

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

РОМАНЦОВ ОЛЕКСАНДР

**Становлення інституту
військових губернаторів
на теренах Правобережної України
(кінець XVIII — перша третина XIX ст.)**

Монографія

Київ 2017

Національна академія наук України Інститут історії України

Романцов О. В.

Р69 Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII — перша третина XIX ст.): монографія. — Київ: Інститут історії України, 2017. — 268 с.

У монографії на основі аналізу архівних матеріалів та законодавчих актів висвітлюються питання щодо формування інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст. Інститут військових губернаторів є однією з найменш вивчених складових адміністративно-територіального устрою в Російській імперії. Ця посада проіснувала від моменту впровадження майже 70 років. За цей час посадовці набули багатьох повноважень, які визначали їх місце у владній вертикалі імперії Романових. Дослідження діяльності військових губернаторів на теренах Правобережної України дозволило краще зрозуміти не лише їхню роль в розвитку цього регіону, але й простежити еволюцію цього інституту. Використання великого масиву джерельного матеріалу з Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву Київської області, Інституту рукопису при Національній бібліотеці ім. В. Вернадського, Державного архіву Хмельницької області, Вінницької області, Російського державного історичного архіву дозволило ґрунтовно розглянути ті наукові проблеми, які постали перед автором у процесі роботи над темою. Залучення законодавчої бази Російської імперії надало можливість глибше усвідомити ті зміни, які намагався впроваджувати царський уряд по відношенню до цього інституту. Вивчення цієї теми дозволяє проводити паралелі не лише з іншими тогочасними інститутами губернської влади, але й сучасними гілками місцевої адміністративної влади. Розрахована на істориків, викладачів, аспірантів та студентів спеціальності «Історія».

Науковий редактор: Член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор **О. П. Ресніт**

Рецензенти: доктор історичних наук, професор **В. В. Задунайський**
доктор історичних наук, професор **Н. Р. Темірова**

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Інституту історії України
(протокол № 1 від 29 січня 2015 р.).

ISBN 978-966-02-8254-4

© Романцов О. В., 2017

© Інститут історії України, 2017

З м і с т

Вступ.....	4
Розділ 1. Історіографія та джерела дослідження.....	8
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	8
1.2. Джерельна база	35
Розділ 2. Історичні умови та правова основа впровадження інституту військових губернаторів на Правобережжі України	56
2.1. Особливості розвитку Правобережної України в процесі її інкорпорації до складу Російської імперії	56
2.2. Польське питання в політиці російських імператорів.....	71
2.3. Юридичні підстави створення та діяльності посади військового губернатора з 1796 по 30-і рр. XIX ст.....	80
2.4. Чиновники на посаді військових губернаторів	99
Розділ 3. Військові губернатори Правобережної України у системі царської адміністрації	113
3.1. Місце військових губернаторів в адміністративному устрої	113
3.2. Інспекторська діяльність військових губернаторів	128
3.3. Допоміжні служби, підпорядковані військовим губернаторам.....	134
Розділ 4. Посадова діяльність військових губернаторів Правобережної України.....	147
4.1. Функціонування посади київського військового губернатора (1796–1832 рр.)	147
4.2. Діяльність кам'янець-подільських військових губернаторів (1796–1823 рр.)	177
Висновки	193
Список використаних джерел та літератури.....	198
Іменний покажчик	265

Вступ

Кожна країна, незалежно від форми державного устрою (унітарна, федерація чи конфедерація), потребує виваженої і послідовної політики по відношенню до своїх адміністративно-територіальних одиниць. Уряд повинен враховувати історичний розвиток регіонів, настрої населення. Владні структури мають залучати місцеву еліту для вирішення як локальних, так і загальнодержавних завдань. Історія кожної держави показує окремий, винятковий досвід у розбудові інститутів влади на місцях.

В останній третині XVIII ст. Російська імперія розширила свої межі на Заході за рахунок польських земель. Правобережна Україна, як і білоруські землі, була місцем зіткнення двох імперських амбіцій. Одна з них — польська — існувала в очікуванні дива у вигляді відродження Речі Посполитої в своїх старих кордонах. Інша — російська — була пануюча, проте до певного часу не здатна повністю поглинути цей регіон. Одним із інструментів впливу царизму на Правобережжі були органи губернської влади, зокрема, військові губернатори. В період утвердження російського панування ці посадовці були наділені імператором найвищими повноваженнями на місцях — намісницькою владою над кількома губерніями.

Дослідження питань щодо функціонування цього владного інституту у процесі інтеграції Правобережної України царською Росією, дозволить краще усвідомити імперський характер політики російської влади на українських землях, роль військових губернаторів у її здійсненні, їх місце у системі адміністрації, напрямки діяльності цих посадовців.

Студіювання інституту військових губернаторів на Правобережній Україні посідає важливе місце в контексті вивчення питань регіональної історії, врахування тих чи інших особливостей розвитку українських теренів. Правобережжя характеризувалося суттєвими відмінностями від інших російських територій, як і всі приєднані від Речі Посполитої землі. Військові губернатори неодноразово стикались з нелояльним, а, подекуди, й відверто ворожим ставленням колишньої польської шляхти до Російської імперії. Вивчення діяльності цих посадовців на зазначених теренах дозволяє краще розібратися в регіональних відмінностях історичного розвитку цих земель, відстежити ставлення царської влади до цього регіону, здійснення політики імперської інтеграції.

Серед тих, хто в Російській імперії обіймав посаду військового губернатора, були титуловані особи та навіть представники династії Романових (за Павла I певний час військовим губернатором Санкт-Петербурга був майбутній імператор великий князь Олександр Павлович). На Правобережній Україні військовими губернаторами призначалися іноді відомі воєначальники російської армії — М. Голеніщев-Кутузов, М. Милорадович, О. Тормасов, О. Тучков та інші.

Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України відбувалося протягом 1796–1832 рр. У 1796 р. перші з них були призначені до Києва та Кам'янця-Подільського. Посада кам'янець-подільського військового губернатора була скасована у 1823 р. У 1832 р. був відправлений на пенсію київський військовий губернатор Б. Княжнін. До Києва призначили київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора, який поєднував посади військового та генерал-губернатора (з 1865 р. офіційно ця посада стала називатися “киевский, подольский и волынский генерал-губернатор”). Його владні повноваження поширювались

на всю Правобережну Україну, яка відтоді і до 1914 р. розвивалась під керівництвом цього посадовця. У зв'язку з неможливістю чітко розмежувати після 1832 р. повноваження генерал-губернатора і військового губернатора вважаємо за доцільне зупинитися на цій даті (1832 р.) як на кінцевій межі цього дослідження.

Територіально, в роботі виокремлено діяльність військових губернаторів на Правобережній Україні в складі Київської, Подільської та Волинської губерній. Цей регіон становив колишні землі Речі Посполитої, а, отже, він мав своєрідний історичний досвід місцевої адміністрації, законодавства, релігійних та соціальних аспектів життя населення. Політика російської влади на цих теренах мала певну специфіку, порівняно з іншими землями.

У цьому дослідженні важливим є також питання щодо вживання термінології. В монографії використовуються деякі терміни, які мають вже усталене вживання в інших історичних працях. Такою є, власне, назва самої посади військового губернатора, яка є перекладом російського «военный губернатор». Українське слово «військовий», згідно з тлумачним словником, позначає те, що стосується війська. Втім, до війська ці посадовці не мали такої серйозної прив'язки. Але тут є нюанс — російське слово «военный» ширше за значенням. І в даному випадку перекладати варто було б — «воєнний губернатор», тобто той, чия посада впроваджувалась на випадок війни. Тим не менш, слідуючи за традицією в роботі буде вживатись варіант — «військовий губернатор».

Подібна ситуація наявна і з деякими іншими термінами, як-то «министерство народного просвещения», «уезд». Якщо з «министерством» замість логічного перекладу «міністерство просвітництва» існує — «міністерство освіти», то з «уездом» ситуація цікавіша. Оскільки українським перекладом цього слова є «повіт», то в зв'язку з певними історичними реаліями виникає логічний казус.

В Російській імперії, як відомо, з другої половини XVIII ст. найменшою адміністративною одиницею був «уезд» («повіт»). Після поділів Речі Посполитої, коли до складу імперії Романових увійшли нові території, на цих теренах для заспокоєння населення були залишені попередній устрій та законодавство, зберегли також назву «повет». В 30-х роках XIX ст. цар Микола I, провадячи політику посиленої інтеграції цих земель до складу Російської імперії, наказав уніфікувати назви за загально-російським зразком. В результаті «повет» отримав назву «уезд». В українських історичних працях звикли називати все повітами, без розрізнення. Таким чином, виявляється, що назва «повіт» була замінена словом «повет».

Отже, в монографії зроблено спробу відтворити механізми роботи військових губернаторів та підвладних їм структур; простежити розвиток цього інституту; зміни, яких він набував з кожним новим російським імператором протягом певного періоду; з'ясувати вплив цих посадовців на територіях, якими вони керували.

Р о з д і л 1.

Історіографія та джерела дослідження

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Аналізуючи стан наукової розробки досліджуваної проблеми, необхідно відзначити складний процес формування її історіографії. Незважаючи на брак історичної літератури, безпосередньо присвяченої військовим губернаторам, існує велика кількість наукових праць, які опосередковано розглядали владні інститути в Російській імперії. В історичній літературі виділяються узагальнюючі роботи з історії України, Росії чи Польщі; історії держави і права цих країн; краєзнавчі студії; біографії імператорів чи високопосадовців Російської імперії; спеціалізовані праці з історії адміністративних установ Російської держави; статті з енциклопедичних видань. Оскільки територіально тема цього дослідження охоплює межі Правобережної України, то й у висвітленні історіографії історії України та Російської імперії увага буде звертатись на ті праці, де розглядається цей регіон.

Дослідження губернської влади в Російській імперії розпочалось ще в XIX ст. Перший історіографічний період висвітлення проблеми охоплював час від 40-х рр. XIX до початку XX ст., коли відбувалося формування наукових напрямків української та російської історіографій. В наступний період протягом 20–80-х рр. XX ст. певною мірою ті чи інші аспекти теми висвітлювали радянські та діаспорні історики. В сучасній історіографії (1990-ті рр. — початок XXI ст.) простежуються спроби глибше, на більш

широкий джерельний базі проаналізувати питання щодо функціонування інституту військових губернаторів на Правобережній Україні.

Історіографічний аналіз наукової розробки теми монографії свідчить, що вона почала досліджуватися в XIX ст. у руслі наукової біографістики. Біографії генералів, що обіймали посади військових губернаторів, становили або життєписи генерал-фельдмаршалів, або біографічні розвідки місцевих краєзнавців. Автори перших, описуючи військових губернаторів, які мали чин генерал-фельдмаршала, більше акцентували увагу на їх військовій кар'єрі. Цивільна галузь їхньої діяльності подавалася стисло, лише вказівкою, де й коли конкретний генерал обіймав яку посаду. Інша категорія публікацій містить більше матеріалів щодо адміністративної діяльності військових губернаторів. В цих біографічних працях не лише наводяться фактичні відомості, але й спогади сучасників про цих людей.

В 40-х рр. XIX — на початку XX ст. дослідники лише опосередковано та фрагментарно згадували у своїх працях військових губернаторів. Український та російський історик Д. Бантиш-Каменський, розглядаючи постаті генерал-фельдмаршалів, побіжно згадав кам'янець-подільського військового губернатора І. Гудовича¹. Дослідник навів цікаві біографічні відомості про призначення його на цю посаду.

Становлять інтерес праці київського історика В. Іконникова. В його роботах приділено чимало уваги не лише фактам з біографій київських військових губернаторів, але й опису їхньої діяльності на цій посаді. Автор студії

¹ *Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д. Н. Бантыш-Каменский. — Ч. 2. — М., 1991. — 268 с.*

“Київ в 1654–1855 гг.” розглянув адміністративно-територіальний, економічний, соціальний, релігійний та культурний розвиток міста². В цьому контексті наводиться також інформація стосовно київських військових губернаторів. Переважно це згадки з побутового життя, як-то: влаштування бенкетів, участь у загальноміських святкуваннях. Історик надав загальні характеристики їхніх якостей як адміністраторів, навів перелік військових губернаторів, які були призначені на цю посаду за доби Павла І. Згаданою схемою урядування київських військових губернаторів надалі користувались деякі з сучасних українських дослідників цієї доби.

Втім, науковець не вказав хронологічні межі перебування в Києві військових губернаторів, а також не виокремив тих, хто значився київським військовим губернатором лише на папері. До того ж, вчений час від часу плутав їх посади, називаючи декотрих військових губернаторів генерал-губернаторами й навпаки. Автор припустився помилки також у визначенні дати утворення Київського, Подільського й Волинського генерал-губернаторства. Стосовно призначення військових губернаторів у цей край В. Іконников висунув слушну думку, що це відбулося під впливом геополітичних змін та з посиленням мілітаризації цього регіону. В біографічному нарисі, присвяченому О. Беклешову, вчений змалював його діяльність як військового губернатора Кам'янця-Подільського, а згодом Києва.

Відомий історик М. Костомаров у своїх працях характеризував внутрішню політику царського уряду, соціальні та етнічні суперечності на теренах Правобережної України. У статтях “Украинский сепаратизм” та “Письмо к

² *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. — К., 1904. — 359 с.

издателю “Колокола” вчений висловив варті уваги положення про українсько-польські стосунки, історію цих взаємин, особливості сприйняття поляками України (Правобережної) та українців³.

Важливі узагальнюючі оцінки політики царської влади в Україні висловив М. Драгоманов у статті “Пропавший час”. За словами історика, в Російській імперії монархічна самодержавна влада з централізованим бюрократичним апаратом брала гору “над старосвітськими громадськими земськими порядками”⁴. Вчений вказував на неможливість ефективно керувати величезною імперією зі столиці. На його думку, зміни в регіонах потрібно було провадити, узгоджуючи питання на місцях. Ці твердження М. Драгоманова сприяють усвідомленню головних засад тогочасної адміністративної політики, їхніх вад, оскільки військові губернатори змушені були постійно звертатись за дозволом до царя чи урядових структур.

На початку ХХ ст. в українській історіографії з’явились узагальнюючі праці з історії України М. Грушевського, О. Єфименко, М. Аркаса⁵, в яких дана загальна оцінка історичних умов формування російського імперського бюрократичного апарату на теренах Правобережної Украї-

³ *Костомаров Н. И.* Украинский сепаратизм / Н. И. Костомаров // Казаки. Исторические монографии и исследования. — М.: Чарли, 1995. — С. 395–400; *Костомаров Н. И.* Письмо к издателю “Колокола” / Н. И. Костомаров // Казаки. Исторические монографии и исследования. — М.: Чарли, 1995. — С. 401–411.

⁴ *Драгоманов М. П.* Пропавший час / М. П. Драгоманов // Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 559–74.

⁵ *Грушевский М. С.* Ілюстрована історія України / М. С. Грушевский. — К., Львів: Друк. С. В. Кульженка, 1911. — 555 с.; *Ефименко А. Я.* История украинского народа / А. Я. Ефименко. — СПб., 1906. — 391 с.

ни. Зазначені історики розглянули питання щодо впливу російсько-польських стосунків на розвиток цього регіону. Дослідники розкрили мотивацію дій польських шляхтичів після приєднання до Російської імперії.

Російські дослідники тієї доби так само, як і українські, не вивчали спеціально діяльність військових губернаторів. Проте тематика праць російських авторів відрізнялась. Це були узагальнюючі студії з історії Росії, історії держави і права Російської імперії, біографії царів.

Відомий російський історик В. Ключевський у своїй праці “Курс русской истории” дав оцінку постаті імператора Павла I, а також характеризував причини польсько-російського протистояння після поділів Речі Посполитої, відзначив проблеми новоприєднаних територій⁶. На думку вченого, приєднання до Російської імперії лише Правобережжя України та Білорусі спричинило б те, що місцева шляхта з часом розчинилась у суспільстві. Історик стверджував, що разом з цими землями царський уряд захопив також частину природних польських земель, що підбурювало місцеву еліту до визвольної боротьби, а це мало руйнівні наслідки для імперії.

В узагальнюючій праці з російської історії О. Корнілова наводиться чимало фактів, які залишалися поза увагою інших дослідників⁷. Особливу увагу автор приділив питанням економічного розвитку Російської імперії. Згадані особливості наукового інтересу історика допомагають краще розібратися у внутрішніх процесах розвитку імперії Романових, які позначилися також на регіоні Правобережної України.

⁶ Ключевский В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский. — Т. 5. — М.: Мысль, 1989. — 476 с.

⁷ Корнилов А. А. Курс истории России XIX века / А. А. Корнилов. — М.: ООО “Изд-во Астрель”: ООО “Изд-во АСТ”, 2004. — 862 с.

Російські історики присвятили популярні біографічні студії життєписам російських імператорів. Найбільш відомими біографістами монархів з династії Романових були М. Шильдер, Є. Шумигорський тощо⁸. Російський придворний історик М. Шильдер на підставі обробки різноманітних джерел ґрунтовно виклав життєписи трьох російських імператорів: Павла I, Олександра I та Миколи I. Наведені біографом факти, доповнюють картину розвитку інституту військових губернаторів на Правобережній Україні. Детальний огляд біографій імператорів, який охопив майже півстоліття з історії Російської імперії, дозволив ознайомитись з особистими рисами кожного імператора, з їх оточенням. Це дало можливість краще розібратись в напрямках тієї внутрішньої та зовнішньої політики, яку здійснювали російські монархи під час свого правління.

Серед дослідників, праці яких були дотичними до проблеми функціонування військових губернаторів, окремо слід відзначити фахівців з історії держави і права. Це були юристи, які аналізували різні сторони тогочасного правового життя країни. Серед цих авторів потрібно назвати В. Гольцева, О. Градовського, І. Блінова, І. Діятіна тощо.

Правовий аналіз російської влади, інституту губернаторів був розпочатий у 60-х рр. XIX ст. роботами О. Градовського⁹. Підходи дослідника базувалися на розрізненні

⁸ *Шильдер Н. К.* Император Александр I: его жизнь и царствование. — Т. 2 / Н. К. Шильдер. — СПб.: 2 изд. — СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1904. — 408 с.; *Шильдер Н. К.* Император Николай Первый, его жизнь и царствование. — Т. 1 / Н. К. Шильдер. — СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1903. — 800 с.; *Шильдер Н. К.* Император Павел I: Историко-биографический очерк / Н. К. Шильдер. — СПб.: Изд. А. С. Суворина, 1901. — 606 с., 34 л. ил.

⁹ *Градовский А. Д.* Высшая администрация России XVIII ст / А. Д. Градовский. — СПб, 1866. — 312 с.; *Градовский А. Д.*

губернаторських і намісницьких повноважень, виходячи з того, що перші виконували суто виконавчу функцію (вирішення всіх внутрішньогубернських адміністративних справ), а інші — наглядову. Вчений у своїй роботі спирався на нормативні акти царського уряду.

У правознавчих працях І. Дітятина подано характеристику розвитку міст в Російській імперії¹⁰. Особливо автор наголосив на відображенні тих змін, яких зазнала міська влада протягом другої половини XVIII — першої половини XIX ст. Ці історико-правові положення підводять до розуміння питань співпраці військових губернаторів з міськими установами.

У роботі І. Блінова головну увагу присвячено розвитку інституту губернаторів взагалі¹¹. Він відзначив зміни їхніх повноважень, меж підпорядкованості. В праці наводиться порівняння ставлення вчених-правознавців XIX ст. до характеру губернської реформи 1775 р. й інституту губернаторів; при цьому автор наголошував на наявних уже в той час принципових розбіжностях. І. Блінов подав також характеристику намісницької влади. Аналіз губернської реформи, поданий І. Бліновим, становить інтерес для розуміння діяльності військових губернаторів у майбутньому.

Зміна моральних засад суспільного життя протягом XVIII ст., стан бюрократичного апарату, виконання судо-

Начала русского государственного права / А. Д. Градовский // Собр. Соч. — 2-е изд. — Т. 9. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. — 410 с.

¹⁰ *Дитятин И. И.* Статьи по истории русского права / И. И. Дитятин. — СПб., 1895. — 638 с.

¹¹ *Блинов И. А.* Губернаторы: Историко-юридический Очерк / И. А. Блинов. — СПб., 1905. — 368 с.

вих рішень були головною темою праці В. Гольцева¹². Автор відзначив позитивний розвиток цих змін, посиляючись на свідчення сучасників тих подій. У той же час дослідник вказав, що бюрократична тяганина та хабарництво зберігались до правління Олександра II. Період Павла I автор розглянув із звичною для тих часів негативною характеристикою щодо жахливого стану Росії за правління цього царя. Дослідження В. Гольцева допомагає в розумінні світосприйняття та побуту тогочасного населення, а отже, може пояснити природу поведінки військових губернаторів.

У збірці В. Штейнгеля “Настольный указатель постановлений, относящихся до устройства военносудопутных сил России (1550 до 1890)” наведені відомості про утворення дивізій та інспекцій, очільниками яких були військові губернатори¹³. Це одна з небагатьох праць, де згадуються вказані військово-територіальні одиниці.

В зазначений історіографічний період тема діяльності військових губернаторів простежувалась лише опосередковано. Наукові інтереси як українських, так і російських дослідників були спрямовані або на історію Російської держави, або на дослідження центральної чи місцевої влади, або на написання біографій визначних діячів того часу.

Протягом 20–80-х років XX століття в працях істориків виявилися різні ідеологічні підходи щодо висвітлення тих чи інших історичних подій. Це позначилося також на

¹² Гольцев В. А. Законодательство и нравы в России XVIII века / В. А. Гольцев. — СПб., 1896. — 365 с.

¹³ Штейнгель В. Настольный указатель постановлений, относящихся до устройства военносудопутных сил России (1550 до 1890) / сост. барон Вячеслав Штейнгель / В. Штейнгель. — СПб., 1890. — 254 с.

історіографії питань формування інституту військових губернаторів на Правобережній Україні.

У ХХ ст. в результаті розпаду Російської імперії та утворення Радянського Союзу виявилась нова тенденція у вивченні губернської адміністрації попередньої держави. Цей погляд був більш критичним, хоча багато в чому методологічно обмеженим класовим підходом. Діяльність губернської адміністрації висвітлювалась переважно тенденційно, акцент робився на її неефективності. Намісників (військових губернаторів та генерал-губернаторів) історики розглядали для підтвердження провідної тези про “сатрапський” характер урядування, особливо акцентуючи увагу на найбільш одіозних постатях.

Серед істориків радянського часу, які в своїх працях висвітлювали питання губернської влади, внутрішньої політики царського уряду на теренах Правобережної України, варто згадати І. Гуржія, П. Зайончковського, М. Єрошкіна, В. Смолія.

Однією з небагатьох історичних праць радянських істориків, де в контексті владних структур згадуються військові губернатори, є робота П. Зайончковського “Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.”¹⁴. Вчений навів докладні статистичні дані про тих генералів, що обіймали посаду військового губернатора у 30–50-х рр. XIX ст.: їхній майновий статус, освіту, кар’єрне зростання та інші.

Центральні урядові установи, місцева адміністрація, зміни, що відбувались у цих сферах управління протягом XVIII–XIX ст., стали головною темою досліджень М. Єрош-

¹⁴ Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П. А. Зайончковский. — М.: Мысль, 1978. — 288 с.

кіна¹⁵. В своїй праці “История государственных учреждений дореволюционной России” автор розглянув питання щодо змін не лише урядових, але й губернських структур. Вчений згадав про впровадження посади військових губернаторів за Павла І. Втім, він вказав, що останні діяли лише в російських столицях. М. Єрошкін зазначив, що Павло І скасував інститут намісників та намісницькі правління. Однак він не враховував, що військові губернатори в більшості випадків якраз отримували намісницькі повноваження. Отже, змінилась лише назва, а не сутність явища.

В праці “Крепостническое самодержавие и его политические институты” автор наголосив на тому, що на початку правління Олександра І російський уряд проводив воєнізацію деяких ланок державного апарату і, що на чолі деяких губерній з'явилися військові губернатори. Далі М. Єрошкін акцентував увагу на зростанні бюрократизації та мілітаризації суспільного життя за правління імператора Миколи І.

І. Гуржій у своїй праці “Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України пер. пол. XIX ст.” подав характеристику тогочасної Правобережної України, проаналізував чисельність шляхти та її майнове розмаїття, навів статистичні дані щодо чисель-

¹⁵ *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. — М., 1983. — 352 с.; *Ерошкин Н. П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты / Н. П. Ерошкин. — М., 1981. — 252 с.; *Ерошкин Н. П.* Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860): Учеб. Пособие / Н. П. Ерошкин. — М., 1985. — 362 с.

ності селянства, належності до тієї чи іншої групи (поміщицькі чи державні, панщинні чи оброчні тощо)¹⁶.

В. Смолій в одній із своїх ранніх праць приділив велику увагу питанню приєднання Правобережної України до Російської імперії¹⁷. Автор розглянув історичні передумови подій, які склалися на цих теренах. В останньому розділі вчений зобразив адміністративно-територіальні, соціальні, релігійні та культурні зміни на цих теренах, які сталися після входження Правобережної України до складу імперії Романових.

Підручники й узагальнюючі праці з історії СРСР не уникли характерних для того часу ідеологічних оцінок, але містять цікавий фактичний матеріал¹⁸. Ці роботи були написані не окремими істориками, як раніше, а колективами співробітників центральних наукових установ. Головна увага приділялася питанню щодо возз'єднання території Лівобережної та Правобережної України, українського народу з "братнім" російським. Негативно сприймався пануючий польський елемент. Огляд губернської адміністрації зазвичай робився в цих працях поверхово — посада військового губернатора не згадувалась.

Характерною рисою наукових праць цього періоду була недостатня увага до питань історії адміністративно-

¹⁶ *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України пер. пол. XIX ст. / І. Гуржій. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. — 452 с.

¹⁷ *Смолій В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 1978. — 192 с.

¹⁸ *Очерки истории СССР под ред Насонова А. Н., Черепнина А. В.* — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 289 с.; *Павленко Н. И., Кобрин В. Б., Федоров В. А.* История СССР с древнейших времен до 1861 года / Н. И. Павленко, В. Б. Кобрин, В. А. Федоров. — М.: Просвещение, 1989. — 559 с.

територіального розвитку українських земель. Вчені більше звертали увагу на соціальний, економічний, національний та релігійний аспекти історії України. Радянські історики, розглядаючи події кінця XVIII — початку XIX ст., відзначили загальнодержавні реформи, зовнішню й внутрішню політику царів, військову діяльність тощо. Регіони імперії згадувались лише в контексті загальнодержавних змін, як наприклад приєднання Правобережної України до Росії, польське повстання. Поза тим головний науковий інтерес становила історія метрополії.

Осібні від радянського викладу стоять студії діаспорних істориків В. Вериги, Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, Н. Полонської-Василенко, О. Субтельного тощо¹⁹. Ці вчені деякою мірою звернули увагу у своїх працях на питання щодо приєднання Правобережної України до Російської імперії та створення імперської адміністративно-територіальної системи. Розвиваючи ці положення, О. Субтельний характеризував склад бюрократичного апарату на теренах правобережних губерній як переважно російський та польський за етнічним характером.

В історіографії теми дослідження серед українських істориків зарубіжної діаспори необхідно відзначити праці І. Лисяка-Рудницького. Історик у своїх статтях проаналізував формування політики російської влади на Правобережжі стосовно поляків та українців. Висловлені автором положення сприяють розумінню тієї суспільно-полі-

¹⁹ *Дорошенко Д.* Про минулі часи на Поділля, Коротенька історія краю / Д. Дорошенко. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 50 с.; *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — В 2 т. — Т. I / І. Лисяк-Рудницький. — К.: Основи, 1994 — С. 1–10, 83–110; *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Н. Полонська-Василенко. — Т. 2. — К.: Либідь, 1992. — 608 с.; *Субтельний О.* Україна. Історія / О. Субтельний. — К.: Либідь, 1994. — 736 с.

тичної ситуації, що склалась в зазначеному регіоні за часів становлення інституту військових губернаторів.

Сучасні українські та російські історики, відштовхуючись від попереднього досвіду, все більше звертають увагу на теоретичні питання дослідження історії України кінця XVIII–XIX ст., зокрема, студіюють білі плями в історії адміністративно-територіальних одиниць на українських землях та діяльність їх очільників. Серед вітчизняних дослідників цієї проблематики необхідно відзначити Я. Грицака, Г. Казьмирчука, В. Ковалинського, Н. Конопку, Л. Левченко, О. Реєнта, М. Рибаківа, А. Скрипника, В. Шандру, Н. Яковенко та інших.

Вагомий внесок у дослідження історії адміністративного поділу в Україні наприкінці XVIII — у XIX ст., губернської та намісницької влади на цих землях, розвитку законодавства та адміністрації в цілому зробила В. Шандра. Незважаючи на те, що основний науковий інтерес вченої становить інститут генерал-губернаторів в Україні, її наукові дослідження містять різноманітну інформацію про функціонування посади військових губернаторів, зокрема на Правобережній Україні²⁰.

У своїй монографії “Генерал-губернаторства в Україні” В. Шандра не лише наводить відомості про еволюцію намісницької влади на території сучасної України, але й висловлює власний погляд на причини появи посади військових губернаторів. Останні, на її думку, з ініціативи Павла I повинні були замінити генерал-губернаторів,

²⁰ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. / В. С. Шандра. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — 427 с.; Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України к. XVIII — поч. XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. — К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1998. — 76 с.

зберігши основні їхні повноваження. Авторка стверджує, що передача всієї влади в межах однієї чи кількох губерній військовим губернаторам була здійснена у зв'язку з недовірою Павла I до генерал-губернаторів, які асоціювались у нього з Катериною II, оскільки чимало з них були фаворитами імператриці.

В розділах, присвячених історії окремих генерал-губернаторств, цінним є виклад попереднього адміністративно-територіального устрою цих земель. Історик згадує прізвища деяких кам'янець-подільських та київських військових губернаторів, окремо зазначаючи, що за Павла I до Києва було призначено на цю посаду дев'ятеро осіб. В. Шандра відзначила, що Олександр I, незважаючи на заявлене повернення до політики Катерини II, не збирався змінювати вже існуючий порядок адміністрації на Правобережжі. Вчена далека від однозначності в оцінках військових губернаторів лише як провідників політики урядових кіл. За її словами, "Військові губернатори, формуючи міцний тил, намагалися поєднувати імперські завдання з місцевими інтересами".

У роботі Л. Кудрявцева "История губернаторства в Киеве и Украине" зроблена спроба простежити розвиток владних структур на прикладі біографій посадовців: цивільних, військових та генерал-губернаторів²¹. Перевага надається київським губернаторам. Дослідник побіжно, через біографію М. Кречетникова, подав відомості щодо приєднання до Росії території Правобережної України.

Висвітлюючи життя в Києві на початку 90-х рр. XVIII ст., Л. Кудрявцев помилково переніс на цей період деякі факти більш пізнього часу. Серед київських військових

²¹ Кудрявцев Л. Институт губернаторства Украины / Л. Кудрявцев. — К., 2008. — 128 с.; Кудрявцев Л. История губернаторства в Киеве и Украине / Л. Кудрявцев. — К.: ДрУк, 2003. — 352 с.

губернаторів він згадує О. Тормасова, М. Голенищева-Кутузова та М. Милорадовича. Часто автор до результатів діяльності цих посадовців зараховує все більш-менш важливе, що відбувалось в Києві. Наприкінці книги автор подав повний перелік осіб, які обіймали посаду київського військового губернатора. Л. Кудрявцев зазначив також періоди їх діяльності.

Питання розвитку губернської влади на всіх рівнях в межах Подільської губернії висвітлює А. Скрипник. У своїй дисертації, присвяченій цій темі, вчений звернув увагу на розвиток адміністративно-територіального устрою цього краю після приєднання до Росії, діяльність кам'янець-подільських військових губернаторів.

Серед сучасних українських дослідників, які вивчають інститут військових губернаторів, слід відзначити Л. Левченко й Н. Конопку. Науковий інтерес Л. Левченко зосереджений на військових губернаторах Миколаєва й Севастополя, чому присвячені ряд статей, монографія та кандидатська дисертація²². Незважаючи на те, що основна увага дослідниці приділена функціонуванню миколаївських та севастопольських військових губернаторів, у своїх працях вчена наводить й деякі загальні тенденції розвитку цього інституту. Н. Конопка захистила кандидатську дисертацію про діяльність малоросійського військового губернатора М. Репніна.

Одним з провідних сучасних дослідників наукових проблем вітчизняної історії XIX ст. є О. Реєнт. Глибокою ретельністю, намаганням звернути увагу на історичні події, які залишалися до того поза увагою дослідників, ґрунтовним аналізом місця України в історії Російської та

²² *Левченко Л. Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): Навчальний посібник / Л. Л. Левченко. — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — 300 с.

Австрійської імперії XIX — початку XX ст. відзначається праця “Україна в імперську добу XIX — початку XX ст.”²³. Вчений відзначив маловідомий факт щодо існування за доби Павла I проекту об’єднання лівобережних губерній з Київською в Малоросію. Цей епізод цікавий тим, що протягом царювання Павла I губернська влада в Києві зазнавала постійних змін. І цей проект є гарним прикладом пануючих в російському уряді настроїв, що позначались на прийнятті рішень.

Цікавим викладом фактажу, серйозним аналізом наведених подій відзначається навчальний посібник Я. Грицака “Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст.”²⁴. Автор звернув свою увагу на приєднання Росією нових територій, які сформували регіони зі специфічним попереднім історичним досвідом. Військові губернатори змушені були враховувати цю нюанси під час прийняття своїх рішень. Змальовуючи Правобережну Україну, історик відзначив суперечливість того факту, що польська частка населення (близько 5% від загальної кількості населення) зберігала вплив до 30-х років XIX ст. На думку вченого, в такий спосіб царський уряд забезпечив собі адміністративний та військовий контроль над Правобережжям.

Соціально-економічним аспектам розвитку суспільства Правобережної України кінця XVIII ст. — першої третини XIX ст. присвячені праці київського історика Г. Казьмирчука²⁵. В спільних працях з Т. Соловйовою, (приміром,

²³ *Реент О. П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / О. П. Реент. — К., 2003. — 340 с.

²⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. — К.: Генеза, 2000. — 360 с.

²⁵ *Казьмирчук Г. Д.* «...Все, що посіяне зійде...» (нарис суспільно-політичного руху Росії першої половини XIX ст.) /

“Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст.”), вчений розглянув внутрішній розвиток правобережних губерній, тогочасні стани, розвиток міст тощо. В брошурі “Основні напрямки розвитку сільського господарства Правобережної України першої чверті XIX ст.” історик головну увагу присвятив селянству, його матеріальному становищу, побуту. Ці відомості можуть бути використані при студіюванні економічного впливу військових губернаторів на підконтрольні їм території.

Відомим дослідником Правобережної України кінця XVIII ст. — першої третини XIX ст. є кам’янець-подільський історик А. Філінюк²⁶. У своїх студіях вчений приділяє увагу найрізноманітнішим аспектам розвитку цього регіону. Втім автор, як і багато інших дослідників, час від часу плутає посади деяких чиновників. Плутанина стосується військових губернаторів та генерал-губернаторів.

Стаття Т. Калініча “Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII — початок XIX ст.)” присвячена подіям, що розгортались на теренах Правобережної України навколо приєднання цих земель до Російської імперії та вклю-

Г. Казьмирчук. — К.: Київський державний університет, 1988. — 100 с.; *Казьмирчук Г., Соловійова Т.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г. Казьмирчук, Т. Соловійова. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — 176 с.

²⁶ *Філінюк А. Г.* Правобережна Україна наприкінці XVIII — на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. — Кам’янець-Подільський: аксіома, 2010. — 728 с.

чення до російської адміністративної системи²⁷. Особливо детально автор розглядає впровадження на цій території губернського устрою, зміни, яких зазнали Київська, Волинська та Подільська губернії протягом доби правління Павла I. Військових губернаторів, як окремий владний інститут, вчений не згадує.

На економічний розвиток губерній, губернські адміністративні установи, що були залучені до цього процесу, звертає свою увагу історик Ф. Орлик²⁸. Доволі детально автор розписав склад, повноваження й діяльність київської казенної палати в першій половині XIX ст.

Оскільки досліджувана проблема функціонування інституту військових губернаторів локалізується на конкретному географічному просторі — Правобережній Україні — то необхідним є вивчення методологічних підходів, характерних для цього аспекту історичної праці. Саме регіоналістика є тією галуззю історичної науки, яка займається схожими питаннями, які стосуються розвитку конкретного регіону (адміністративного, економічного, культурного, релігійного тощо), його впливу на загальнодержавні процеси.

Одним з провідних сучасних українських фахівців з питань історичної регіоналістики є Я. Верменич. Її праця “Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні” присвячена питанням класифікації

²⁷ *Калініч Т. Д.* Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII — початок XIX ст.) / Т. Д. Калініч // *Проблеми історії України. XIX — початок XX ст.* — випуск XI. — К.: НАНУ Інститут історії України, 2006. — С. 235 — 248.

²⁸ *Орлик В. М.* Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проблеми) / В. М. Орлик // *Проблеми історії України. XIX — початок XX ст.* — випуск XI. — К.: НАНУ Інститут історії України, 2006. — С. 85–96.

основних підходів у вивченні регіоналістики; вона ввела в науковий обіг спеціальну термінологію, яка стосується регіоналістики. У дослідженні висвітлюються проблеми розвитку цього напрямку в історії України, визначені сучасні тенденції в цій галузі.

Авторка відзначила, що на початку XIX ст. було проведено в Російській імперії перший опис новоприєднаних територій. Формуванню наукового інтересу до вивчення Правобережної України, на думку вченої, сприяло відкриття при міністерстві внутрішніх справ статистичного відділення. Я. Верменич стверджує, що в цей час переважав економіко-географічний підхід під час опису губерній²⁹. У своїх статтях дослідниця продовжує розвивати тематику регіональної історії. Вона розширяє понятійний апарат, вводячи випробувані західними істориками більш адекватні терміни, що можуть пояснити різні процеси, які відбуваються на теренах конкретного географічного простору.

Робота М. Рибаківа «Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва» присвячена здебільшого краєзнавчим та топографічним розвідкам історії міста Києва³⁰. Окрім коротеньких згадок про київських військових губернаторів у зв'язку з тим чи іншим рішенням стосовно забудови міста, автор подав окрему статтю, присвячену губернській владі в Києві з 1708 по 1917 рр. Автор навів доволі чіткий перелік цивільних, військових та генерал-губернаторів за увесь цей період з датами їхніх урядувань. Історик вказав серед перших міст, до яких були призначені військові

²⁹ *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Я. В. Верменич / НАН України. Інститут історії України. — У 2-х ч. — К.: Інститут історії України, 2009. — Ч. 1. — 364 с.

³⁰ *Рибаків М. О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / М. О. Рибаків. — К., 1997. — 374 с.

губернатори, Санкт-Петербург, Москву та Київ. М. Рибakov виклав також власне бачення функцій та характеру цього владного інституту. Вчений зазначив, що військовий губернатор спочатку тримав у своїх руках військову та цивільну владу, не уточнюючи, яким чином це робилося.

Книга А. Макарова “Киевская старина в лицах” містить великий фактичний матеріал з історії Києва³¹. Автор розглянув представників різних суспільних верств, що жили в місті, починаючи від військових і генерал-губернаторів і закінчуючи вчителями й митцями, але різниця між посадами військового губернатора, генерал-губернатора тут чітко не простежується. Поряд з біографічними відомостями наводяться цитати з мемуарів, щоденників та приватних листів, деякі загальні відомості щодо губерньської влади в Києві. Автор навів коротенькі біографії двох київських військових губернаторів М. Голєніщева-Кутузова та М. Милорадовича, з уривками зі спогадів та листів про них. Для А. Макарова характерною є плутанина посад військового й генерал-губернатора. Він відніс військових губернаторів до числа генерал-губернаторів.

Серед краєзнавчих студій, присвячених історії Києва, помітно виділяється серія праць В. Ковалинського “Київські мініатюри”³². Ця збірка присвячена історії київських вулиць та споруд, повсякденній історії міста та його жителів. В історичних розвідках час від часу згадуються також військові губернатори. Фактаж книги ґрунтується

³¹ Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX в. / А. Н. Макаров. — К.: Довіра, 2005. — 878 с.

³² Ковалинський В. В. Київські мініатюри / В. В. Ковалинський. — Книга перша. — К.: 2006. — 384 с.; Ковалинський В. В. Київські мініатюри / В. В. Ковалинський. — Книга друга. — К.: 2003. — 416 с.

на численних архівних матеріалах, історичній літературі й мемуарах.

П. Р. Магочій спробував подати системний огляд української історії, роблячи акценти на різних проблемах: адміністративно-територіальний розвиток, суспільний, культурний тощо³³. Говорячи про події кінця XVIII — першої половини XIX ст., автор навів скорочену схему існуючої в той час губернської адміністрації на українських теренах. Втім вчений не уникнув деяких фактологічних помилок. У системі генерал-губернаторств, які існували на цих теренах до 60-х рр. XIX ст., П. Р. Магочій вказав, що протягом 1802–1834 рр. Київська губернія деякий час входила до малоросійського генерал-губернаторства, що не відповідало дійсності. Також історик помилково стверджує що після приєднання Правобережної України місцева польська шляхта, на відміну від української, вся отримала дворянство. Насправді цей процес тривав до 40-х років XIX ст.

Велику увагу польському питанню в Російській імперії приділяють сучасні російські історики. Л. Горизонтов у своїй праці “Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX — начало XX в.)” спробував розкрити наміри царського уряду по відношенню до польського населення на новоприєднаних після поділів Речі Посполитої землях³⁴. Цікавим є порівняння деяких традиційних схем націотворення росіян та поляків. Вчений наголошує на схожості деяких концепцій великої російської нації — “великороссы, малороссы, белорусы” та

³³ *Магочій П.-Р.* Україна. Історія її земель та народів / П.-Р. Магочій. — Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2012. — С. 295–309.

³⁴ *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX — начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. — М.: Индрик, 1999. — 272 с.

польської — “поляки, литвини, русини”. Звертає на себе увагу присутність української нації в обох цих схемах. Історик вказує, що для Російської імперії землі, які відійшли від Польщі, стали своєрідним західним форпостом. Так само і для поляків терени Правобережної України були певною межею. Л. Горізонтов навів приклади, в який спосіб і з яких міркувань польська шляхта йшла на державну службу до столиць чи до місцевих адміністративних установ Російської імперії. Автор зазначив, що саме з приходом до влади Миколи I, а, особливо, після поразки повстання 1830–1831 рр., царський уряд пішов у наступ на польський рух.

Історія державної влади в Російській імперії протягом XVIII–XIX ст. становить науковий інтерес історика Л. Писарькової. Для неї характерним є намагання підійти до проблеми царської бюрократії з різних сторін: врахування соціального походження, заможності, освіти чиновників; висвітлення кроків уряду стосовно розвитку цього стану тощо. В своїй монографії “Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы” вчена проаналізувала питання правового розвитку адміністративно-територіальної системи в Російській імперії, що передував періоду даного дослідження й мав великий вплив на еволюцію установ місцевого управління³⁵.

Праця Ф. Лур'є “Политический сыск в России” цікава висвітленням історії не лише власне політичної поліції, але й певних аспектів судової галузі. Автор розглянув питання щодо кодифікації минулого й діючого законодавства в Росії. Дослідник також згадав військових гу-

³⁵ Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы / Л. Ф. Писарькова. — М.: РОССПЭН, 2007. — 743 с.

бернаторів в контексті повноважень Петербурзького військового губернатора³⁶.

Надзвичайно цікавими в контексті польських впливів на життя Правобережної України, є роботи сучасного французького історика Д. Бовуа. В праці “Битва за землю в Україні 1863–1914” автор визначив чисельність польської шляхти на цих теренах після останнього поділу Речі Посполитої, окреслив підвладну їй територію³⁷. В іншій своїй роботі — “Російська влада і польська шляхта” — вчений зосередив головну увагу на взаєминах царського уряду та губернської адміністрації з польською елітою. Остання, на думку історика, тривалий час користувалась значними правами та привілеями. Так само як і попередня, ця праця Д. Бовуа містить чимало статистичних відомостей щодо правобережних губерній: кількість міського населення, польської шляхти, депутатів-виборців тощо.

Серед сучасних зарубіжних дослідників системи організації влади в Російській імперії одним з найвідоміших є А. Каппелер. У своїх працях він приділяє чимало уваги українському та польському питанню у зв’язку з внутрішньодержавною політикою російської влади. У дослідженні “Росія як поліетнічна імперія” вчений звернув увагу на труднощі, з якими зіткнувся царизм у процесі інкорпорації земель Правобережної України. А. Каппелер особ-

³⁶ *Лурье Ф.* Политический сыск в России. 1649–1917 / Ф. Лурье. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — 399 с.

³⁷ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнітичних конфліктах / Д. Бовуа. — К.: Критика, 1998. — 256 с.; *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 / Д. Бовуа. — Львів: Кальварія, 2007. — 296 с.; *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. — К.: ІНТЕЛ, 1996. — 415 с.

ливо акцентує увагу на складностях входження польського та єврейського населення до російського соціального простору³⁸. В статті “Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії” вчений подав своєрідні типи українця з погляду російської влади. Головним оцінювальним критерієм вважався ступінь лояльності до Російської імперії. Автор наголошує на тождності для царського уряду польського та українського автономістських рухів.

У дослідників російської історії XVIII–XIX ст. великий інтерес викликає праця Р. Уортмана “Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России”³⁹. Автор ґрунтовно висвітлив процеси, що відбувались в російській правовій системі, уявлення тогочасного дворянства щодо участі в житті країни. Вчений описав урядові установи, їхні повноваження, склад, розвиток цих державних інститутів у загальноросійській схемі. Р. Уортман дослідив за формулярними списками біографії чиновників різного рангу в різних установах, виявивши певні закономірності у зміні правової свідомості державної еліти та представників «середнього класу»: міщан, різночинців тощо. Також автор описав становлення законодавчої бази в Російській імперії, процес її формування та упорядкування.

Науковий інтерес до історії Правобережної України в складі Російської імперії присутній у працях японських дослідників університету Хокайдо. Особливо слід відзначити професора К. Мацузато, який вивчає питання наміс-

³⁸ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. — 360 с.

³⁹ Уортман Р. Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России / Р. Уортман. — М.: Новое литературное обозрение, 2004. — 520 с.

ницької влади в губерніях царської Росії⁴⁰. Стаття Хасімото Нобуя присвячена питанням розвитку освіти на колишніх польських теренах та “польського питання” взагалі⁴¹. Автор різнобічно зобразив освітній процес на Прао-бережній Україні: навів приклади участі в цьому церковних орденів, місцевої шляхти, російської влади. Вчений відобразив загальну тенденцію реформ, які здійснювали російські імператори Олександр I та Микола I. Велику увагу дослідник присвятив висвітленню періоду функціонування Віленського університету, Віленської шкільної округи. Х. Нобуя зазначив, що вплив Віленського університету на Правобережну Україну зменшився ще до повстання 1830–1831 рр., бо Київську, Подільську та Волинську губернії уряд передав до Харківської шкільної округи.

Наведений огляд літератури дає підставу для виділення трьох історіографічних періодів у дослідженні організації системи влади в Російській імперії. Перший період — у хронологічних межах ХІХ — початку ХХ ст. — був часом нагромадження первісної інформації, в якому рівною мірою, брали участь історики та юристи. Д. Бантиш-Каменський, В. Іконников М. Шильдер, Є. Шумигорський у своїх працях звернули увагу на біографічні відомості, які стосувалися деяких київських та кам'янець-подільських військових губернаторів. Українські історики М. Костомаров М. Драгоманов, М. Грушевський, О. Єфи-

⁴⁰ *Мацузато К.* Генерал-губернатор в Российской империи: От этнического к пространственному подходу / К. Мацузато // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб., статей / Под ред. И. В. Герасимова. — Казань, 2004. — С. 427–458.

⁴¹ *Нобуя Х.* Учебная политика Российской империи в Западных губерниях и “польский вопрос” (конец XVIII в. — первая половина XIX). — С. 132–174.

менко, М. Аркас, російські вчені В. Ключевський та О. Корнілов аналізували історичні умови формування інституту військових губернаторів на Правобережній Україні, імперську політику царської влади, російсько-польські суперечності в цьому регіоні. В працях російських вчених з історії держави і права другої половини XIX ст. В. Гольцева, О. Градовського, І. Блінова, І. Діятіна розглядалися питання щодо формування інституту військового губернатора та їх повноважень в системі державної влади Російської імперії.

За радянської доби питання функціонування цього владного інституту не досліджувалися вченими. Лише в другій половині XX ст. П. Зайончковський та М. Єрошкін студіювали діяльність органів влади російського самодержавства, хоча військові губернатори при цьому розглядалися недостатньо. В працях І. Гуржія, В. Смолія висвітлювалися історичні умови, які позначилися на формуванні інституту військового губернатора на теренах Правобережної України наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст.

У працях радянських істориків з цієї проблематики особливо наголошувалось на насильницькому характері вищої губернської влади — намісників. Останні зображувались в контексті жорсткого правління, спрямованого на недопущення антиросійських та антиурядових виступів. Окремо військовим губернаторам увага в історичних працях не приділялась. Значно більшим був інтерес до іншого інституту намісницької влади — генерал-губернаторів. Втім, у деяких історичних працях не лише згадувався інститут військових губернаторів як щось цілісне, але й проводився аналіз їх особового складу, їхнього походження, кар'єрного зростання, ролі у військовій та цивільній владі.

Представники української діаспорної історіографії В. Верига, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький, Н. По-

лонська-Василенко, О. Сутбельний розглядали історичні умови формування інституту військового губернатора на Правобережній Україні наприкінці XVIII — у першій третині XIX ст., продовжуючи розвивати державницький напрямок. Вони не сприймали методологічні вказівки радянської ідеології.

Сучасні історики, аналізуючи систему управління в Російській імперії, звертають більшу увагу на питання організації губернської влади загалом та на місце в ній військових губернаторів. Це відбувається в зв'язку зі зростанням наукового інтересу до історії регіонів та регіональних особливостей розвитку країни. У зв'язку з цим заслуговують на увагу праці В. Шандри, Л. Кудрявцева, А. Скрипника, Л. Левченко, в яких здійснено комплексні дослідження з історії інститутів вищої губернської влади, зокрема військових губернаторів. Звертається увага на владні інститути, які за попередньої доби не користувались попитом. Ті питання, що вже досліджувались, розглядаються з інших позицій, без прив'язки до станового поділу населення. Серед історичних праць, дотичних до теми військових губернаторів, помітне місце посідають біографічні студії. Останні допомагають через життя та діяльність конкретного військового губернатора краще зрозуміти не лише його адміністративний хист на цій посаді, але й дослідити та проаналізувати історичний розвиток певного регіону.

О. Реєнт, Я. Грицак, Г. Казьмирчук, А. Філінюк, В. Ковалевський, Т. Калініч, Ф. Орлик з сучасних методологічних позицій розглянули історичні умови формування адміністративно-територіальної системи, на українських землях під владою Російської імперії, звертаючи особливу увагу на терени Правобережної України.

В працях Я. Верменич проаналізовано теоретичні аспекти регіоналістики, які дають можливість краще зрозуміти історію досліджуваних регіонів Правобережної

України. М. Рибаків, А. Макаров, В. Ковалинський розглянули деякі питання історії Київської та Кам'янець-Подільської губерній. Подібне географічне звуження допомагає краще розібратись із місцевими умовами, які впливали на розвиток цих регіонів, а отже, й на Російську імперію в цілому.

Різні аспекти історії Правобережної України, зокрема й ті, які стосувалися її адміністративно-територіального устрою, отримали висвітлення в працях зарубіжних істориків П. Р. Магочія, Л. Горізонтова, Ф. Лур'є, Д. Бовуа А. Каппелера, Р. Уортмана, К. Мацузато, Х. Нобуя.

Все вищезазначене свідчить, що досліджувана проблема тією чи іншою мірою розроблялася українськими та зарубіжними істориками, але до нашого часу вона не висвітлена належно. Суттєвою проблемою для багатьох сучасних науковців є плутанина — хто з чиновників обіймав яку посаду. Чи був він генерал-губернатором, військовим губернатором, чи взагалі поєднував ці посади. Цієї плутанини легко уникнути, якщо працювати більше з джерелами.

1.2. Джерельна база

Дослідження проблем функціонування інституту військових губернаторів на Правобережній Україні вимагає опрацювання різноманітних історичних джерел. Вони репрезентовані матеріалами, що зберігаються в архівних установах; мемуарами; збірками законодавчих актів тощо. Враховуючи брак наукової літератури, де б викладалися факти щодо діяльності військових губернаторів та подавався аналіз формування цього владного інституту, стає вкрай важливим звернення до архівних документів.

Оскільки територіально тема дослідження звужена до теренів Правобережної України, то основна увага приділяється архівам, що розташовуються на цій території.

В Києві проведена пошукова робота в Центральному державному історичному архіві України (далі — ЦДІАК України), Державному архіві Київської області (далі — ДАКО), Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). Були також залучені матеріали з Державних архівів Хмельницької, Вінницької областей та Російського державного історичного архіву.

Військові губернатори від початку функціонування цієї посади переважно мали займатись суто військовими справами. В київських архівах знаходиться чимало матеріалів, що допомагають визначити конкретні дії начальників губерній щодо їхньої військової діяльності з 1827 по 1832 рр.

Ці посадовці чимало уваги приділяли такій справі як розташування військ в межах підпорядкованих їм губерній, збір та постачання їх провіантом, фуражем та дровами. В справах «Переписка с Киевским нижним земским судом и другими учреждениями об отводе помещения для расквартирования воинских частей, обеспечения их продовольствием и фуражом, об обеспечении транспортом следующих на воинскую службу офицеров и другие вопросы»⁴², «Дело о рекрутах и амуниции»⁴³, «Дело по отношению министерством Внутренних Дел с изъяснением Высочайшей воли о дополнительном сборе в Киевской губернии земских повинностей на заготовление дров и соломы для войск херсонского отряда военных поселений»⁴⁴ наводиться листування київських військових губернаторів з місцевими адміністративними

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 18.

⁴³ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 40.

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 121.

установами щодо налагодження постачання військових частин всім необхідним.

У справі «Исходящая документация» міститься чимало звернень з канцелярії київського військового губернатора до різних військових начальників: коменданта київського гарнізону, командуючого 3-м резервним корпусом, командира київської інженерної команди, командира київського арсеналу тощо⁴⁵. За цими документами добре простежується напрямок військової діяльності цих посадовців, принаймні в з 1827 по 1832 рр.

Найбільше інформації подібного характеру містять матеріали ЦДІАК України (фонд 533, опис 5), в якому зібрана інформація про головування київського військового губернатора над київським батальйоном військових кантоністів. Київський військовий губернатор не був командуючим цього батальйону, втім останній був йому підпорядкований як найбільшому військовому начальнику в місті. Інформація про підпорядкування цієї частини міститься у справі “Дело по высочайшему повелению: Киевский батальон военных кантонистов подчинить Киевскому Военному Губернатору”⁴⁶. У цих документах простежується постійний нагляд П. Желтухіна за цим підрозділом. Частими в справах є дорікання посадовця командуючому батальйоном капітану Вольфу за невиконання певних завдань, придбання продуктів харчування для кантоністів за завищеними цінами тощо, як наприклад у справі “Месячные рапорты по батальону Военных кантонистов”⁴⁷. У справі “Дело по требованию книг собрания законов” містяться звернення військового губернатора П. Желтухіна до Головного Штабу Його Імпера-

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 1181.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 126.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 136.

торської Величності з проханням надіслати йому деякі частини збірки законів, пов'язані з військовою справою⁴⁸.

Серед цих повноважень київських та кам'янець-подільських військових губернаторів необхідно виділити питання, пов'язане з головуванням цих намісників над дивізіями та інспекціями. В Хмельницькому обласному архіві знайдені матеріали, які допомогли краще розібратися з інспекторською діяльністю військових губернаторів. Справи “Реестр указам и повелениям Его Высочества по военной части за 1801 г.”⁴⁹ та “Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г.”⁵⁰, містять інформацію стосовно листування кам'янець-подільського військового губернатора І. Гудовича із великим князем Костянтином Павловичем. Ці справи складаються переважно зі звітів військового губернатора про стан полків та різних справ, пов'язаних з ними. Можна припустити, що київський військовий губернатор діяв як інспектор приблизно так само.

Інформація стосовно інспекторської діяльності військових губернаторів у київських архівах значно менше розкриває цей аспект їхніх повноважень. В архівних справах ЦДІАК України (Ф. 533) містяться лише деякі згадки про поєднання посад київського військового губернатора та інспектора. В деяких письмових зверненнях на ім'я київських високопосадовців згадується, що вони були інспекторами київської або української інспекції. В справі № 181 «Дело по отношению Днепровской кавалерии инспектора Датишампа о перемене квартир полков вверенной ему инспекции» містяться матеріали щодо письмових звер-

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 207.

⁴⁹ ДАХмО. — Ф. 227. — Т. 1. — Спр. 189.

⁵⁰ ДАХмО. — Ф. 227. — Т. 1. — Спр. 190.

нень останнього до київського військового губернатора О. Тормасова⁵¹.

Важливою складовою діяльності військових губернаторів була їхня робота з цивільними справами губерній. Цивільний нагляд над губерніями ці посадовці отримували через деякий час після свого призначення на посаду військового губернатора. Напрямки цивільної роботи військового губернатора стають краще зрозумілими за матеріалами справ щодо вихідної та вхідної документації канцелярії останнього. В справах ЦДІАК України «Исходящие документы»⁵², «Реестр входящих документов гражданской части канцелярии Киевского военного губернатора»⁵³, «Реестр исходящих документов из канцелярии Киевского военного губернатора»⁵⁴, «Журнал регистрации исходящих документов»⁵⁵ містяться відомості про те, з якими саме центральноурядовими та місцевими губернськими установами мали справи начальники губерній. Інформація, яку можна отримати в цих справах, є суто статистичною, бо вона не висвітлює питань щодо вирішення тієї чи іншої справи. Втім зведення адресатів вихідної документації, предмету звернення в таблицю дозволяє визначити з ким контактували частіше, якими саме справами переважно опікувались військові губернатори.

Ще однією групою документів, де міститься інформація стосовно цивільного нагляду військових губернаторів є справи про ревізійні об'їзди цими посадовцями підпорядкованих губерній. В документах щодо цих поїздок міститься інформація про те, які саме установи відвідували

⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 181.

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1а. — Спр. 68.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 130.

⁵⁴ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1113.

⁵⁵ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1228.

військові губернатори, на що звертали увагу, які документи вимагали від місцевих чиновників. В справі «Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др. материалы о состоянии Киевской губернии» наводиться детальний перелік тих напрямів роботи місцевих органів влади: нижніх земських судів, міських поліцій, повітових судів та губернського правління — які цікавили київського військового губернатора Б. Княжніна⁵⁶.

За цими відомостями добре простежується робота не лише військових губернаторів, але й зазначених адміністративних установ. До того ж саме в цих справах згадується про чітке розмежування повноважень посади військового губернатора на військові, які багато в чому дублювали повноваження коменданта гарнізону міста, та цивільні, притаманні цивільному губернатору.

Чимало архівних справ пов'язано з облаштуванням міста Києва, та участі в цьому військових губернаторів. Деяку інформацію було знайдено в Державному архіві Київської області (Ф. 1 «Киевское губернское правление» та Ф. 2 «Киевский гражданский губернатор»). Цікаві матеріали стосовно участі київських військових губернаторів у міській забудові знаходяться у справі «Рапорта городских дум, полиций о предоставлении свободной площади дворянам на постройку домов в г. Киеве»⁵⁷. Тут наведено плани проектів будинків, на кожному з яких стоїть підпис військового губернатора.

Особливо добре ця ситуація простежується за матеріалами, що стосуються другого періоду функціонування посади військового губернатора в Києві у 1827–1832 рр. Деякі справи ЦДІАК України стосуються питань міського

⁵⁶ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 606.

⁵⁷ ДАКО. — Ф 1. — Оп. 336. — Спр. 624.

урядування, забудови Києва (“Дело об устройстве в г. Киеве каменной мостовой”⁵⁸, “Дело о построении восьми столбов с фонарями на Никольской улице”⁵⁹). У справі № 119 є цікавий документ, в якому київський військовий губернатор докоряє цивільному за зволікання із постачанням каменю для київських мостових. У цьому листі він назвав цивільного губернатора “начальником губернии”. Окрім цього в документах справи присутня інформація про різні міські установи та чиновників, що мали відношення до упорядкування доріг: київська міська комісія, київський архітектор, поліцмейстер, київський магістрат, київське губернське правління, цивільний департамент київського головного суду. В справі “Дело об устройстве города Киева” наводиться звіт київського поліцмейстера київському військовому губернатору про стан місцевої поліції⁶⁰. В цьому звіті викладено історію змін, що їх зазнала київська поліція за попередні сорок років, подано також склад поліцейських штатів за цей час, вказано на існуючі проблеми, які потрібно було вирішити. Ситуація з київською поліцією змальовується також у справі “Дело об усилении штатов киевской полиции”, яка пов’язана з періодом перебування в Києві на посаді військового губернатора Б. Княжніна⁶¹.

Деякі архівні справи висвітлюють освітянський напрямок діяльності військових губернаторів⁶². Згідно з цими відомостями роль київських військових губернаторів у заснуванні першої київської чоловічої гімназії була суто виконавча — підпис відповідних документів, накази нижнім інстанціям щодо з’ясування тої чи іншої інформації чи

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 119.

⁵⁹ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 140.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 86.

⁶¹ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 479.

⁶² ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1019.

виконання певного доручення. Власної ініціативи у цій справі вони не виявляли.

Важливим для розуміння процесу виконання військовими губернаторами власних повноважень є ознайомлення з роботою канцелярії цих посадовців. Залучення архівних джерел дозволяє краще розглянути це питання щодо усього періоду функціонування посади київського військового губернатора.

Найбільше інформації щодо діяльності канцелярії військових губернаторів у Києві можна отримати в матеріалах ЦДІАК України (фонд 533, опис 1). Вони ілюструють загальну картину функціонування не лише київського військового губернатора але й його канцелярії. У документі «Дело по указу Правительствующего Сената о всевысочайше утвержденном штате канцелярии малороссийского и киевского генерал-губернатора») містяться матеріали щодо канцелярії О. Беклешова, який нетривалий час обіймав цю посаду⁶³.

В справі «О назначении Киевского военного губернатора Тормасова командиром над молдавским корпусом» наводиться цікава деталь щодо того чим конкретно на той час займались канцеляристи⁶⁴. У зверненні до цивільного губернатора генерал О. Тормасов описав роботу власної канцелярії, чиновники якої займались видачею паспортів, подорожних на проїзд та веденням обліку отриманих за це коштів. У справі «О предполагаемом отъезде в отпуск Киевского военного губернатора Тормасова» наводиться перелік чиновників канцелярії⁶⁵. В документах згадуються їхні прізвища та приналежність до класу згідно з Табелем про ранги без вказівки хто з них чим саме

⁶³ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1а. — Спр. 5.

⁶⁴ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 987.

⁶⁵ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1073.

займався. Про постійну ротацію кадрів в канцелярії військового губернатора свідчить справа «По прошениям об определении в штат канцелярии Киевского военного губернатора канцелярских служителей и увольнении из одного»⁶⁶. Ця справа цікава тим, що допомагає скласти певне уявлення про кар'єрне зростання тогочасних чиновників. Робота в канцелярії не була прибутковою, що часто слугувало мотивацією переведення на інше місце.

Таємний напрямок діяльності військових губернаторів простежується за матеріалами як київських, так і хмельницького архівів. Інформація про це питання переважно знаходиться в ЦДІАК України (фонд 533, описи 1а, 4). Подібні відомості вперше згадуються в справі «О надзоре и ответственности помещиков и управляющих за поведением лиц польского происхождения, проживающих в их владениях»⁶⁷. Проте ця інформація є уривчастою й не складає цілісної картини. В перший період функціонування посади військового губернатора в Києві майже всі таємні справи були так чи інакше пов'язані з поляками.

Деяка корисна інформація наявна в матеріалах листування київського військового губернатора з міністром поліції. Переважно це стосувалось лояльності польського населення губерній Правобережної України, контрабандних справ та справ щодо устаткування військових магазинів борошном.

Схеми, за якими здійснювався таємний нагляд за неблагонадійними особами в першій половині XIX ст. розкривають матеріали, зібрані в справах, пов'язаних з призначенням жандармських офіцерів до Києва. В них часто згадується ім'я графа О. Бенкендорфа, який був одночасно керівником Третього управління канцелярії Його

⁶⁶ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 266.

⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1а. — Спр. 23.

Величності та шефом корпусу жандармів. Він давав завдання київському військовому губернатору та звітував імператору Миколі I про їх виконання. В деяких справах згадується цесаревич Костянтин Павлович. Оскільки він був намісником Царства Польського, що межувало з Правобережною Україною і населення якого було залучене до місцевого життя, то час від часу повідомляв київського військового губернатора про різні речі, як-то: приїзд картярів до Києва на час контрактів (картярські ігри на гроші офіційно заборонялись урядом), про ймовірність ввезення до Київської губернії контрабандних товарів. Ці документи зображують таємний бік зайнять губернського чиновництва, яке, за відсутності спеціальних кадрів, мусило стежити за цими людьми.

Матеріали про розслідування зловживань службовою посадою та хабарництва з боку чиновника київського губернського правління містяться у справі “По отношению генерал-адъютанта Бенкендорфа о злоупотреблениях секретаря Жандра”⁶⁸.

Військові губернатори часом виконували за розпорядженням царя чи іншого високопосадовця різні доручення. Вони завжди передбачали перебування поза межами підпорядкованих губерній. В фонді № 533 ЦДІАК України містяться відомості щодо цих завдань. Вони розташовані по різних описах і надають цікаву інформацію про зазначену діяльність військових губернаторів.

Серед матеріалів ЦДІАК України для дослідження обраної теми значний науковий інтерес становить справа “О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев”⁶⁹. Вона є, певною мірою, унікальною, оскільки містить листування О. Беклешова із петербурзь-

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 2.

⁶⁹ ЦДІАК України. — Ф. 12. — Спр. 31.

кими високопосадовцями щодо власного призначення на посаду генерал-губернатора в Київській губернії. Також наводяться листи щодо попереднього призначення цього генерала військовим губернатором до Кам'янця-Подільського. В своїх листах приватного характеру О. Беклешов уточнював деякі аспекти цих посад, які не були зазначені в нормативних актах. Тут же наводяться і відповіді на ці листи, в яких новопризначеному посадовцю дають різні поради, відштовхуючись від попереднього юридичного досвіду чи прецедентних випадків, що мали місце в інших військових губернаторів.

Проведений аналіз джерельної бази київських та хмельницького архівів щодо діяльності київських військових губернаторів дає можливість скласти уявлення про функціонування цієї посади. Найбільш інформативним є, безперечно, фонд № 533 «Фонд київського військового губернатора» в ЦДІА, який містить великий масив матеріалів стосовно діяльності цих посадовців з 1796 по 1832 рр. Перший період їхнього головування з 1796 по 1812 рр. вміщено до одного опису без врахування напрямків їхньої роботи. Прикрим фактом є брак даних щодо періоду, коли цю посаду обіймали генерал-фельдмаршал І. Салтиков, генерал від інфантерії А. Розенберг, генерал-лейтенант П. Дашков. Вкрай недостатньо справ, в яких би висвітлювалась діяльність на посаді військового губернатора Києва генерала від інфантерії М. Голенищева-Кутузова. Найбільше справ опису 1 (близько двох третин) стосується вирішення різних судових справ щодо пограбування, вбивства, зґвалтування, побиття, образи гідності тощо. Часто ці справи не містять кінцеву інформацію про те, чим закінчилось слідство.

Другий період діяльності київських військових губернаторів з 1827 по 1832 рр. значно краще відображає основні аспекти роботи цих посадовців. Справи, наведені в чотирьох описах, поділені за галузевими напрямками

роботи канцелярії військового губернатора. Незважаючи на те, що ці описи досить детально відтворюють склад, схему роботи та зв'язків канцелярії військового губернатора, деякі білі плями все ж залишаються. Так, не зовсім зрозумілим є функціонування так званого «управления» київського військового губернатора. Воно час від часу виникає у справах, іноді паралельно з канцелярією, проте з'ясувати його склад, характер діяльності за матеріалами цих описів важко.

Матеріали, що знаходяться в фондах Інституту рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського, Державному архіві Київської області (ДАКО) та Державному архіві міста Києва (ДАМК), переважно, виконують допоміжну роль для з'ясування якихось другорядних аспектів теми дослідження. В Київському обласному архіві було знайдено багато матеріалів, пов'язаних із причетністю київського військового губернатора до розслідувань участі шляхтичів у польському повстанні 1830–1831 рр. («Дело об установлении полицейского надзора за шляхтичем Старчевским обвиненным в призыве крестьян присоединиться к повстанцам»⁷⁰, «Дело о прекращении уголовного преследования против Махновского уездного предводителя дворянства Абрамовича, заподозренного в заготовке оружия для повстанцев»⁷¹, «Дело о прекращении уголовного преследования против шляхтича Басалинского, заподозренного в заготовке оружия для повстанцев»⁷². У фондах ДАМК знайдено документи за підписами київського військового губернатора А. Розенберга⁷³. Це стало підтвердженням не лише факту призначення його на цю посаду, але також виконання ним посадових обов'язків.

⁷⁰ ДАКО. — Ф. 1515. — Оп. 1. — Спр. 95.

⁷¹ ДАКО. — Ф. 1515. — Оп. 1. — Спр. 134.

⁷² ДАКО. — Ф. 1515 — Оп. 1. — Спр. 135.

⁷³ ДАМК. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 77.

Пошук джерел, пов'язаних з діяльністю кам'янець-подільських військових губернаторів виявився складнішим за аналогічну роботу щодо матеріалів про київських посадовців. Ще з радянських часів у кам'янець-подільському міському архіві зберігався фонд місцевого військового губернатора. Втім, внаслідок пожежі в сховищах цього архіву на початку 2000-х років, велика кількість матеріалів згоріла повністю або частково. Серед них, на жаль, опинився і цей самий фонд. Вцілілі матеріали було перевезено до Державного архіву Хмельницької області, де їх спонтанно розподілили по різних фондах. Саме в такому розпорошеному стані перебувають справи колишнього фонду кам'янець-подільського військового губернатора. Пугівника, який фіксує розподіл цих справ за фондами, не було складено, через це пошук потрібної інформації проводився по фондах зі схожою проблематикою.

Корисним для з'ясування характеру діяльності військових губернаторів Кам'янця-Подільського виявився "Фонд Подольского губернского правления". Особливо цінними є справи указів Урядуючого Сенату цьому правлінню, які надсилались щороку. Вони стосувались всього, що відбувалось загалом у межах Російської імперії, а не лише на території Подільської губернії. Саме в цих справах були знайдені укази Павла I про призначення багатьох військових губернаторів. Утім, доволі поширеною є плутанина або неточність у назвах справ.

В зазначеному фонді майже відсутні конкретні справи про якісь розпорядження кам'янець-подільських військових губернаторів. Всі наявні матеріали, пов'язані з цим інститутом влади, переважно стосуються подільського губерньського правління. Ці справи є підшивками за півроку, а то й рік. Відповідно накази кам'янець-подільського військового губернатора там подано без подальших звітів про виконання і, взагалі, про перебіг тієї чи іншої справи. Документів, у яких було б детально розглянуто

вирішення певного доручення, фактично немає. Пошук також ускладнює приналежність більшості справ до подільського губернського правління а не до діяльності кам'янець-подільського військового губернатора.

Окрім справ, що стосуються губернського правління, певні відомості містять журнали вихідної документації Подільської казенної палати, де згадуються й військові губернатори Кам'янця-Подільського. Втім, ці звернення стосуються лише виплати їм грошей за службу, і не мають відношення до справ, пов'язаних із економічним розвитком губернії та системою управління. За назвами важко орієнтуватись, оскільки справи часто мають вкрай спрощену назву: Указы Сената за 1797 г.⁷⁴, Указы и предложения 1797 г.⁷⁵, Журналы заседаний за август месяц⁷⁶, Ордера и предложения за август–декабрь 1797 г. — 1797⁷⁷ тощо. Часто навіть при роботі зі справою не одразу стає зрозумілим, про що конкретно йде мова і про якого посадовця йде мова.

Деякі справи (приміром “Реестр указам и повелениям Его Высочества по военной части за 1801 г.”⁷⁸ та “Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г.”) містять інформацію стосовно листування кам'янець-подільського військового губернатора із великим князем Костянтином Павловичем⁷⁹. Ці справи складаються переважно зі звітів І. Гудовича про стан полків та різних справ, пов'язаних з ними. У справі № 190 “Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г.” містяться цікаві матеріали стосовно деяких з

⁷⁴ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 2.

⁷⁵ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 3.

⁷⁶ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 4.

⁷⁷ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 5.

⁷⁸ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 189.

⁷⁹ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 190.

повноважень кам'янець-подільського військового губернатора як інспектора. В цих документах генерал від інфантерії І. Гудович повідомляв генерал-інспектору великому князю Костянтину Павловичу про розташування військових підрозділів Священної Римської імперії вздовж кордону з Волинською та Подільською губерніями.

В Державному архіві Вінницької області (ДАВО) зберігаються деякі фонди з корисною інформацією щодо діяльності військових губернаторів. Потрібні матеріали зосереджені в фондах міських правлінь, повітових судів Волині, які тепер територіально стосуються до Вінницької області. Більшість справ, де фігурують військові губернатори хронологічно відносяться до кінця XVIII ст. — перших років XIX ст. Це переважно звітна інформація про виконане розпорядження, дублювання указів з центру.

Робота, проведена в Російському державному історичному архіві (РДІА), виявила чимало нових і цінних з наукової точки зору матеріалів. Окремого фонду, присвяченого військовим губернаторам там немає. Проте наявні фонди імперських інститутів влади містять справи, де висвітлюються ті чи інші аспекти діяльності військових губернаторів.

В архівних установах, розташованих у Києві, Вінниці, Хмельницькому, Санкт-Петербурзі, наявні лише фонди центральних урядових установ, губернських адміністративних установ, посадовців (військових та цивільних губернаторів, генерал-губернаторів). На жаль, відсутні приватні фонди військових губернаторів, де б зберігалися не лише їхні накази внутрішньогубернського характеру, але й особисті листи, листування із іншими посадовцями, друзями, родичами та знайомими. Останнє ускладнює розуміння мотивації тих чи інших їхніх вчинків, які впливали не лише на їхнє життя й кар'єру а й на розвиток підпорядкованих губерній.

Більшість справ, що стосуються діяльності кам'янець-подільського та київського військового губернаторів, на-

писана російською мовою. Часом трапляються документи, написані польською мовою, особливо це стосується звітів деяких повітових установ чи посадовців. Цікавим є те, що часом можна відстежити навіть за текстом російською мовою, що він був складений поляком. Характерним було вживання в слові рапорт двох літер “п”, як в польській мові. Вкрай рідко трапляються листи, складені французькою мовою. Втім, це зрозуміло, оскільки вона не використовувалась в діловодстві й переважна більшість дрібних чиновників навіть не знала її.

Значно складнішою є справа з документами, в яких би містились матеріали про функціонування кам'янець-подільських військових губернаторів. Втрата багатьох документів внаслідок пожежі архівної установи Кам'янця-Подільського, перевезення тих, що вціліли, до Державного архіву Хмельницької області, розпорошення по різних тамтешніх фондах без вказівки, що й де розміщено, ускладнюють опрацювання цих матеріалів. Додає проблем і плутанина з назвами, відсутність якихось чітких відомостей про те, що являє собою та чи інша справа. Більшість матеріалів хмельницького архіву, де згадуються військові губернатори, становлять справи відповідного фонду подільського губернського правління. Це створює певну односторонність у висвітленні їхньої діяльності.

Під час роботи з фондами ДАХМО були виявлені укази з чітко вказаними датами про призначення військових губернаторів до Кам'янця-Подільського, Києва, Чернігова та Катеринослава. Також саме в цьому архіві знаходяться цікаві матеріали щодо діяльності військових губернаторів у військовій галузі — перебування на посаді інспектора дивізій. Подібна інформація відсутня в київських архівах, а це дозволяє припустити, що київські військові губернатори, які теж обіймали посади інспекторів дивізій, мали подібні до кам'янець-подільських повноваження в цій галузі.

Дослідження архівних фондів дало змогу певною мірою проаналізувати джерела вивчення питань функціонування військових губернаторів на Правобережжі. Проте, для більш повного уявлення про цей інститут влади необхідно було залучити й інші, не менш важливі джерела — юридичні акти, мемуари, листування, періодику.

Законодавча справа в Російській імперії тривалий час обмежувалась лише виданням указів без кодифікації. Спроби звести юридичну базу до повноцінних розтиражованих видань нічим не закінчувались. Лише за доби Миколи I спеціальна комісія видала в 30-х роках XIX ст. перші, більш менш, повні збірки російського законодавства. Найбільшими з цих видань були «Полное собрание законов Российской империи» та «Свод законов Российской империи».

Законодавчі акти, що опубліковані в цих зібраннях, являють собою групи указів, маніфестів та звернень від імператорів та державних установ, як-то: урядуючий сенат, колегії (військова, комерц-колегія), міністерства (внутрішніх справ, народного просвітництва, фінансів). Переважна більшість цих документів має узагальнюючий характер, що стосується інституту військових губернаторів загалом.

Опрацювання матеріалів юридичної збірки «Полное собрание законов Российской империи» дозволило простежити бачення царською владою функцій цього інституту, і тих змін, що мали сприяти, на їхню думку, кращому виконанню військовими губернаторами адміністративної та наглядової функцій. Зазначені юридичні акти представлені в збірці указами імператора й вищих урядових установ та посад. Прямо чи опосередковано вони розкривають зміст імперської політики в цьому напрямку.

Юридична недосконалість правової системи в Російській імперії ілюструється хоча б тим, що один з найголовніших інститутів губернської влади не мав чіткого

указу про власне впровадження та встановлювані у зв'язку з цим обов'язки й повноваження. Подальша нормативна ініціатива, що йшла переважно через монархів, свідчить про надзвичайну залежність цього інституту від суб'єктивної оцінки правителя. Ознайомлення з законодавчою базою дає можливість відзначити, що по відношенню до військових губернаторів саме ініціатива імператора була основною. Це помітно і з кількості іменних наказів, значною мірою обумовленої характером Павла I, Олександра I, Миколи I. Вони бажали бути ініціаторами різних нововведень в управлінні Російською імперією.

Надзвичайно важливою в контексті урядування військовими губернаторами над дивізіями виявилась збірка указів військової колегії за 1796 рік «Указы, манифесты и другие правительственные постановления объявленные из Государственной Военной Коллегии за 1796 г.». В збірці містяться матеріали щодо інспекторської діяльності військових губернаторів, розподілу військових частин по губерніях, призначення тих чи інших генералів на посади шефів полків тощо.

Деякі аспекти внутрішньодержавного економічного та національного життя в Російській імперії містяться в зібранні законопроектів “Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной е.и.в. канцелярии”⁸⁰. Дані, наведені в цій збірці, стосуються єврейського питання — визначення статусу євреїв, вирішення питання щодо меж їхнього проживання тощо. Корисною є інформація про земські податки, що їх збирали в повітах та містах. Наводяться, також, документи стосовно колиш-

⁸⁰ Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной е.и.в. канцелярии. — СПб., 1895. — Вып. 7. — 371 с.

ніх польських територій — стан поштової служби, можливості розвитку цих губерній тощо.

Якими б цікавими й потрібними не були архівні матеріали чи нормативні акти все ж одного вони, переважно, позбавлені — опису приватного життя посадовців, їхніх професійних чи людських характеристик. Саме мемуари діячів кінця XVIII — першої третини XIX ст. дають змогу доторкнутися до цієї частини минулого. Спогади Ф. Вігеля знайомлять нас з характеристиками багатьох перших київських військових губернаторів. Саме він присвятив велику увагу описам Києва та киян того періоду⁸¹. Відомі діячі тих часів часто вдавалися до написання мемуарів, втім, не завжди їхні спогади містять всеохоплюючий огляд. Зазвичай люди змальовували події державного рівня і власну участь у них, а не дрібні бюрократичні будні. Як приклад, мемуарна творчість А. Чарториського. Високопосадовець зобразив загальне тло тієї епохи, власну участь у зовнішньо- та внутрішньодержавних подіях⁸².

У збірці “Письма главнейших деятелей в царствование императора Александра I” опубліковані деякі листи М. Милорадовича за часів його урядування на посаді київського військового губернатора до А. Аракчеева⁸³. В них намісник наводить деякі цікаві аспекти життя в Києві, стосунків між поляками та росіянами, міщанами та солдатами. Окремо М. Милорадович в листах торкався

⁸¹ *Вигель Ф. Ф.* Записки (под редакцией С. Я. Штрайха). — М., 2000. — 327 с.

⁸² *Чарторижский А.* Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. — Т. 1. — М., 1912. — 366 с.

⁸³ *Дубровин Н.* Письма главнейших десятилетий в царствовании императора Александра I (с 1807–1829 год). — СПб.: Тип. АН, 1883. — 368 с.

теми колишнього молдавського господаря князя Іпсіланті, його лояльності до російського царя.

Чималий джерельний матеріал, щодо урядування в Києві на посаді військового губернатора М. Голеніщев-Кутузова, міститься в другому томі збірки документів, присвяченої цьому військовому діячеві⁸⁴. Документи, наведені в збірці, поділені на три частини: перша стосується різних аспектів адміністративної діяльності М. Голеніщева-Кутузова на посаді київського військового губернатора; в другій розкривається його робота в галузі інспекторства над 8-ю, 9-ю, 18-ю й 22-ю дивізіями; третя стосується підготовки 8-ї та 22-ї дивізій до походу в Молдавію. Матеріали, наведені в збірці, є уривчастими — вони не містять відповіді на листи Михайла Іларіоновича і не розкривають перебіг конкретної справи. Особливо виділено в збірці діяльність М. Голеніщева-Кутузова на ниві інспектора. На основі цього матеріалу можна зрозуміти схему зв'язків військового губернатора з центральними урядовими та місцевими органами влади.

У НБУВ була проведена також робота з матеріалами українських та російських періодичних видань. Серед них корисним у дослідженні теми військових губернаторів виявився “Одесский вестник”⁸⁵. Він містив матеріали описового характеру стосовно перебування російського імператора Миколи I в Києві у 1829 р. Серед російських видань слід відзначити “Санктпетербургские ведомости” та журнал “Северная пчела”. В останньому, так само як і в “Одесскому вестнику”, наводиться розповідь про приїзд

⁸⁴ *Кутузов М. И.* Сборник документов / под.ред. Л. Г. Бескровного. — Т. 2. — М.: Воениздат, 1951. — 551 с.

⁸⁵ *Одесский вестник.* — 1829. — № 67. — 21 авг. — Одесса. — С. 11–12.

Миколи I до Києва⁸⁶. В цьому журналі також поміщена стаття-некролог, присвячена київському військовому губернатору П. Желтухіну. Журнал “Санктпетербургские ведомости” наводить, особливо за період правління імператора Павла I, щоденні відомості про призначення різних осіб на ті чи інші посади⁸⁷.

Проведена робота з джерелами, в яких висвітлюються питання щодо функціонування інституту військових губернаторів, засвідчила їх розмаїття. Це і законодавчі збірки тих часів, дореволюційні періодичні видання, мемуари, збірки листувань цих посадовців. Проте найбільш інформативними слід вважати діловодчі справи з центральних (українського та російського) та обласних архівів. В архівних установах Києва та Хмельницького зберігаються матеріали безпосередньо присвячені діяльності київського та кам'янець-подільського військових губернаторів. Окрім цього є фонди місцевих адміністративних установ, що співпрацювали з ними. Ділова комунікація з центральним урядом добре відображена у фондах Російського державного архіву у Санкт-Петербурзі.

⁸⁶ Северная пчела. — 1829. — № 89. — 25 июля. — СПб. — С. 17

⁸⁷ Санктпетербургские ведомости. — 1797. — № 10. — 3 февр. — СПб. — С. 4.

Р о з д і л 2.

Історичні умови та правова основа впровадження інституту військових губернаторів на Правобережжі України

2.1. Особливості розвитку Правобережної України в процесі інкорпорації території до складу Росій- ської імперії

В останній третині XVIII ст. внаслідок геополітичних змін в Центральній Європі російська влада вкотре отримала нові землі. Серед них були колишні терени Речі Посполитої.

1772 рік став доленосним для багатьох країн й народів в Європі — це був рік першого поділу суверенної, говорячи сучасною мовою, польської держави. Велика й могутня у недалекому минулому країна — Річ Посполита — зазнала наприкінці XVIII ст. краху, як внаслідок безладу в системі внутрішнього управління, так і в результаті здійснення проти неї імперської політики правителями Росії, Австрії та Пруссії.

Основним здобутком Росії в 1772 році стала частина білоруських земель. В січні 1793 р. був підписаний договір між Росією та Пруссією про другий поділ Польщі. Згідно з ним Росія отримала більшу частину Правобережної України (Київщину, Східну Волинь, Поділля й Брацлавщину) та Західну Білорусь. На цих колишніх польських теренах було спочатку утворено дві губернії: Ізяславську й Брацлавську¹.

¹ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. / В. С. Шандра. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — С. 266.

Російські війська, що окупували ці терени, майже не зіткнулись із збройним опором польських військ. Більшість з них роззброювалась російськими солдатами без особливих зусиль. Втім, залишались деякі гарнізони, лояльність яких до нової влади була ще під сумнівом. Одним з таких був кам'янець-подільський гарнізон. Комендант останнього збирався захищати місто від завоїовників, які доволі швидко оточили його. Проте, ця спроба зазнала невдачі. Більшість польських шляхтичів полишила гарнізон під впливом обіцянок російської влади не лише зберегти їхні попередні права й привілеї, але й надати нові. Врешті-решт коменданту не залишилось нічого іншого, як здати місто.

Легкість, з якою був проведений другий поділ Речі Посполитої, виявилась оманливою. У 1794 р. розпочалось польське повстання під проводом Т. Костюшка, яке довелося придушувати силою. Ця подія прискорила наступний, третій поділ Польщі, який відбувся в 1795 р. Результатом цього стало приєднання до Російської імперії Західної Волині. Землі Правобережної України опинились на західному кордоні держави Романових. Такий стан зберігався до російської революції 1917 року.

Царська Росія збільшилась і за територією, і за кількістю населення, що суттєво змінило соціо-культурну ситуацію всередині країни. Представники шляхетського стану ще до недавня жили в абсолютно іншому політичному й культурному середовищі. У них зберігались сильні патріотичні почуття до їхньої батьківщини. Характерною рисою цього регіону був великий культурний та політичний польський вплив через переважаання на цих теренах польської та полонізованої шляхти, а також відчутний вплив католицизму. Як висловився з цього приводу І. Лисяк-Рудницький, «історичну індивідуальність Правобережжя (території на захід від Дніпра) визначала обставина, що навіть після його анексії Росією 1793 року

польська шляхта залишалася соціально панівним елементом у цьому краю і в значній мірі зберегла цю позицію аж до 1917 року”².

Для розуміння тих соціо-культурних змін, які сталися на Правобережній Україні після її інкорпорації до складу Російської імперії, необхідно ретроспективно розглянути їх попередній стан. Під владою Речі Посполитої в адміністративному відношенні ця територія поділялась на Брацлавське, Волинське, Київське та Подільське воєводства³. На чолі їх стояли воєводи з цивільними та військовими повноваженнями, чия влада співіснувала із шляхетським самоврядуванням.

Населення цих земель переважно складалося з українців, поляків та євреїв. Згідно з переписом 1840 р., на Правобережній Україні населення складало: українські селяни — 4.282.439 чол., польська шляхта — 410.212 чол., євреї — 457.547 чол.⁴. Чисельно переважали українці, здебільшого, посполиті селяни, які виконували різноманітні повинності і були юридично безправними. Пануючий стан — шляхта, навпаки фактично складався з поляків. І. Лисяк-Рудницький так коментував цю ситуацію: “Звичайно, не всі поляки були шляхетськими землевласниками і не всі українці були селянами. Але в тих

² *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії / Лисяк-Рудницький І. // Історичні есе. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 155.

³ *История Украинской ССР.* — Т. 3. — Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений. (вторая половина XVII–XVIII в.) / под ред. Ю. Ю. Кондуфора. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 463.

⁴ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак, ревизор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. — К.: ІНТЕЛ, 1996. — С. 68.

районах, де поляки і українці стикались — у Східній Галичині та Правобережжі — антагоністичні соціальні групи репрезентували дві національності”⁵. Євреї займались лихварством, управлінням панськими маєтками, орендаторством, торгівлею, частково ремеслами в містах.

Найбільшими землевласниками були родини Потоцьких, Чарториських, Любомирських, Яблоновських, Ржевуських. Навколо них групувались представники середньої та дрібної шляхти. Чимало з останніх взагалі не мали підлеглих селян. У власності магнатів перебувала велика кількість міст та містечок на Правобережній Україні. Ця ситуація не дуже змінилась і після приєднання цих земель до Російської імперії. Часом таке місто ставало повітовим центром і в ньому розташовувались відповідні адміністративні установи. Подекуди приватне магнатське володіння над містами зберігалось до середини XIX ст.

В процесі інкорпорації новонабутих земель Росія почала вводити власну адміністрацію й запроваджувати новий адміністративно-територіальний поділ.

Кожен поділ Речі Посполитої відсував кордони Російської імперії на захід. Губернії, що виникали, ставали прикордонними, у зв'язку з чим набували нового статусу. Для управління ними було впроваджено намісництва на чолі з намісниками — генерал-губернаторами. Хоча офіційно ці намісництва як адміністративні одиниці виникали пізніше. Керувати ними Катерина II призначала головнокомандувача армії, силами якої окупували цю територію під час поділів. Оскільки влада намісників поширювалася на декілька губерній, посади цивільних

⁵ *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // *Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький.* — К.: Основи, 1994. — С. 94.

губернаторів цих губерній обійняли їхні заступники в армії.

В 1772 р. посаду псковського та могилівського генерал-губернатора зайняв генерал-аншеф З. Чернишев. Того ж року псковським губернатором призначили генерал-майора М. Кречетникова, могилівським — генерал-майора Каховського⁶.

В іменному імператорському указі від 8 грудня 1792 року тому ж самому М. Кречетникову, який ще перебував на посаді командувача армії, зазначалось: «... по таковых назначениях и распоряжениях отправитъ надежных людей, под надзиранием губернаторов, к составлению ревизии, кои и имеют учинить перепись по поветам, так и находящимся в тех поветах помещичьим и монастырским деревням ... сохраняя тот же порядок, какой и в Белорусии наблюдаем был ...»⁷. Отже, влада добре пам'ятала попередні здобутки губернатора, на які, беззаперечно, розраховувала і цього разу.

М. Кречетников перебував на посаді ізяславського, брацлавського та мінського генерал-губернатора менше року. У 1793 р. на цій посаді його заступив Т. Тутолмін. В обох випадках всі набуті землі об'єднувались під керівництвом одного намісника. Мінська губернія, незважаючи на етнічну спорідненість з іншими білоруськими губерніями, знаходилась більше десяти років під управлінням військового губернатора (спочатку кам'янець-подільського, а згодом київського) разом з українськими губерніями. До влади намісника потрапляли ті землі, які були окуповані за однакових обставин. Саме тому мінську губернію не приєднали до інших білоруських губерній.

⁶ ПСЗ. — Т. 19. — 1 собрание. — СПб., 1830. — С. 507.

⁷ ПСЗ. — Т. 23. — 1 собрание. — С. 389.

На початку травня 1795 р. замість скасованої Ізяславської губернії утворились дві нові: Волинська та Подільська⁸. Протягом травня-липня 1795 р. на теренах Правобережної України виникли намісництва: Брацлавське (22 травня (2 червня)), Волинське та Подільське (5 (16) липня). В ті ж самі дні, коли утворювались намісництва, на тих же територіях впроваджувались і впорядковувались аналогічні губернії. Центром Брацлавської губернії призначили казенне містечко Брацлав. На час його забудови губернські установи мали тимчасово діяти у Вінниці. Центром Волинської губернії став Новгород-Волинський. Оскільки його ще треба було побудувати при містечку Звягелі, на цей час губернським центром був Житомир. Центром Подільської губернії став Кам'янець-Подільський.

На початку 1796 р. всі вищезазначені намісництва разом з Мінським були об'єднані під владою одного намісника. На цю посаду був призначений Т. Тутолмін⁹. Вказані землі розташовувались чітко вздовж нового кордону Російської імперії на заході. На цих прикордонних теренах тривалий час зосереджувались діючі армії. Втім, нове адміністративно-територіальне формування проіснувало не більше півроку.

Після приходу до влади Павла I зазначене намісництво було частково розформоване й видозмінене. Згідно з указом нового імператора, на нещодавно приєднаних теренах провели значні територіальні зміни. Брацлавську губернію скасували, а її територію поділили між Подільською (до якої відійшло сім повітів) та новоутвореною Київською (до неї приєднали п'ять повітів) губерніями.

⁸ Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие / под ред. Чернова А. В. — М., 1960. — С. 342–343.

⁹ Там само. — С. 342–343.

29 серпня (9 вересня) 1797 р. був виданий сенатський указ про встановлення кордонів Новоросійської, Подільської, Волинської, Київської й Малоросійської губерній із поділом їх на повіти¹⁰.

Таким чином, на Правобережній Україні утворилися три губернії: Київська, Подільська та Волинська. Вони проіснували до початку ХХ ст. Київська губернія складалася з Київського, Васильківського, Радомишльського, Сквирського, П'ятигорського (з 1800 р. повітове місто було переведено до Таращі), Звенигородського, Черкаського, Чигиринського, Богуславського, Махновського, Липовецького й Уманського повітів. У складі Подільської губернії були Кам'янецький, Проскурівський, Летичівський, Літинський, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Балтський, Ольгопільський, Ямпільський, Могилівський та Ушицький повіти. До Волинської губернії входили Житомирський, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Острозький, Ровенський, Овруцький, Дубнівський, Кременецький, Луцький, Володимирський та Ковельський повіти¹¹.

Населення цих земель наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. становило: у Київській губернії — 1.110.224 осіб, Волинській губернії — 1.073.459 осіб й Подільській губернії — 1.138.868 осіб¹². Чисельність поляків на цих теренах становила 7–8% від загальної кількості.

Отримавши цей величезний регіон, російська влада нарешті дістала змогу обґрунтувати свої права на “історичні” західні кордони риторикою правонаступництва

¹⁰ ПСЗ. — Т. 24. (1796–1798). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 706–710.

¹¹ Государственные учреждения России в ХVІІІ в. — С. 342–343.

¹² Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 / Д. Бовуа. — Львів: Кальварія, 2007. — С. 28.

щодо Київської Русі. Але оскільки панівна еліта на цій території складалася переважно з польської шляхти, царській адміністрації належало докласти чималих зусиль до поступової інтеграції цих земель у імперський простір. Тривалий час цей процес відбувався повільно й поступово, без загострень стосунків з місцевою елітою. Царська влада виявилась більш прихильною до польської католицької шляхти, ніж до українських православних селян. На думку Н. Полонської-Василенко, “... сильна рука нового російського начальства надала пануванню польського пана над українським хлопом ще більшої моці й певності, яких не мало воно за безсилої розколиханої держави Польської. Кожний польський пан мав звичайно “в кишені” все нижче начальство Влада поміщика над мужиком під новим пануванням дійшла до такої моці, якої поміщик не мав за польських часів. Тоді гайдамацькі напади і селянські повстання спиняли розвій панської влади; тепер — за воєнними командами російськими, за всякою поліцією польською — пан не боявся нічого і міг тягнути з мужика стільки соку, скільки хотів”¹³.

Від того моменту, як Річ Посполита опинилась у фарватері російської політики, питання релігійної терпимості по відношенню до православних стало одним з найгостріших і болючих для польського суспільства. Росії було зручно під виглядом захисту братів-православних здійснювати тиск на польський уряд та польського короля. Після першого поділу ситуація набула дещо іншого вигляду. Проблеми з православним населенням стали не настільки актуальними для російської влади, яка діяла в цьому питанні кон’юктурно. Залишалось хіба що розібратись із уніатами, та й то не одразу.

¹³ Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. — С. 355.

Внаслідок поділів Речі Посполитої в Росії значно зростала частка католиків. З'явилась необхідність забезпечити їм можливість відправлення релігійних обрядів. На новоприєднаних теренах було засновано Білоруську католицьку єпархію на чолі з єпископом Станіславом Сестренцевичем. Його призначили без погодження з Ватиканом у грудні 1773 р. Указом від 14 грудня цього року заборонялось оголошувати папські булли без особистого дозволу імператриці. Також вказувалось, що католицький єпископ повинен був піклуватись власними мирянами не лише на теренах Псковської та Могилівської єпархій, а по всій Російській імперії. Зразком у виконанні своїх повноважень мав для нього стати регламент Санкт-Петербурзької кірхи від 1769 року¹⁴. У 1782 році Білоруську єпархію перейменували на Могилівську архієпархію на чолі з тим самим єпископом Сестренцевичем. Папа Римський визнав його лише рік по тому.

Про значну довіру й шану царського уряду до новопризначеного моги́лівського єпископа Сестренцевича свідчить той факт, що йому дозволили відкрити власну типографію. Вона була найбільшою в Полоцькій та Могилівський губерніях. Саме в цій друкарні мали друкуватися укази Урядуючого Сенату, які стосувались Полоцької та Могилівської губерній¹⁵. Уряд вкотре пішов на замирення із місцевою елітою, частина якої належала до римокатолицького християнства.

Далеко не всі католицькі священослужителі хотіли бути підданими Російської імперії, тож багато хто з них виїхав до Польщі і не повернувся. Їхні маєтки та церкви,

¹⁴ Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX століття. — Біла Церква: Білоцерків. книжк. ф-ка, 1994. — С. 24.

¹⁵ ПСЗ. — Т. 20. — 1 собрание. — С. 945.

собори й монастирі, як і маєтки всіх інших небажаючих складати присягу Катерині II, було відібрано і передано православним. З рештою католиків, які погодились на нове підданство, обійшлись милостиво. Маєтки, що належали католицькій церкві на цих землях, уряд переводив до казни. На заміну їх, на утримання себе й власної єпархії, єпископ білоруський Сестренцевич щороку мав отримувати 10000 рублів.

Після останнього поділу Польської держави у вересні 1795 р. на інкорпорованих Російською імперією землях утворились дві католицькі єпархії: Пінська та Летичівська. Пінська єпархія поширювала релігійний вплив на Мінську й Волинську губернії, а Летичівська — на Брацлавську, Вознесенську й Подільську.

В цей час російська влада не намагалася за будь-якої ціни відвернути окатоличених селян від Риму, і повернути їх в лоно «істинної віри». Єдиною серйозною пересторогою як священникам-католикам, так і уніатам була заборона за будь-яких обставин наvertати православних до власної віри.

За Павла I, який симпатизував католицизму і взагалі був доволі толерантним у питаннях релігії, 28 квітня (9 травня) 1798 р. створили шість католицьких єпархій (дієцезій). З них на Правобережну Україну поширювали свій вплив архієпископство Могилівське в Білоруській та Київській губернії, єпископство Луцьке у Волинській та Подільській губернії.

Контраверсійним за своїм релігійно-національним духом до католицизму було православ'я. Тривалий час воно сприймалось як символ опору польській шляхті. Втім, на початку XVIII ст., з поверненням цих земель під владу Речі Посполитої, у зв'язку із знелюдненням Правобережжя через війни й переселення російською владою чималої кількості селян на Лівобережну Україну, православна церква на Правобережній Україні була дуже

ослаблена. У 1793 р. після другого поділу Речі Посполитої утворилась Менсько-Ізяславсько-Брацлавська православна єпархія¹⁶. В цей час велика кількість греко-католицьких церков поверталася до православ'я.

У 1793 році імператриця Катерина II в іменному указі мінському, брацлавському та ізяславському генерал-губернатору Т. Тутолміну наказувала всіляко сприяти переходу бажаючих з уніатської віри у православну. Звісно це робилося під гаслом добровільного повернення. При цьому наміснику радили лише ставити до відома уніатського митрополита Ростоцького, не узгоджуючи із ним ніяких спірних питань. Коли у 1794 році засновували нову православну єпархію (Брацлавська і Подільська), монастирями для неї мали стати колишні базиліанські — Головчинський, Грановський, Коржовецький, Маліївський, Немирівський, Рожецький, Сатанівський. Православні отримували ці культові споруди за допомоги генерал-губернатора Т. Тутолміна. У 1795 р. з Брацлавської та Подільської православної єпархії утворилось три православні єпархії: Брацлавсько-Подільська, Житомирська (Волинська) й Мінська¹⁷.

Третьою, й доволі впливовою, релігійною конфесією була греко-католицька (уніатська) церква. В Речі Посполитій уніатів шанували більше ніж православних. На цих теренах існувало чотири греко-католицькі єпархії: Київська, Кам'янець-Подільська, Луцька й Володимирська. З переходом території Правобережної України під владу Російської імперії ситуація не змінилася. Катерина II планувала повернути всіх уніатів до православ'я. Наприкінці жовтня 1794 року нещодавно обраний православний архієпископ цих земель Віктор Садковський

¹⁶ Полонська-Василенко Н. Д. Вказ. праця. — С. 354.

¹⁷ Там само. — С. 354.

звітував російському уряду про повернення до православ'я 333 тисяч колишніх уніатів лише за один місяць. Звісно не варто покладатися на правдивість цих відомостей.

Проте беззаперечним є факт сильного релігійного тиску царської влади по відношенню до податного стану. У 1795 р. були ліквідовані уніатські парафії на Волині. На Правобережжі з 5000 греко-католицьких парафій залишилось не більше 200¹⁸. 28 квітня (9 травня) 1798 р. утворилось Луцьке архієпископство, влада якого поширювалась на уніатські монастирі й церкви Правобережної України.

Незважаючи на віротерпимість Павла І, останній абсолютно не вітав переходи з православ'я до греко-католицтва. У 1800 р. був виданий сенатський указ, згідно з яким заборонялось повертатися до уніатства: "... По чему для изследования об оном помянутых православных людей, чрез означенного официала Шатунского и Овручских Базилиан к униатству обращении и для предания за то виновных суду, а равно о поступлении и с означенным Базилианином Зубовичем по законам, сообщено от него Преосвященного Г. Генералу от инфантерии, Каменца-Подольского военному губернатору, управляющему Губерниями: Минскою, Волынскою, и Подольскою и кавалеру графу Гудовичу с тем, чтобы и о пресечении подобных к оскорблению православной веры тамошними иноверными предпринимаемых подвигов, доложить, кому следует свыше предписание ..." ¹⁹.

Звісно всі ці «релігійні війни» на теренах Білорусі та Правобережної України точились з прагматичних міркувань. Російський уряд вважав їх принциповими поки ці землі належали Речі Посполитій. Після окупації цих територій значно важливішим з політичних міркувань

¹⁸ Там само. — С. 354.

¹⁹ ПСЗ. — Т. 26. — 1 собр. — С. 31.

стало соціальне походження віруючих, адже, переважно, шляхта була католиками, а селяни — православними чи уніатами. Відтоді будь-яка серйозна підтримка православних стикалась із небезпекою селянських заворушень проти існуючого стану соціальних відносин.

Відмінностей із метрополією у новоприєднаних губерній було чимало, в тому числі, різниця в календарних системах. На теренах колишньої Речі Посполитої послуговувалися григоріанським календарем, на відміну від звичного Російській імперії юліанського. Тож перед новоутвореною адміністрацією стояло завдання вирішити також цю дилему. Після першого поділу досить тривалий час білоруські землі, принаймні в деяких повітах, продовжували вживати григоріанський календар. У 1778 в указі Урядуючого Сенату вказувалось на необхідність усунення цього явища, яке призводило до непорозумінь чи, навіть, зволікань у виконанні наказів з центру.

Майже всі поділи Речі Посполитої співпадали із російсько-турецькими війнами. Росія досить вдало перекидала з сусіднього турецького фронту потрібні для окупації тих чи інших територій військові частини. Польська еліта розуміла небезпечність ослаблення Туреччини і тому намагалася використати це як засіб для досягнення власних цілей. Перший поділ відбувся майже без збройних сутичок і повстань місцевого населення. Мабуть тому на теренах білоруських губерній не було сконцентровано великої кількості військових частин.

Другий поділ теж певний час повторював попередній сценарій, хоча існували й суттєві відмінності. Наприклад, в 1792 році значна частина колишніх польських підрозділів на чолі з генералами перейшла під владу Російської імперії, склавши присягу. Останнім зберігались їхні військові чини, військові підрозділи теж певний час залишались в тому ж складі без переформування. До лав російської армії перейшли генерал-поручик Любовецький

та генерал-майори Велевейський і Герліца²⁰. Скоріш за все вони були прихильниками Тарговицької конфедерації, що й зумовило їхній вибір.

У 1793 році іменним указом оголошувалось про набір рекрут з селян нових губерній. Планувалось поповнювати карабінерні та драгунські полки з населення Ізяславської та Брацлавської губерній, а егерські — з Мінської, Полоцької та Могилівської губерній²¹. Напевно далися взнаки великі втрати після російсько-турецької війни 1787–1791 років, бо після першого поділу Польщі на новонабутих територіях досить довго не набирали рекрут. Втім навіть в цьому випадку російська влада спробувала «підсолодити» ці ліки. Служба для вихідців з цих губерній мала становити лише 20 років. Призначення рекрут з губерній Правобережної України саме до кавалерійських частин видається не випадковим. У вересні 1794 року було заборонено продавати та вивозити коней з брацлавської губернії за кордон.

Територія Правобережної України майже 40 років від часу приєднання до Російської імперії видозмінювалась, поки не набула вигляду, який проіснував до Першої світової війни. Увесь цей час ці колишні землі Речі Посполитої розвивались із значним збереженням польського впливу. Цьому сприяла політика царської влади, яка симпатизувала, до певної міри, польському духу. Особливо цим відзначився цар Олександр I, одним з найближчих друзів якого був поляк А. Чарториський. Останній обіймав в Росії важливі міністерські посади й мав певний вплив на імператора.

Тривалий час польська мова існувала паралельно з російською на цих теренах не лише в побуті а й у діло-

²⁰ ПСЗ. — Т. 20. — 1 собрание. — С. 428.

²¹ ПСЗ. — Т. 23. — 1 собрание. — С. 554.

водстві. 27 серпня 1797 р. указом Урядуючого Сенату “О призводстве в присоединенных от Польши губерниях дел” та 15 лютого 1806 р. іменним указом “О производстве дел в главных судах приобретенных от Польши губерний на польском и российском языках” було гарантовано легітимність вжитку польської мови в діловодстві²². Пізніше (особливо за правління Миколи I) це не дуже віталось урядом, який час від часу нагадував начальникам губерній про необхідність поширення вжитку російської мови. Особливо це стосувалось діловодства. Місцева освіта теж багато в чому орієнтувалась на польську шляхту.

Після приходу до влади Миколи I царський уряд розпочав наступ проти польського впливу на новоприєднаних теренах в західних регіонах Російської імперії. Останню крапку для імператора та декотрих російських високопосадовців у цьому питанні поставило польське повстання 1830–1831 рр. Запровадження посади військового губернатора символізувало об’єднання території з спільним історичним минулим під владою однієї довіреної особи з майже необмеженими повноваженнями.

Отже, інкорпорація до складу Російської імперії території Правобережної України, яка була результатом здійснення імперської політики поділу Речі Посполитої, спричинила зміни в адміністративно-територіальному устрої та управлінні новоприєднаних земель. Це обумовило запровадження на цих теренах інституту військового губернатора.

В адміністративно-територіальному відношенні регіон Правобережної України активно зазнавав змін в 90-х рр. XVIII ст. Саме в той час окреслились основні масштаби нових адміністративно-територіальних одиниць цієї території — Київської, Волинської та Подільської губерній.

²² ПСЗ. — Т. 23. — 1 собрание. — С. 554.

Вони отримали власні адміністративні межі й внутрішній поділ на повіти, майже без змін проіснувавши до 1914 р. Мабуть найбільшою зміною стала уніфікація назв — «повіти» в 30-х рр. XIX ст. були замінені «уездами», як і по всій Російській імперії.

Більш помітних і численних змін зазнали чиновництво Правобережної України та законодавство, що стосувалося цього регіону. Тривалий час там діяли Литовський статут, магдебурзьке право, міста зберігали свої стародавні права й привілеї. Втім, все це поступово скасовувалось, особливо за доби Миколи I. Він активно впроваджував уніфікацію майже по всіх регіонах Російської імперії. Тому місцеві адміністративні установи поступово замінювались на загальноросійські.

Освітнім центром для цього регіону з часом став новоутворений в 30-х роках Київський університет. На відміну від Віленського університету, тут домінували русофільські, великодержавні настрої. Окрім того, контроль над освітніми закладами передавався правобережному наміснику: київському військовому, подільському й волинському генерал-губернатору. Була ліквідована греко-католицька церква, яку приєднали до православної. Наступ відбувся й на мовному рівні, навіть на місцях (в судочинстві) активно впроваджувалась російська мова, витісняючи переважаючу до того в цій галузі польську.

2.2. Польське питання в політиці російських імператорів на теренах Правобережної України

Політику царського уряду щодо Правобережної України значною мірою визначало польське питання. Цей імперський політичний курс завжди залежав від особистих уподобань монархів. В контексті таких суб'єктивних

підходів здійснювались ті чи інші юридичні впровадження. Час жорсткої політики Катерини II по відношенню до місцевої еліти на колишніх польських територіях після придушення повстання Т. Костюшка, змінився доволі тривалим періодом досить толерантних до поляків Павла I та Олександра I.

Царська адміністрація довго не чіпала болючого питання щодо набуття статусу російського дворянства колишньою польською шляхтою. Залишались недоторканими деякі усталені назви й посади, чимало судових присудів виносились за правами Литовського статуту, а не російського права. Тривалий час на цих теренах в якості службової функціонувала польська мова та латина, лишались незмінними деякі форми земельної власності. Більше ніж півстоліття існували в Росії єзуїтські маєтки (землі, що належали єзуїтському ордену до заборони його діяльності), законодавчі аспекти яких вирішували шляхом поєднання колишнього польського права з існуючим російським.

Колишня польська шляхта в якості російських підданих не мала такого ж впливу на внутрішнє, а часом і зовнішнє життя країни, як в Речі Посполитій. Втім навіть тут існували певні нюанси, що відрізняли перший та другий поділи Польської держави. Перехід частини її земель під царську руку співпав із початковим етапом правління Катерини II, яка ще не позбулась певних республіканських ідеалів. Одним з них було намагання долучити дворянство до вирішення питань внутрішньої політики і максимально узгодити управління губерніями із побажаннями дворянства на місцях. Як відомо, ще в 60-х роках збиралось чимало пропозицій від депутатів різних губерній. Так само вчинили і з шляхтою Псковської та Могилівської губерній.

В січні 1773 року уряд затвердив указ «О дозволеннии жителям Белорусских губерний выбрать Депутатов к

сочинению проектов Уложения»²³. Звичайно всі ці петиції як від білоруських, так і від інших російських громад залишились лише на папері. Проте для польської еліти це була хоч і ілюзорна, але все ж таки якась подоба колишнього впливу.

Ситуація з наступними поділами стала вже зовсім іншою. Під кінець свого правління імператриця значно менше цікавилась внутрішнім життям, не надто бажала дослухатись до думки дворянства. До того ж її серйозно непокоїли події революції у Франції, яку вона сприйняла негативно: «... Ныне же некоторые недостойные Поляки, враги отечества своего, не стыдятся возбуждать правление безбожных бунтовщиков в Королевстве Французском и просит их пособий, дабы обще с ними вовлечи Польшу в кровавое междоусобие ...»²⁴. Тож шляхті Правобережної України та частини Білорусії залишалось обмежитись лише певним дворянським самоуправлінням в межах їхніх губерній.

Нетривалий час правління Павла I, який історики часто намагались подати як перехідний етап між двома епохами — Катерини II та Олександра I, став каталізатором багатьох суспільно-політичних змін і значною мірою позначився на характері діяльності наступних російських імператорів. Вплив цієї доби можна простежити на прикладі Олександра I та Миколи I. Царський біограф М. Шильдер зазначав: “В Александре уживались одновременно и гатчинец в духе императора Павла, и либерал-конституционалист в духе Лагарпа”, при цьому “гатчинство стало для него второй натурой, а либерализм оставался словами”. “Император Николай, — за словами придворного историка, — получил воспитание во многом

²³ ПСЗ. — Т. 19. — 1 собрание. — С. 701.

²⁴ ПСЗ. — Т. 23. — 1 собрание. — С. 330–336.

отличное от воспитания старшего брата Алeксандра ... Исключительно военное воспитание выработало из него хорошего фронтовика, а служебная дисциплина наложила отпечаток и на его мирозерцание ...”²⁵.

На відміну від своєї попередниці, яка фактично знищила Річ Посполиту як державу, Павло I більш приязно поставився до поляків. Він повернув свободу багатьом учасникам польського повстання 1794 р., серед яких опинився натхненний учасник і герой тих подій Т. Костюшко. На теренах колишньої польської держави, до яких належала й Правобережна Україна, залишилось чимало польської шляхти, в інтересах якої відновлювалось функціонування польської мови паралельно з російською. Шляхта широко залучалась до участі в роботі місцевих органів влади. Їй було надано указом від 15 (26) червня 1800 р. два роки для доведення власної шляхетності й отримання через це права на російське дворянство.

Надалі робота комісій з нобілітації тривала не одне десятиліття, оскільки залишалось чимало шляхтичів, що не мали достовірних доказів власного шляхетського походження проте, звісно, не бажали переходити до іншого, менш привілейованого, стану. Шляхетність можна було довести, зібравши 12 підписів вже нобілітованих дворян (адже існував прошарок магнатів і середньої шляхти, які не потребували цього доведення а отримували його майже автоматично). Та сам цей процес, що підтримувався на місцях зусиллями місцевої шляхти, тривав десятиліттями.

У 1801 р. російським імператором став Олександр I. Початок його правління викликав серед дворянства піднесення й захоплення, адже неспокійний й мінливий час правління Павла I скінчився. Молодий імператор розпо-

²⁵ Шмурло Е. История России 1862–1917 / Е. Шмурло. — Мюнхен: Изд-е кн. Магазины «Град Китеж», 1922. — С. 422–449.

чав своє царювання з підтвердження прав дворянам, містам; впровадження ліберальних законів та серйозних змін у внутрішньодержавні справи. Ознакою цього стало функціонування “негласного комітету”, який складався з близьких Олександрю людей: М. Новосільцева, П. Строганова, В. Кочубея й А. Чарториського²⁶ (останній був представником польської магнатерії). Разом з ними цар обговорював напрямки внутрішніх реформ, шляхи їх реалізації. Результатом цього стала низка законовпроваджень, що стосувались як центральних урядових так і губернських адміністративних структур.

Одним з небагатьох аспектів внутрішньої політики, де Олександр I продовжував дії батька, було польське питання. Отримавши виховання швейцарця Лагарпа в дусі пріоритету людських та республіканських цінностей, права народів на самовизначення, маючи серед друзів поляка — князя А. Чарториського, Олександр I, принаймні в перший період свого правління, не міг не симпатизувати польській шляхті. У 1803 р. А. Чарториський був призначений попечителем учбової округи, яка включала в себе терени колишніх польських земель з центром у Віленському університеті²⁷. В гімназіях, що розташовувались в межах цієї округи, було дозволене викладання польської мови.

Втім, з часу утворення в 1807 р. Варшавського герцогства, настрої російської верхівки щодо польського питання дещо змінилися. Адже Наполеон виступив як відновлювач польської державності, заграваючи з польськими патріотичними колами. Напружені стосунки з Францією, нещодавні війни з нею, існування певної загрози війн в майбутньому ставали на заваді пропольським настроям

²⁶ Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. — С. 115.

²⁷ ПСЗ. — Т. 27. — 1 собр. — С. 442–443.

царського уряду в Росії. До того ж після утворення Варшавського герцогства поляки відчували змогу відродити свою державу за допомогою Наполеона. Дехто навіть плекав надію відновити її в межах до першого поділу Речі Посполитої. З цього часу і до остаточної перемоги над французьким імператором на Правобережній Україні посилювався нагляд за настроями населення та польською шляхтою.

Після перемоги над Наполеоном, відчуючи себе визволителем народів від деспотичного ярма, Олександр I підтримував під час Віденського конгресу й надалі польські прагнення до відновлення державності Речі Посполитої. Вони реалізувались у вигляді Царства Польського, що увійшло до Російської імперії як окреме регіональне об'єднання з власними правами й законодавством. Імператор Олександр I був проголошений польським королем. Ці заходи не були до вподоби багатьом російським сановникам: “наперекор союзним державам и ближайшим своим советникам на Венском конгрессе, он даровал Польше конституционное устройство; бывая в Польше носил там всегда польский мундир, польский орден Белого Орла и вообще держал себя там не императором всероссийским а настоящим конституционным королем польским”²⁸.

У 1825 р. раптово помер імператор Олександр I. Знаменними, хоча й трагічними за наслідками подіями, були повстання 14 (26) грудня 1825 р. в Санкт-Петербурзі на Сенатській площі та повстання Чернігівського полку в Україні. Дехто з російських сановників згадував, що в Північному товаристві планували вбивство Олександра I. Цей намір частково обґрунтовувався занадто прихильним

²⁸ Шмурло Є. Вказ праця. — С. 441.

ставленням царя до поляків²⁹. Мовляв, ходили чутки, що імператор збирається підбурити російський народ до повстання проти поміщиків, а сам з родиною втече до Польщі.

Коронований за таких обставин Микола I сприйняв ці події близько до серця. Однак висновки з них він зробив на власний розсуд. Доба його правління позначилася, так само як і в попередника, кардинальними змінами в державному апараті. Одним з найсуттєвіших нововведень стало надання “Собственной Его Императорского Величества Канцелярии” статусу урядового органу. Канцелярія розширювалась за рахунок відділень, найбільш відомим й найбільш одіозним з яких стало Трете відділення. Останнє займалося політичними справами, стежило за настроями населення тощо. Крім того був утворений корпус жандармів. Територія Російської імперії поділялась на п'ять округ, кожному з яких очолював генерал³⁰.

Микола I вирізнявся з-поміж російських імператорів XIX ст. суворим характером: “... он требовал безусловного, безотчетного повиновения приказаниям во всех областях человеческой жизни и не выносил людей несходных с ним в убеждениях, симпатиях или наклонностях ... Николай всегда оставался государем и только государем”³¹. Саме за його правління була сформульована ідеологічна формула “самодержавие, православие, народность”. В цей час набуло значення виховання молоді. Особливо акцент мав робитися на її патріотичному вихованні. Саме за доби

²⁹ МIRONENKO С. В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. / С. В. МIRONENKO. — М.: Наука, 1989. — С. 124.

³⁰ ЛУРЬЕ Ф. Политический сыск в России. 1649–1917 / Ф. ЛУРЬЕ. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — С. 51.

³¹ ШМУРЛО С. Вказ. праця. — С. 441.

Миколи I знову продовжили процес кодифікації колишнього й існуючого російського законодавства.

Повстання польських патріотичних кіл у 1830–1831 рр. ще більше налаштувало імператора проти польського питання взагалі і поляків зокрема. Останні дедалі більше асоціювались у Миколи I з бунтівниками. Правобережна Україна та історичні польські землі почали зазнавати бруталного зросійщення, яке розглядалося як протидія відцентровим прагненням частини патріотично налаштованих поляків.

За правління Миколи I, після польського повстання у 1831 р. Віленський університет та Віленська учбова округа були ліквідовані. Того ж року навчальні заклади Волинської та Подільської губерній передавались до Харківської учбової округи (навчальні заклади Київської губернії увійшли до Харківської учбової округи ще у 1818 р.). Більшість матеріалів ліквідованого Віленського університету надавались утвореному у 1834 р. Київському університету Св. Володимира. Відтоді учбові заклади Волинської, Київської та Подільської губерній входили до Київської шкільної округи, центром якої став цей університет.

Царювання Миколи I поставило крапку в справі нобілітації колишньої шляхти. До того цю справу часто вирішували на місцях за участі місцевого дворянства, зазвичай зацікавленого у збереженні *status quo*. Починаючи з 30-х років, губернська влада, представлена на Правобережній Україні київським військовим, волинським та подільським генерал-губернатором Д. Бібіковим, вдавалась до більш рішучих заходів.

В результаті цих дій владі вдалось ввести до податного стану однодворців майже 300 тисяч осіб. Це була досить серйозна політична перемога, тому що більш-менш гомогенний світ шляхти (як єдиний організм, що тривалий час протидіяв імперським впливам) був зруйнований. До того ж з'явилися нові платники податків, нові джерела постання рекрутів.

У своєму ставленні до польського питання російські імператори послуговувались різними мотивами, проте можна виокремити найбільш вагомі з них. Давалась взнаки різниця у підходах до державної влади та управління на місцях. Російські монархи, переважно, не сприймали польський «демократизм». Катерина II та Павло I негативно ставились до революційних подій в Європі наприкінці XVIII ст. Діяльність «чотирирічного сейму» сприймалась Катериною II теж крізь цю призму, що стало певним поштовхом до наступних поділів Речі Посполитої. З іншого боку, Павло I, який чимало зробив для поляків, часто діяв так всупереч політиці Катерини II.

Винятком був цар Олександр I, який під впливом свого вчителя Лагарпа та друзів певний час намагався керувати країною досить ліберально. Це позначилося і на польському питанні не лише на теренах Правобережної України чи Білоруських землях, але й на утворенні Царства Польського. Олександр I мав близькі приятельські стосунки з польським князем А. Чарториським, який входив до «негласного комітета», обіймав керівні посади в російському уряді.

Втім, вже його наступник Микола I був типовим самодержцем, якого дратувала пихатість та волелюбство польської шляхти. Польське збройне повстання 1830 року розв'язало йому руки для початку впровадження низки антипольських заборон.

Слід зазначити, що далеко не завжди в своєму ставленні до колишнього населення Речі Посполитої російські монархи послуговувались прагматичними рішеннями. Досить часто зміна імператора призводила і до змін у внутрішній політиці на теренах колишніх польських земель.

2.3. Юридичні підстави створення та діяльності посади військового губернатора з 1796 по 30-і рр. XIX ст.

На новоздобутих Росією після поділів Речі Посполитої землях Правобережної України, Білорусі та Литви проживало понад 7 млн. мешканців. Величезний регіон вирізнявся значним економічним, соціальним, етнічним, конфесійним розмаїттям. Завдання його освоєння було складним навіть для держави, що мала великий досвід територіальної експансії. Напрямок політичних змін і територіальних перекроювань вдалося визначити не відразу, а участь у постійних воєнних конфліктах відчутно гальмувала процеси імперської інтеграції. Доводилося рахуватися і з відмінною станово-корпоративною організацією новоприєднаних територій, і з незвичним правовим укладом. Але замість того, щоб враховувати у новому територіальному устрої місцеві особливості, царизм робив ставку переважно на військову силу.

Все XVIII ст. пройшло в Російській імперії під знаком великих змін у внутрішньодержавному устрої. Однією з нагальних проблем стала заміна колишніх, застарілих адміністративних одиниць та системи керування ними. Використовуючи закордонний досвід, на російські землі була поширена західна модель — губернії. З часу впровадження перших губерній минуло більше ніж півстоліття, поки їх вигляд не набув більш чіткої та усталеної форми.

Указ Катерини II від 1775 року про впровадження губерній усунув деякі існуючі протиріччя старої системи. Втім, звичайного поділу імперії на губернії, облаштування в них нових установ та призначення посадовців виявилось недостатнім для ефективного управління Російською державою. Переможні війни, що завершилися приєднанням до неї нових територій з різним політичним

та адміністративним досвідом, змушували царську владу шукати відповідні шляхи до врегулювання цих проблем. Певною відповіддю російського уряду на відцентрові тенденції на вже приєднаних регіонах стало впровадження інституту намісників.

На відміну від звичайних цивільних губернаторів, це були військові, що належали згідно з табелем про ранги до першого–третього класів. Вони призначалися до територій, відмінних за історичним розвитком та системою судочинства, й донедавна мала автономію чи навіть самостійність. У такий спосіб у 1781 р. на теренах колишньої Гетьманщини утворилось Малоросійське генерал-губернаторство, що складалось з трьох намісництв: Київського, Новгород-Сіверського й Чернігівського³². Це відбулось одразу після скасування адміністративно-територіальних одиниць Війська Запорозького — полків. Намісник (генерал-губернатор), на відміну від цивільного губернатора, здійснював наглядову, контролюючу, касаційну функцію: “Надзор задуманный Екатериной в лице наместников быстро обратился в управление, в высшей степени личное. Да и как не развиваться было этому личному управлению, когда генерал-губернаторам был вручен надзор с правом исправления, которое и заключало в себе залог будущего чрезмерного их усиления”³³. Губернатор був технічний виконавець, адміністратор; намісник — представник імператора, а отже людина, що скеровувала розвиток губернії (чи кількох губерній) в потрібному Російській імперії напрямку.

За царювання Катерини II існували дві форми намісницької влади: намісники й генерал-губернатори. З при-

³² Государственные учреждения России в XVIII в. — С. 334–335.

³³ Блинов И. А. Губернаторы: Историко-юридический Очерк / И. А. Блинов. — СПб., 1905. — С. 115.

ходом до влади Павла І розпочались великі внутрішньодержавні пертурбації. Цей процес позначався досить великою швидкістю в прийнятті та впровадженні у життя рішень.

У 1796 р. у Кам'янці-Подільському та Києві, а також в деяких інших містах Російської імперії, була впроваджена нова адміністративна посада — військовий губернатор.

Новий інститут надгубернської, намісницької влади виник в перші ж місяці правління Павла І. Військові губернатори були поширені не до одного міста, в якості експерименту, а до багатьох міст з столицями включно. Більше того військовим губернатором Санкт-Петербурга став син Павла І цесаревич Олександр Павлович³⁴. Погіршувало справу те, що нашвидку впроваджений інститут військових губернаторів не був юридично закріплений. З часом він обростав повноваженнями, які змінили його й підняли статус та управлінську вагу. Більшість військових губернаторів, яких на початку призначали лише до міст з суто надміським контролем, майже одразу отримали до цих повноважень контроль над цивільним життям в одній чи декількох губерніях. У зверненнях до них часто зазначалось: "... военному губернатору ... управляющему и по гражданской части ...", або "... управляющего губерниями Минскою, Волынскою и Подольскою ...".

З цього часу і до 1832 р. (для кам'янець-подільського — 1823 р.), з перервою для київського військового губернатора від 1812 до 1827 р., ці посадовці були на Правобережній Україні найвищою владою і в губернських містах, і в губерніях. Сама по собі ця посада утворювалася

³⁴ *Шильдер Н. К.* Император Александр I: его жизнь и царствование. — С. 175.

з метою виконання військово-інспекторських функцій в місті та над військовими одиницями.

Київський військовий губернатор був інспектором української дивізії (згодом української та київської інспекцій). Кам'янець-подільський військовий губернатор командував катеринославською інспекцією, яка пізніше перейменувалась на дністровську³⁵. Проте майже одразу до цих повноважень додали ще й нагляд за широким колом цивільних справ, здійснення судочинства, охорони правопорядку в губернських містах та губерніях. Фактично військові губернатори отримували намісницькі повноваження. Зазвичай це відбувалось через місяць після призначення військового губернатора на свою посаду.

Чіткого принципу щодо призначення військових губернаторів фактично не існувало. Важливу роль тут відігравали волевиявлення самодержця, регіональні особливості місця призначення, зовнішні та внутрішні державні чинники тощо. Повноваження військових губернаторів поділялись умовно на притаманні лише військовим губернаторам, які багато в чому дублювали роботу комендантів гарнізону; а також ті, що їх отримували військові губернатори разом з цивільним наглядом (останнє фактично дублювало повноваження цивільного губернатора).

Павло I був людиною доволі рішучою, енергійною та амбітною, яка вбачала за необхідне змінити хиби попередньої влади. Зміни відбувались як в столицях, так і в губерніях. Саме за час свого правління Павло I сформував загальні правові засади посадової діяльності військового губернатора, які майже без змін проіснували до правління Миколи I.

Поєднання повноважень військового губернатора з функціями намісницької, наглядової влади над губер-

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 22.

ніями відбувалось без попереднього правового унормування цього питання. Відповідно траплялись ситуації, які вимагали роз'яснень. Останні надавались новопризначеним кандидатам на посаду військового губернатора високопосадовцями з Москви чи Санкт-Петербурга. Одним з перших указів Павла I, що певним чином регламентував роботу військових губернаторів, був указ від 5 січня (16 січня) 1797 р. “О произвождении военным губернаторам, сверх их окладов столовых денег”: “военным губернаторам, от нас определенным сверх получаемых ими по армейским чинам их окладов, производит на столе, тем, кои поступили в сие звание из бывших в должностях генерал-губернаторов, те самые суммы, которые они по оным должностям получали, а которые внов в звание военных губернаторов назначены по 300 р. на месяц, куда они в своих местах останутся”³⁶.

До цих повноважень указами від імператора чи урядових інститутів додавалися ще й нові, що розширяли вже існуючі функції. Окрім всього іншого функції військових губернаторів залежали від напряму діяльності їхніх попередників. Так, майже всі справи намісника Брацлавської, Мінської, Волинської й Подільської губерній І. Тутолміна перейшли на початку 1797 р. до військового губернатора Кам'янця-Подільського О. Беклешова.

Після призначення військовим губернатором до Кам'янця-Подільського генерал-лейтенанта О. Беклешова, який майже одразу отримав підвищення до чину генерала від інфантерії, останній був стурбований суперечливістю певних аспектів власних повноважень та зобов'язань. У зв'язку з цим він звернувся до імператора з проханням уточнити свої повноваження. О. Беклешов запитував: “... посему мне поступать как в должности

³⁶ ПСЗ. — Т. 24 (1796–1798). — 1 собр. — С. 268–269.

военного губернатора; так и в управлении губернией? Во всем по высочайшему ли учреждению, а потому и содержание кроме по чину жалованием, а столовыми деньгами и штат по оному иметь? ... А как я партикулярно известен что военному губернатору вне крепости быть без государева позволения не можно, по должности же генерал-губернатора и личное по местам обозрение и распоряжение, а потому и объезды по губерніям бывают надобны, то и в сим случае наставление ваше разрешить может неизвестность, в которую между тем, неукоснительно к новой должности отправлялся ...”³⁷.

Зрозуміло, що таке звернення могло з’явитись лише за відсутності юридичного документа, де були б розписані всі аспекти діяльності інституту військових губернаторів. Згадку про поєднання в своїй роботі повноважень генерал-губернатора треба розглядати в контексті намісницького характеру влади останнього. Оскільки до того моменту існував інститут генерал-губернаторів, то й аналогія проводиться саме з ним. У той час доволі поширеною була практика відсилання до вже існуючих законів для роз’яснення тих чи інших нововведень.

Одним з перших указів, що стосувався інституту військових губернаторів, був указ Павла I про контроль останніх за видачею “подорожен” на проїзд через губернію, на виїзд чи вїзд з неї³⁸ — “О бытии достаточному числу лошадей на почтовых станах: о содержании почт, где ныне ямщиков, нарядом; о числе лошадей для курьеров, о почтах в привилегированных губерниях, и о расстоянии между станами”. Можливо, в такий спосіб влада прагнула, через довірених осіб (військові губернатори призначалися особисто імператором), стежити за

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 881. — Арк. 3.

³⁸ ПСЗ. — Т. 24. — 1 собр. — С. 182.

пересуванням громадян всередині країни та поза її межами. 8 (19) квітня 1798 р. вийшов новий указ, що уточнював справу видачі “подорожен” — “О сборе с выдаваемых подорожных, о бытии при военных и гражданских губернаторах, при коммендантах и в Почтамтах казначеям и писарям, и о содержании для сего сбора шнуровых книг”. Гроші, отримані за видачу “подорожен”, мали надсилатися в кінці кожної “третьої” (січнева, травнева, вереснева) до Санкт-Петербурзького та Московського “остаточного казначейства”, а звіти за видані подорожні — до державного “казначея”³⁹.

Ведення документації щодо видачі “подорожен” повинен був здійснювати спеціальний чиновник. Оскільки на той час у військових губернаторів ще не було власної канцелярії, ці функції мав здійснювати хтось зі складу губернського правління. Військові губернатори, окрім “подорожен”, видавали “пашпорти” на виїзд з Російської держави, проте не більше ніж на півроку⁴⁰. В разі затримки за межами країни виїзд до Росії був заборонений. Виїздити мали право лише ті, хто мав маєтки на території Пруссії чи Австрійської імперії. У випадку, коли від’їжджаючий за кордон їхав до ворожої країни, майно останнього мало конфіскуватись, а йому самому загрожувало покарання в формі арешту. За відсутності військового губернатора “подорожні” та “пашпорти” видавали цивільні губернатори чи, навіть, тамтешні губернські правління.

До військових губернаторів мали звертатися приїжджі представники закордонних торгівельних компаній. Вони повинні були повідомляти головному керівнику в губернії, звідки їдуть та засвідчувати наявність паспорта на проїзд: “... Российские или Иностраные в России пребывающие

³⁹ ПСЗ. — Т. 25. — 1 собр. — С. 846.

⁴⁰ ДАХмО. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 71. — Арк. 2.

торговые дома, или частные из торгующих коль скоро получают извещение, что в Россию отправляется или уже приехал товарищ их, прикащик, коммиссионер или др. кто им рекомендованный от их корреспондентов, но только бы предмет его путешествия относился к торговле, для обеспечения таковому свободного для России пребывания, обяз. уведомлять военного губернатора или комменданта того города, с показанием государства, из которого сей приезжий или едущий отправился. В следствие чего, сии начальники должны таковых, по освидетельствовании их паспортов, пропускать без задержания ... ”⁴¹. У 1820 р. іменним царським указом було наказано військовим губернаторам, щоб у “подорожніх”, що видавались би чиновникам вказувались окрім всього іншого посади та звання останніх⁴².

Траплялись, особливо за правління Павла І, й доволі кумедні укази, що стосувались функцій військових губернаторів. Так, 25 січня (5 лютого) 1798 р. був виданий іменний указ “О запрещении ездить в маскарад без маскарадного платья”, згідно з яким: “Правительствующий Сенат, слушав рапорт Военной Коллегии, с изъяснением в оном Высочайшего Его Императорского Величества повеления, коим запрещается всем чинам впредь без маскарадного платья ездить в маскарад; а ежели впредь кто приедет в маскарад в собственном кафтане или мундире и без маскарадного платья то таковых брать под караул. Приказали: для должного и неперменного сего Высочайшего Его Императорского Величества повеления исполнения, предписать всем военным губернаторам и Губернским Правлениям указами”. Педантичний імператор

⁴¹ ПСЗ. — Т. 24. — 1 собр. — С. 284–285.

⁴² ПСЗ. — Т. 37. — 1 собр. — С. 159.

вважав, що така недбалість варта видання наказу і виконання його належним чином.

У вересні 1801 р. Олександр I видав іменні укази, що стосувались адміністративно-територіального устрою та посади військових губернаторів: “О возстановлении пяти губерний и о подчинении пограничных губерний военным губернаторам” та “Именной, данный Сенату — Об определении губернаторов и о выборе для сего кандидатов в некоторых губерниях”. Згідно з першим указом прикордонні губернії мали підпорядковуватись військовим губернаторам: “2 губернии пограничные и на особенных правах состоящие, под управление военных губернаторов распределяются следующим образом:... Киевская с Минскою; ... Подольская с Волынскою ...”⁴³. Інший указ стосувався призначення в ці губернії конкретних посадовців: “Сообразно положению о губерниях в сей день от Нас изданному, по удобнейшему распределению губерний пограничных и на особенных правах состоящих под управлением Военных Губернаторов, повелеваем: 1) Киевскому военному губернатору генерал от Инфантерии Феньшу присоединить к управлению его Губернию Минскую. 2) Подольскому военному губернатору генерал от Инфантерии Розенбергу оставить в управлении своем губернию Волынскую ...”. Надалі до нових міст військові губернатори майже не призначалися (в Україні ними стали лише деякі міста Півдня: Миколаїв, Одеса, Феодосія). До того ж інші призначення вже не були такими масовими як призначення у 1801 р., коли одночасно вирішилась доля подальшого розвитку одразу декількох губерній.

У липні 1798 р. імператор Павло видав указ, що стосувався заборони пропуску колишніх дезертирів росій-

⁴³ ПСЗ. — Т. 26. — 1 собр. — С. 775–778.

ської армії в межі Російської імперії⁴⁴. Цей указ був розісланий всім військовим губернаторам, що керували прикордонними губерніями на Заході. Ситуація змінилась за часів Олександра І. В листопаді 1801 р. військовому губернатору Кам'янця-Подільського було наказано іменним указом — “Об определении в полки выходящих в Россию австрийских военных дезертиров” прийняти всіх бажаючих колишніх дезертирів, які прагнули повернутися на батьківщину: “... Высочайше указать соизволил, дабы таковых военных дезертиров принимать и помещать не на поселение где-либо, но определять в полки отдаленные; во исполнение сего Высочайшего повеления предписано от меня как вышедших так и впредь выходящих австрийских военных дезертиров отправлять в Киев к тамошнему военному губернатору Г-ну генералу от Инфантерии и кавалеру Феншу, для дальнейшего об них соответственного прописанному Всевысочайшему повелению распоряжения ...”⁴⁵. Втім, уже 31 грудня (12 січня) 1801 р. останнім було дозволено розселятися, де забажають по тих станах, які кожен вкаже⁴⁶.

На Правобережній Україні військові губернатори залишались в раніше зазначених містах. Виключенням став лише тимчасовий подільський військовий губернатор, призначений у 1830 р. до Житомира⁴⁷. До того ж, при порівнянні повноважень київського та кам'янець-подільського військових губернаторів, звертає на себе увагу більший обсяг повноважень останнього у зв'язку з межуванням Волинської та Подільської губерній з Священною Римською Імперією (з 1806 р. — Австрійська імперія) та Пруським королівством. Надалі юридичні зміни влад-

⁴⁴ ПСЗ. — Т. 24. — 1 собр. — С. 330.

⁴⁵ ПСЗ. — Т. 26. — 1 собр. — С. 821–822.

⁴⁶ Там само. — С. 868–869.

⁴⁷ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні. — С. 271.

них повноважень військових губернаторів стали менш відчутними.

Важливою складовою діяльності київського та кам'янець-подільського військових губернаторів була судова функція. Особливо це стосувалось судів над військовими, як-от: “отныне и впредь всех беглых из разных полков, в городах и уездах пойманных равно и воинских служителей в штатных командах состоящих как обер так унтер офицеров, так и рядовых в преступление впадающих, не судить в Присудственных гражданских местах, но отсылать их для исследования и суждения в тех губернских городах, где войска расположены или гарнизонные полки состоят, к военным губернаторам, инспекторам, или шефам полков, или же к комендантам ...”. У 1800 р. указом від 26 березня (6 квітня) “О присутствовании в Полиции Полицмейстеру; о выборе судей для присутствия в частных судах от градского о-ва и о исполнении приговоров частных судов неиначе, как с утверждения ком-в” регламентувався порядок затвердження рішень приватних судів: “Приговоры частных судов исполняются по указу 18 июля 1797 г. с утверждения военного губернатора, где же нет военных губернаторов ... в присутствии Полиции”⁴⁸. Коменданти київського й кам'янець-подільського гарнізонів звітували військовим губернаторам про злочини, скоєні рядовими чи офіцерами (зазвичай це були дезертирства, крадіжки, бійки чи знехтування субординацією). Подібні звіти надходили також від командирів полків дністровської та української інспекцій. Військовий губернатор самостійно виносив вироки по цих справах: “... повелеваем рассмотрение их (дел) и определение оштрафования производить в судах по частя городов учреждений где кроме частного и члена магистрата быт так же

⁴⁸ Там само. — С. 100.

офицеру того квартала, где дей-е обнаружилось, исполнение же такового определения чинить с утверждения военного губернатора”⁴⁹.

Якщо злочин скоювався вдруге, військовий губернатор наказував провести військовий суд, що складався з вищих офіцерів полку чи батальйону, до якого належав той, хто скоїв злочин. Часто покаранням слугувало побиття бато-гом чи проведення крізь стрій шпідрутенів, у деяких випадках — відправлення на галери чи на заслання. В разі виявлення фінансових злочинів у полках, або батальйонах чи зловживань командирами своїми повноваженнями, військовий губернатор наказував створити спеціальну комісію. Особливо це стосувалось батальйонів внутрішньої стражі Київської губернії та київського батальйону військових кантоністів у другий період функціонування військових губернаторів у Києві. Членами цих комісій ставали офіцери київського гарнізону. Іноді до них додавався чиновник канцелярії київського військового губернатора з особливих доручень підполковник (за губернаторства генерал-лейтенанта Б. Княжніна полковник) Панков.

У 1797 р. військовим губернаторам була підпорядкована поліція губернських міст. У травні 1801 р. Олександр І іменним указом — “О подведомстве Полиции местному начальству и военным лицам, коим вверено управление гражданской части в Губернии” структурував підпорядкування поліції в залежності від того, хто в місті був головним: “... 1) все военные губернаторы имеющие гражданскую власть, имеют главное управление и над Полициею на основании должности генерал-губернаторов в учреждениях о управлении губерний изображенной 2) военные губернаторы не имеющие гражданской власти

⁴⁹ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 189. — Арк. 245.

и комменданты ведают городскую полицию по Полицейскому уставу на праве бывших обер-коммендантов, с которыми гражданские губернаторы и Губернские Правления по части Полицейской имеют сноситься сообщениями, а в Полицию посылать повеления 3) Где нет коммендантов, там управлять Полициею городничим и зависит по сей части от военных губернаторов управляющими губерниями равно как от губернаторов гражданских и Губернских Правлений ...”.

У 1803 р. цей указ був дещо доповнений новим іменним указом “О средствах к исправлению полиции в городах”. Згідно з ним поліцмейстер мав напряму підпорядковуватись військовому губернатору. Поліцмейстери повинні були виконувати також накази коменданта, що стосувались служби й загального благоустрою. У випадку перевищення комендантами своїх повноважень в управлінні поліцією, поліцмейстер повинен був звернутися до військового губернатора.

У 1811 р. військовий міністр звернувся з доповіддю до імператора, яка потім отримала юридичну силу наказу. В доповіді йшлося про підпорядкування фортець військовим губернаторам: “... в тех местах, где есть военные губернаторы, коим подчинено гражданское правление, благосостояние крепостей чрез них охраняется ...”⁵⁰. Згідно з цим указом, за відсутності військового губернатора цивільна поліція мала підпорядковуватись комендантам. Через рік така ситуація станеться на Правобережній Україні. Кам’янець-подільський та київський військові губернатори М. Тучков та М. Милорадович з початком війни Наполеонівської Франції проти Російської імперії майже одночасно відправляться до діючої армії.

⁵⁰ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 658. — Арк. 8–9.

За відсутності царя Олександра І, який займався військовими справами під час закордонного походу російської армії, центральні урядові установи стали активнішими у вирішенні внутрішньодержавного життя. 8 (20) липня 1814 р. був виданий указ “Мнение Государственного Совета — О заготовлении полугодовой пропорции вина для 1815 г.”. Згідно з цим указом ціни на горілку та горілчані вироби (в той час вином переважно називали саме ці напої) мали затверджуватись також і військовими губернаторами: “... то комиссиям или Присутствиям для поддержания питейных сборов по губерниям установленным, в тех местах, где находятся главнокомандующие военные и генерал-губернаторы ..., не иначе цены на поставку вина утверждать, как с согласия помянутых лиц”⁵¹.

У 1820 р. указом Урядуючого Сенату — “О присутствовании военным губернаторам в Правительствующем Сенате по делам вверенных им губерний” військовим губернаторам, як і решті намісників, було дозволено, під час відвідань столиць у справах, бути присутніми на засіданнях сенату: “... Государев наместник или генерал-губернатор, когда приедет в столицу заседает в Сенате в Общем собрании, и в том Департаменте, где ведомы дела его ведомства, и в оном бывает он ходатаем по делам вверенного ему наместничества, и имеет голос, т.к. и прочие заседающие в сенате ...”⁵².

Статус цивільного губернатора визначався як “начальник губернии”, статус військового губернатора — як “главноуправляющий в губернии”. Останнє надавало його повноваженням функції стежити також за моральним станом населення підпорядкованої губернії. У 1803 р.

⁵¹ ПСЗ. — Т. 32. — С. 835–837.

⁵² ПСЗ. — Т. 37. — С. 119.

київський військовий губернатор А. Феньш видав наказ губернському правлінню. Останнє мало звернутися до повітових судів із закликом до населення, щоб матері не наважувались за будь-яких обставин робити аборти. У 1822 р. був виданий указ Сенату — “О назначении опеки по 84 статье Учреждения о губерниях над именными Дворян, где нет генерал-губернаторов, собранием Губернского и всех уездных Предводителей Дворянства, совокупно с Губернским Дворянским Депутатским Собранием” щодо затвердження військовим губернатором рішень дворянської опіки щодо взяття під нагляд маєтків деяких дворян. Це траплялося у випадку, коли дворяни або вели розгульний спосіб життя, або виявляли жорстокість до власних селян. У 1825 р. цей указ було підтверджено новим актом — “О предоставлении генерал-губернаторам и военным губернаторам права учреждать во вверенных их управлению губерниях опеки над именными помещиков за жестокость и расточительность”.

У 1822 р. імператор видав іменний указ про ліквідацію масонських лож й таємних товариств — “О уничтожении Масонских лож и всяких тайных обществ”. У цьому указі зазначалося: “... 5. Поставив в обязанность главноуправляющих в губерниях и гражданских губернаторов строго наблюдать: во-первых, чтоб нигде ни под каким предлогом не учреждалось никаких лож или тайных обществ; и во-вторых, чтоб все чиновники, кои по должностям будут определяемы, обязываемы были на основании статей 3-й и 4-й подписками, что они ни к каким ложам или, тайным обществам не принадлежат и впредь принадлежать не будут; без каковых подписок они и к местам или на службу определяемы быть не могут”. Втім цей указ фактично не торкнувся безпосередньо військових губернаторів на Правобережній Україні — київського військового губернатора було знов призначено у 1827 р., а в Кам’янці-Подільському незабаром цю посаду взагалі скасують.

Інститут військових губернаторів є показовим прикладом заплутаної та неефективної організації адміністративно-територіальної влади в Російській імперії. Проіснувавши тривалий час — з 1796 до 1917 рр., останній неодноразово зазнавав змін. При цьому такі зміни часто не оформлювались юридично. Серед численних варіацій владних губернських інститутів: губернатор, генерал-губернатор, військовий губернатор, військовий генерал-губернатор (не рахуючи тимчасових військових та генерал-губернаторів) — визначення повноважень військових губернаторів було найбільш розмитим і мінливим. Так, цивільний губернатор головував в губернії, генерал-губернатор опікувався кількома губерніями з переважанням наглядової функції, військові генерал-губернатори з 1816 р. перебували виключно в столицях: Москві й Санкт-Петербурзі.

Військові губернатори в залежності від місця свого призначення мали й відповідні повноваження. Так, за часів Павла I військові губернатори, що призначалися до українських міст, майже одразу отримували також функції цивільного нагляду за однією чи кількома губерніями. За Олександра I на Півдні окрім херсонського (у травні 1803 р. місцем розташування новоросійського військового губернатора став Херсон) діяли миколаївський, одеський та феодосійський військові губернатори, однак, на відміну від нього, останні функціонували на інших правах. Їхні повноваження юридично були чітко прописані.

Миколаївський військовий губернатор, посада якого без змін проіснувала до 1917 р., опікувався лише Миколаєвом та адміністративно приналежними до нього селами. Окрім цього він поєднував свою посаду з посадою командуючого Чорноморським флотом. На цій підставі йому також підпорядковувався Севастополь.

Одеський та феодосійський військові губернатори фактично стали градоначальниками. Їхні міста мали тор-

гівельний привілей “porto franco”. Вони не підпорядковувались херсонському військовому губернатору. Через це, ймовірно для юридичної рівності, до зазначених міст і призначили військових губернаторів.

Досить часто в губернії одночасно функціонували військовий та цивільний губернатори. В такому випадку військовий губернатор здійснював контроль і над цивільним губернатором, хоча останній юридично вважався “начальником губернії”. У вересні 1864 р. “Приказом военного министра” інститут військових губернаторів було скасовано. В наказі зазначалося: “Государь император, в 31 день минувшего августа высочайше повелеть соизволил: 1) с учреждением Военно-Окружных Управлений, — всех вообще военных губернаторов, кроме тех, кои находятся на Кавказе и в Сибири, освободить от заведывания военной частию, изъяв из ведения комендантские управления и упразднив должности состоящих при военных губернаторов особах по воинской части чинов. За сим всем вообще начальникам губерний присвоить один общий титул “губернатора”⁵³. Відтоді до початку Першої світової війни військові губернатори залишились лише у Кронштадті та Миколаєві.

Отже, аналіз законодавчих актів Російської імперії, показує, що правова база інституту військових губернаторів утворювалась та змінювалась у процесі його розвитку. Від часу появи ця посада не мала чітко зазначених та юридично оформлених повноважень, правил підпорядкування. Інститут військових губернаторів почав функціонувати у 1796 р., а перша спроба юридично означити межі впливу та характер влади військових губернаторів відбулась у 1801 р. Втім це не змінило кардинально

⁵³ ДАКО. — Ф. 2. — Оп. 179. — Спр. 1024. — Арк. 5.

ситуацію, адже й надалі залишилось безліч питань, які час від часу виринали, потребуючи вирішення.

Поширеною була практика введення повноважень військових губернаторів у практичний вжиток із наступним його законодавчим унормуванням. Додавала певної плутанини і практика позначання владних інститутів “начальник губернии”, “главноуправляющий в губерниях” тощо. Часто укази видавалися з цими визначеннями. Такі обставини могли обумовити велику кількість помилок в історичній літературі щодо того, хто з посадовців був військовим губернатором, а хто — генерал-губернатором. Останніх плутали навіть у XIX ст., коли ця посада ще функціонувала.

Інститут військових губернаторів упродовж свого існування (принаймні в досліджуваний період кінця XVIII — першої третини XIX ст.) так і не отримав ґрунтового юридичного викладу власних функцій. Останні можна частково простежити за великою кількістю указів, що унормовували той чи інший бік діяльності військових губернаторів. Поширеними були відсилання до законодавчих актів XVIII ст., як-то: Військовий устав — 1716 р., Указ про запровадження губерній — 1775 р. тощо. Повноваження військових губернаторів могли відрізнятися в залежності від міста чи губернії, де вони перебували. На це також впливало різні чинники: чи були губернії прикордонними, чи ні; чи існувала в місті посада городничого або поліцмейстера; чи був у місті комендант, чи лише сам військовий губернатор; чи місто було портовим чи суто фортецею тощо.

Безліч випадків, за якими могли навіть мінімально відрізнятися їхні повноваження, не робили цей інститут зрозумілішим не лише науковцям а подекуди й самим військовим губернаторам. Останні часто зверталися до уряду з проханням роз’яснити чи вказати, як діяти за різних обставин на цій посаді. Чимало їхніх функцій та

повноважень юридично не закріплювались й набували чітких рис лише у їх практичному виконанні.

Часом військові губернатори поєднували власні посади з деякими іншими. В такому випадку на них поширювались закони, що стосувались тої посади, яку вони обіймали паралельно з посадою військового губернатора. Іноді у зв'язку з цим виникали непорозуміння, які часто вирішувались не юридично, а шляхом приватних домовленостей

Головним ініціатором нововведень до повноважень військових губернаторів виступав імператор. За доби Павла I та Олександра I вже відсутнє було явище “временщиків” у тому вигляді, в якому воно існувало за російських імператриць XVIII ст. Залишались, звісно, люди більш наближені до монарха. Втім їхній вплив на внутрішнє життя країни був меншим і багато в чому залежав від волі самого імператора.

Отже, бачення змін щодо повноважень військових губернаторів, втілення їх у життя йшло, переважно, від царя. Останній іменними указами впроваджував зміни в цей інститут, поширюючи їх на всіх чи на конкретного військового губернатора окремо. Наступними за імператором в юридичному унормуванні цієї посади йшли Урядуючий Сенат, колегії (в період Павла I та перші роки правління Олександра I), міністерства тощо. Після 1812 р. видавалось чимало повноважень, в яких військові губернатори згадувались в кінці документа, в переліку посад та установ, яким мали надсилатися повідомлення про певні закони. Особливо насиченою на нововведення щодо інституту військових губернаторів були доба Павла I та перше десятиліття правління Олександра I. Надалі і за Олександра I і за Миколи I кількість указів щодо військових губернаторів суттєво зменшилась.

2.4. Чиновники на посаді військових губернаторів

Будь-який інститут влади — це не лише абстрактне явище, яке посідає певну ланку в державній структурі, видає розпорядження, контролює їх виконання, впливає на розвиток тієї чи іншої галузі. Це перш за все конкретні люди, чії дії становлять основу функціонування всієї системи. Важливою є не лише діяльність конкретних осіб під час здійснення певних владних повноважень, а також їхній попередній досвід, простеження й порівняння біографій кожного з них.

З цієї точки зору, важливо розглянути процес впровадження інституту військових губернаторів в адміністративно-територіальну систему управління Російської імперії на теренах Правобережної України, постаті високопосадовців, мотивацію їх призначень, міру відповідальності до виконання владних повноважень.

Протягом майже 40 років посаду київського військового губернатора обіймало тринадцять осіб: І. Салтиков, А. Розенберг, І. Гудович, П. Дашков, О. Беклешов, С. Беклешов, Я. Повало-Швейковський, А. Феньш, О. Тормасов, М. Голеніщев-Кутузов, М. Милорадович, П. Желтухін, Б. Княжнін⁵⁴. Двоє останніх були київськими військовими губернаторами в період з 1827 до 1832 р. Причому в перший період на цю посаду до Києва призначалися генерали роду військ із наданням губернського нагляду, і генерал-лейтенанти у випадку поширення влади лише на саме місто. За Миколи I обидва київські військові губернатори — П. Желтухін та Б. Княжнін — мали звання генерал-лейтенантів хоча й отримали до своїх повноважень цивільний нагляд в Київській губернії.

⁵⁴ Рубаков М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — С. 219–220.

Стосовно наступних двох років урядування київських військових губернаторів в історичній літературі існує певна плутанина. Серед дослідників, які згадують у своїх працях цих посадовців, поширеною є помилка щодо їх переліку. Досить усталеною в історичній літературі є така хронологія перебування на цій посаді:

- 18 (29) листопада 1796 р. — листопад 1797 р. — генерал-фельдмаршал І. Салтиков;
- 29 листопада (10 грудня) 1797 р. — 13 (24) березня 1798 р. — генерал від інфантерії А. Розенберг;
- березень–квітень 1798 — генерал від інфантерії І. Гудович (до Києва так і не прибув, оскільки його перепризначили військовим губернатором до Кам'янця-Подільського);
- 13 (24) червня 1798 р. — серпень 1798 р. — генерал-губернатор Київський і Малоросійський, генерал від інфантерії О. Беклешов;
- 31 серпня (11 вересня) — жовтень 1798 р. — генерал-лейтенант П. Дашков;
- 24 жовтня (4 листопада) 1798 р. — 7 (18) липня 1799 р. — генерал від інфантерії О. Беклешов;
- 1799 р. — генерал-лейтенант С. Беклешов;
- квітень–жовтень 1800 р. — генерал-лейтенант Я. Повало-Швейковський;
- жовтень 1800 р. — 1803 р. — генерал від інфантерії А. Феньш.

Цей перелік не в усьому підтверджується архівними матеріалами. Не викликають сумнівів дати урядування двох військових губернаторів — П. Дашкова та А. Феньша, хіба що не збігається датування призначень. Щодо решти високопосадовців справа менш зрозуміла. Згідно з офіційними документами, П. Дашков був київським військовим губернатором вже на момент призначення генерал-губернатором О. Беклешова.

Я. Повало-Швейковський взагалі не згадується в документах тих часів, принаймні тих, що наявні в київських

архівах. Хіба що він, так само як І. Гудович, лише на папері значився київським військовим губернатором, фактично не потрапивши туди.

Не менш заплутаною є ситуація з О. Беклешовим: незрозуміло, яку все ж посаду він обіймав. За відомостями з історичної літератури та з архівних матеріалів немає єдності щодо цього питання. Гіпотетично О. Беклешов міг обіймати такі посади: Київський і Малоросійський генерал-губернатор, Київський військовий губернатор, Київський і Малоросійський військовий генерал-губернатор. За певних обставин він міг перебувати на цих посадах в різний час. Згідно з іменним указом від 5 липня (16 липня) 1798 р. О. Беклешов був призначений генерал-губернатором київським і малоросійським: "...управляющим гражданскою частию сих обоих губерний"⁵⁵.

Оскільки означена посада була наділена військовими функціями, всі хто її обіймали, були професійними військовими. Переважно військові губернатори мали чин генерала від інфантерії (О. Тормасов — генерал від кавалерії). Лише І. Салтиков та І. Гудович мали звання генерал-фельдмаршалів⁵⁶.

Першим військовим губернатором у Києві був призначений генерал-фельдмаршал І. Салтиков (це звання відповідало 1 класу в Табелі про ранги), а у Кам'янці-Подільському — генерал-лейтенант О. Беклешов (3 клас). Втім, останній вже навесні 1797 р. отримав підвищення до чину генерала від інфантерії (2 клас). Надалі, близько десяти років, до цих міст призначалися генерали від інфантерії та, зрідка, генерали від кавалерії (теж 2 клас). Період, коли до Києва призначали військових губерна-

⁵⁵ ДАКО. — Ф. 2. — Оп. 336. — Спр. 1235.

⁵⁶ *Бантыш-Каменский Д. Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. — С. 244.

торів з чином генерал-лейтенанта тривав недовго, лише за Павла І.

Поступово військові губернатори втратили вплив на місцевому рівні. Зменшення ваги цієї посади (принаймні, на теренах Правобережної України) позначилося перш за все на призначенні конкретних осіб. З часом військовими губернаторами ставали військові з приналежністю до нижчого класу згідно з Табелем про ранги. Згодом на посаду військових губернаторів почали призначати генерал-лейтенантів, які, згідно з Табелем про ранги, належали до 3 класу. В Кам'янці-Подільському генерал-лейтенантів на посаду військового губернатора почали призначати раніше ніж у Києві, з 1803 р.

Статус військових губернаторів часто був пов'язаний з формою звернення до них. Генерали, що мали звання, яке належало до перших двох класів, мали право на звернення до них “Ваше Высокопревосходительство”. Так само зверталися й до найвищого губернського начальства: намісників, генерал-губернаторів чи військових губернаторів. Отже, до генерал-лейтенантів, які обіймали посади військових губернаторів, зверталися “Ваше Высокопревосходительство”.

У другий період існування військових губернаторів у Києві (1827–1832 рр.) до них вже мало місце звернення “Ваше Превосходительство”. Так сталося через те, що статус посади військового губернатора, принаймні на теренах Правобережної України, зазнав зменшення владних повноважень. Іноді в документах, що стосувалися урядування в Київській губернії генерал-лейтенанта Б. Княжніна, можна зустріти звернення до останнього “Ваше Высокопревосходительство”. Втім це траплялося лише у зверненні до військового губернатора нижчих адміністративних та судових установ. Поясненням цьому може бути традиція подібного звернення в попередній період функціонування військових губернаторів в Києві.

Центральні установи, а також командуючі корпусів, що розташовувались в межах Київської губернії, писали у зверненнях “Ваше Превосходительство”. До того ж власна канцелярія київського військового губернатора в листах до інших канцелярій чи установ вказувала: “Благоволено было б на сем уведомить канцелярію Г-на Киевского Военного Губернатора, для доклада Его Превосходительству ...”. Можливо, в такий спосіб влада поступово змінювала статус військових губернаторів на теренах Правобережної України.

У той же час до командуючого місцевої дивізії зверталися саме “Ваше Высокопревосходительство”. У своїх письмових зверненнях до останнього київський військовий губернатор вже не наказував, а прохав щось зробити. Отже, в цей період вже практично були відсутні якісь серйозні владні повноваження військових губернаторів щодо військових частин (за винятком деяких навчальних батальйонів). Якщо з 1801 до 1812 рр. київському військовому губернатору підпорядковувалися дві губернії — Київська та Мінська⁵⁷, то з 1827 року під їхнім керівництвом залишилась лише Київська губернія⁵⁸. В цей період до них зверталися “Ваше Превосходительство”. Все це свідчило про зміну статусу від надгубернського (намісницького) керівництва до звичайного дубляжу роботи цивільного губернатора.

У 30-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні військові губернатори перебували в трьох містах: Житомирі, Кам'янці-Подільському та Києві. Перші двоє підпорядковувались київському військовому губернатору, оскільки той одночасно виконував функції генерал-губернатора По-

⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1553. — Арк. 1–2.

⁵⁸ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 29. — Арк. 1.

дільської та Волинської губерній⁵⁹. Відтоді військовими губернаторами Житомира та Кам'янця-Подільського призначались генерал-майори (4 клас), які самі по собі мали право на звернення “Ваше Превосходительство”. А втім, ще до цього помітними стали зміни у владних повноваженнях військових губернаторів усередині губернії.

У випадку, коли військовий губернатор мав титул, то до нього зверталися згідно з його титулюванням. Так, до військового губернатора Кам'янця-Подільського І. Гудовича, який мав графський титул, зверталися “Ваше Сиятельство”.

У 1812 р. розпочалась війна із Францією, війська якої на чолі з Наполеоном І вторглися на територію Російської імперії. Протягом кількох місяців київський військовий губернатор М. Милорадович та кам'янець-подільський — М. Тучков відправились, висловлюючись сучасною мовою, на фронт. З того часу протягом 15 років на теренах Київської губернії найвища адміністративна влада належала цивільним губернаторам. В Кам'янці-Подільському посада військового губернатора збереглась до 1823 р.

На посаді київського військового губернатора відбувалась постійна ротація кадрів. В середньому урядування тривало не більше трьох років. Одиниці після цього відправлялись на пенсію (як Б. Княжнін). Більшість призначалась на інші посади, військові чи адміністративні. Переважно це була посада намісника (військового губернатора чи генерал-губернатора) або сенатора в Урядуючому Сенаті. У зв'язку з постійними замінами на цій посаді, часто новопризначеному чиновнику залишались справи його попередника. Часом вони переходили по

⁵⁹ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ — початок ХХ ст. — С. 271.

кілька разів з рук у руки, доки не вирішувались або не скасовувались остаточно.

Іноді військові губернатори поєднували свою діяльність на цій посаді з іншими посадами. У 1805 р. О. Тормасова призначили також командуючим молдавським корпусом⁶⁰. У 1808 р. М. Голеніщев-Кутузов так само, як його попередник, очолив молдавський корпус. Обидва на цей час виїздили з Києва, залишаючись тим не менш на попередній посаді. Після початку французько-російської війни 1812 р. М. Милорадович, брав участь у формуванні ополчень та був призначений командуючим резервною армією⁶¹. Він номінально залишився київським військовим губернатором, хоча пізніше був переведений на іншу посаду, фактично не залишивши офіційно цієї.

У 1828 р. київського військового губернатора П. Желтухіна призначили “Полномочным председателем Диванов княжеств Молдавии и Валахии”⁶². В цих випадках цивільні справи мали виконуватись за нагальних потреб цивільним губернатором, а військові — київським комендантом. Звіти про виконання доручених справ мали регулярно надходити поштою на ім'я військового губернатора. В разі екстрених подій справи могли вирішуватись без попереднього узгодження з ним. Кам'янець-подільський військовий губернатор у 1816 р. був призначений намісником Бессарабської області⁶³.

Це тривало до 20-х рр. XIX ст., коли остання була введена до складу Новоросійського генерал-губернаторства. Російська влада активно залучала військових гу-

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 987. — Арк. 1.

⁶¹ *Гербільський Г.* Українські козачі полки і українське ополчення у вітчизняній війні 1812 року / Г. Гербільський. — М.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. — С. 7.

⁶² ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 356. — Арк. 1.

⁶³ ПСЗ. — Т. 33. — С. 866–868.

бернаторів (особливо київських) до вирішення додаткових питань. Подібна практика з'явилась за Олександра I й тривала за Миколи I. Те, що кам'янець-подільських військових губернаторів майже не навантажували додатковими посадами, особливо з від'їздом із губернії, могло бути пов'язане з прикордонним статусом Волинської та Подільської губерній. Це обумовило постійне перебування військового губернатора в межах підпорядкованих губерній.

У Кам'янці-Подільському посада військового губернатора проіснувала без перерв майже 30 років з моменту заснування в 1796 р. і до 1823 р., коли О. Бахметьев був переведений урядувати до інших губерній. За цей час зазначену посаду обіймали шестеро осіб: О. Беклешов, І. Гудович, А. Розенберг, І. Ессен, М. Тучков та О. Бахметьев. Перші троє були генералами від інфантерії (О. Беклешов за кілька місяців після призначення на посаду військового губернатора став генералом від інфантерії), останні — генерал-лейтенантами. Перші роки функціонування цієї посади, за правління Павла I, позначилися, як і в Києві, частою ротацією кадрів. За Олександра I цей процес було призупинено.

Протягом перших двадцяти років XIX ст. на теренах Подільської та Волинської губерній урядували троє військових губернаторів: І. Ессен (1803–1811 рр.), М. Тучков (1811–1812 рр.) та О. Бахметьев (1814–1823 рр.). Втім, І. Ессен з 1806 р. відбув на кордон з Пруссією для командування дивізією. Як і в більшості подібних випадків, він поєднував ці дві посади. Як вже зазначалося, М. Тучков був відкликаний у 1812 р. командувати дивізією, а згодом був смертельно поранений, що напевно й стало причиною нетривалого періоду його урядування.

Середній вік військових губернаторів коливався в межах від 39 до 51 років. Наймолодшим на момент призначення був П. Дашков — 35 років, а найстаршим — А. Розенберг — в 59 років він обійняв посаду київського а

в 62 — кам'янець-подільського військового губернатора. Всі вони були російськими чи українськими дворянами (лише А. Феньш був вихідцем з Англії). М. Милорадович походив з сербських переселенців, що оселились в Україні й отримали чини при козацькому уряді й війську. І. Ессен — виходець з Прибалтики.

Військові губернатори переважно походили з незначних дворянських родів, а князівські чи графські титули отримували перебуваючи на царській службі за визначні досягнення. Винятком був хіба що І. Салтиков, батько якого мав графський титул. Свої титули вони отримували за бойові заслуги, а не за адміністративну діяльність. З одного боку, за нетривалий термін свого урядування військові губернатори не встигали якось особливо відзначитись, з іншого боку, царська влада так само, як і більшість дворян, перевагу надавала військовій галузі.

Більшість військових губернаторів мала домашню освіту. Винятком були Олександр та Сергій Беклешови, що здобули освіту у Сухопутному шляхетському кадетському корпусі (після закінчення цього закладу О. Беклешов був залишений викладати). І. Гудович навчався в Кенігсберзькому та Лейпцизькому університетах; М. Голеніщев-Кутузов — в артилерійсько-інженерній школі.

М. Милорадович вивчав гуманітарні науки в Кенігсберзькому університеті, а потім артилерію та фортифікацію в Страсбурзі й Меці. Втім, не слід занадто покладатися на наведені відомості про їхню освіту. А. Макаров посилається на приклад М. Милорадовича: «Образование Милорадовича было самое поверхностное, несмотря на то, что юные годы свои он провел за границей и учился сначала в Кенигсбергском университете, а потом в Геттингене, в Страсбурге и в Метце. В последнем городе он изучал военные науки. Проведя несколько лет за границей, Милорадович даже не усвоил себе там основательного знания иностранных языков и по-французски

всю жизнь говорил с самыми грубыми и забавными ошибками ...”⁶⁴.

Всі вищезазначені посадовці мали великий бойовий досвід, набутий в численних кампаніях проти турок, шведів та французів. Більшість з них вважаються в історіографії найкращими військовими своєї доби. Хоча траплялися й винятки, про що свідчить характеристика В. Іконниковим А. Феньша: “...в военном деле он мало понимал, а в гражданском ровно ничего. Самая наружность его не вселяла уважения. Он не имел ни одной оригинальной черты англичанина отличался самым бесцветным характером и физиономией, не умный и не глупый, не добрый и не злой, не приветливый и не грубый. Находили, однако, что он имеет некоторую ученость, потому что хорошо умеет говорить по английски и знает что такое парламент, о котором немногие у нас слышали ...”⁶⁵.

Майже половина військових губернаторів брала участь у кампаніях проти поляків. Можливо, це теж відіграло певну роль у їхньому призначенні, оскільки вони більшменш знали цей регіон, мали досвід спілкування з населенням, могли бачити на власні очі всі внутрішні проблеми, часто зав’язували знайомства з місцевими магнатами й шляхтою.

Досвіду адміністративної влади майже ніхто з осіб, що обіймали посаду військового губернатора в Києві, попередньо не мав. Лише І. Салтиков керував Володимирським та Костромським намісництвом та М. Голенищев-Кутузов обіймав перед цим посаду Литовського та Санкт-Петербурзького військового губернатора⁶⁶. Останній був звільнений з цієї посади Олександром І. Приводом до

⁶⁴ Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX в. — С. 26.

⁶⁵ Иконников В. С. Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. — С. 106.

⁶⁶ Макаров А. Н. Киевская старина в лицах. XIX в. — С. 22.

цього стало незадоволення імператора станом петербурзької поліції.

Іншим був підхід до призначення кам'янець-подільських військових губернаторів, які вже мали досвід роботи в цивільній галузі. О. Беклешов у 1782 р. виконував обов'язки ризького губернатора, а з 1790 р. — орловського та курського генерал-губернатора, І. Гудович у 1790 р. був призначений намісником Кавказу, А. Розенберг у 1788 р. обіймав посаду смоленського генерал-губернатора, а у 1797–1798 р. — київського військового губернатора, І. Ессен — був певний час смоленським військовим губернатором.

Переважна більшість військових губернаторів мали попередній досвід саме намісницької влади. Лише київський військовий губернатор Б. Княжнін перед своїм призначенням на цю посаду виконував обов'язки санкт-петербурзького обер-поліцмейстера.

Стосовно другого періоду функціонування посади військового губернатора в Києві становить інтерес той факт, що П. Желтухін та Б. Княжнін отримали свій чин генерал-майора протягом 1812–1813 рр., тобто під час французько-російської війни та закордонних походів. Генерал-лейтенантами вони стали в 1826–1827 рр., коли ще тривало слідство над учасниками декабристського повстання. Це свідчить про їхню лояльність до імператора Миколи I під час повстання на Сенатській площі. Підвищення в чині та призначення на адміністративні посади було певною винагородою, а також виявом довіри. Втім, і це, напевно, не гарантувало того, що надалі їх не могли притягти до суду: адже слідство тривало доволі довго. Участь П. Желтухіна та Б. Княжніна у цих двох доленосних подіях в житті Російської імперії сприяла їхньому кар'єрному зростанню.

Зазвичай призначення на посаду військового губернатора не свідчило про відхід того чи іншого генерала від військових справ у зв'язку з відставкою. Добровільно вони

не полишали військову службу. Певним винятком може служити приклад генерал-лейтенанта О. Бахметьєва. Останній був поранений під час Бородинської битви — йому відірвало ядром ногу. Оскільки військову службу він не міг більше виконувати, його звільнили та згодом призначили до Кам'янця-Подільського. Надалі він займав лише адміністративні посади.

Траплялись випадки, коли посадовців за дійсні чи уявні провини знімали з посад. Це робив особисто імператор, принаймні офіційно. Стосовно кам'янець-подільських та київських військових губернаторів, то жоден з них не зазнав подібних дій. Винятком можуть бути І. Гудович та Я. Повало-Швейковський, яких майже одночасно протягом року, зняв Павло І. Втім, беручи до уваги його неврівноваженість, можна припустити, що це могло бути еміційним вчинком, викликаним суб'єктивним ставленням до названих осіб.

У жовтні 1827 р П. Желтухін повернувся до Києва після поїздки до Санкт-Петербурга зі звітом імператору про стан Київської губернії. Він наказав київському губернському правлінню повідомити всі місцеві адміністративні структури про те, що залишається на посаді київського військового губернатора. Отже існувала певна ймовірність його відставки чи навіть заслання.

На момент призначення П. Желтухіна на посаду військового губернатора, йому було доручено розслідування безпорядків у Слобідсько-Українській губернії⁶⁷. Ще перебуваючи в Петербурзі, він надіслав до Харківської поштової контори листа голові власної канцелярії (останній теж був щойно призначений на цю посаду з Курської губернії). П. Желтухін давав чиновнику у листі настанови, що зробити в Харкові до його приїзду і як поводитись у спілкуванні з місцевою адміністрацією. Голова

⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 3.

канцелярії мав таємно стежити за всім, що відбувалось у губернії, не розголошуючи мети свого приїзду. Втім, П. Желтухін так і не приїхав до Харкова, натомість передав вже існуючі матеріали іншому посадовцю, а сам відбув до Києва.

Діяльність київських військових губернаторів не позначалася якимись серйозними впровадженнями та досягненнями. Це зумовлювалося, по-перше, тим, що вони не довго обіймали цей пост, по-друге, відсутністю професійного досвіду в цій галузі. За Павла I ця посада лише обростала повноваженнями і набувала чіткого вигляду. За Олександра I київські військові губернатори займалися своїми справами без відчутних змін. З приходом Миколи I їхня діяльність активізувалась у напрямку подолання внутрішньогубернських негараздів. Київські військові губернатори займалися перевітками губернських установ як в самому Києві, так і по всій губернії. Ця діяльність була інспірована з центру самим імператором, якому вони постійно доповідали про стан Київської губернії. Посада київського військового губернатора, проіснувавши довше, хоча й з перервою, ніж кам'янець-подільського, зазнала практично всіх змін, яких зазнав цей інститут за правління Павла I, Олександра I та Миколи I.

На відміну від київських, кам'янець-подільські військові губернатори мали попередній досвід адміністративного цивільного керування. Можливо, це пов'язано з прикордонним розташуванням Подільської та Волинської губерній, яке вимагало більш виваженого й професійного управління. Ймовірно, у зв'язку з цим за правління Олександра I кам'янець-подільські військові губернатори перебували на своїй посаді довший термін. Втім, генералів, що призначалися до Кам'янця-Подільського, російський уряд не настільки часто використовував надалі у військових діях. До того ж на відміну від київських військових губернаторів, повноваження кам'янець-поділь-

ських ніколи не обмежувались до рівня лише надміського нагляду.

Інакше справа полягала з київськими військовими губернаторами. П. Тормасов, М. Голеніщев-Кутузов, М. Милорадович були генералами, чиїми послугами постійно користувався імператор. Вони брали участь майже у всіх військових кампаніях, що вела на той час Російська імперія. Можливо це також позначалося на невеликому періоді їхнього урядування на посаді київського військового губернатора.

В облаштуванні надгубернської влади царський уряд більше схилявся до певної мілітаризації. Як намісники імператора, київські військові губернатори не лише були генералами, але й отримали від початку військові функції, пізніше розширені цивільними. Маючи, переважно, лише практичний бойовий досвід, вони цілком влаштовували центральну владу, оскільки вже довели свою відданість.

Для більшості київських військових губернаторів ця посада стала початком їхньої адміністративної кар'єри. Це, а також короткий термін їхнього перебування на посту військового губернатора, не сприяло впровадженню ґрунтовних змін та реформ у внутрішньогубернське життя. Часто траплялися затримки в приїзді на місце призначення. Іноді минало по півроку, перш ніж військовий губернатор нарешті прибував для виконання власних обов'язків. Необхідність виконувати посадові функції та інші обов'язки відволікала їх від ретельного урядування губерніями. Часом, заради цих другорядних посад їх звільняли від більшості повноважень цивільного нагляду. Така ситуація склалася з київським військовим губернатором М. Голеніщевим-Кутузовим. Поєднання кількох посад збільшувало документообіг, не сприяючи якісному розвитку підпорядкованих їм регіонів. Фактично за цих обставин владу здійснювали цивільні губернатори та коменданти.

Р о з д і л 3.

Військові губернатори Правобережної України у системі царської адміністрації

3.1. Місце військових губернаторів в адміністративному устрої

Відому фразу Людовіка XIV стосовно держави, напевно, міг би повторити і привласнити будь-який чиновник. Бо навіть «маленький гвинтик» бюрократичного апарату змушує цю машину працювати, хай навіть іноді не дуже вправно. Військові губернатори також були частиною системи, змушені поєднувати великий обсяг повноважень і владних можливостей з постійною звітністю імператору і неодмінним узгодженням ледь не кожного свого кроку.

Урядова система Російської імперії, елементом якої стали військові губернатори, на кінець XVIII ст. мала чимало хиб. Диспропорція чиновників на місцях (переважно їх не вистачало, хоча подекуди їхня кількість перевищувала потреби), необхідність письмової звітності (іноді одночасно кільком начальникам), дубляж документів із необхідністю повернення оригіналу на гору (особливо це стосувалось повітових та міських адміністрацій) утворювали нескінченні потоки вихідної та вхідної документації. За цих обставин, військовий губернатор ставав певним медіумом між губернією та урядом. Через нього проходила (чи, принаймні, мала згідно з задумом проходити) безліч паперів в обох вищезазначених напрямках. Шляхи над-

ходження документації час від часу змінювались і варіювались. Не був однаковим також характер цих паперів.

Зв'язки центру з військовими губернаторами відбувалися через надсилання указів, постанов і доповідей. Законодавчі акти, які отримували військові губернатори з урядових інституцій за Павла I, можна класифікувати, залежно від преамбули (так званої “шапки”), з якої починалися ці накази таким чином: “Именный”, “Сенатский”, “Высочайше утвержденный доклад Сената”, “Указ из Военной Коллегии”, “Высочайше утвержденный доклад Комитета”, “Высочайший приказ отданный при пароле”¹. Іменні та урядові укази, в свою чергу, поділялися на дві групи: ті, що адресувались конкретному військовому губернатору або ті, які стосувалися інституту військових губернаторів взагалі. Останні переважно йшли від самого імператора, Урядуючого Сенату та Військової Колегії. Іноді іменні укази йшли не напряму, а через Сенат, якусь з Колегій чи певного високопосадовця.

Більшість з указів не стосувалась безпосередньо військових губернаторів, вони так чи інакше пов'язувались з господарськими та іншими потребами (поштові станції, утримання колодників тощо). Всю юридичну документацію, що надходила до військових губернаторів, також можна розподілити на так звані відповіді на рапорти останніх (схвалення певних пропозицій з периферії) та накази, зроблені безпосередньо урядовими інститутами. В деяких своїх указах ці інститути, як наприклад Військова Колегія, використовували військових губернаторів для того, щоб через них довести до відома нижчих інстанцій певну інформацію.

¹ ПСЗ. — Т. 24. (1796–1798). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 23–44.

В лютому 1800 р. іменним указом були внесені зміни до схеми зв'язків Сенату з військовими губернаторами. Там зазначалося: "... чтоб все военные начальники, каких бы чинов ни были, не иначе сносились со всеми невоенными местами как ведениями, а коли отношение идет на лицо какой особы, так письмами, а рапортами ни к кому не относятся. А как военные губернаторы есть и управляющие губерниями, с которыми Сенат по таковому их управлению в непосредственном сношении состоять должен, да и с военными губернаторами не имеющими гражданского управления по непосредственному начальству их над городскими полициями настоят случаи в таковом же отношении Сената ..."².

У березні 1800 р. новим указом Павла I був доповнений попередній законодавчий акт. Відтоді Урядуючий Сенат мав підтримувати зв'язок щодо усіх цивільних справ губернії та справ поліції лише з цивільними губернаторами. Останні повинні мали інформувати про свої дії військових губернаторів: "... Его Императорское Величество Высочайше повелеть соизволил: Сенату по всем делам, до Губернского управления и Полицейского исполнения касающимися, предписания свои делать Гражданским Губернаторам, которые имеют в чем нужно содействие или исполнение, сноситься с Военными Губернаторами от себя ..."³.

Наступником Павла I став не менш активний з погляду впровадження змін та реформ Олександр I. Проте інспіровані ним зміни були менш екстравагантними. Новий російський імператор намагався "лікувати" країну, починаючи з гори. Було створено низку нових владних інститутів, а вже існуючі, разом з органами влади на

² ЦДІАК України. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 3.

³ ПСЗ. — Т. 26. (1800–1801). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 65.

місцях, підганялись під нові схеми. Змінилось і ставлення імператора до намісницької влади. За свідченням одного з перших російських дослідників інституту губернаторів І. Блінова, "... Император Александр неоднократно высказывал мысль, что генерал-губернаторы должны быть наблюдателями за губернским управлением вообще и в особенности за губернаторами, т.е. должны быть органом надзора ..." ⁴.

Одним з перших актів нового імператора був указ від 17 (29) березня 1801 р. про припинення зв'язків Сенату через цивільних губернаторів та повернення до старих правил ⁵. У вересні 1802 р. на заміну колегіям (хоча деякі з них ще залишались певний час) впроваджувались міністерства. В маніфесті щодо цього питання було вказано, що військові губернатори мають в цивільних справах зв'язуватись з міністром внутрішніх справ: "... всем Военным, по Гражданской и Полицейской части, равно и Гражданским Губернаторам, как по личным должностям своим, в числе коих находится и должность их по Приказу Общественного Призрения, так и вообще по всем делам до губернського Правления касающимися, и особенному рассмотрению или разрешению Нашему подлежащим, относятся к сему Министру Нашему, равным образом чрез него доставляют Нам рапорты как обыкновенные, так и о чрезвычайных происшествиях ..." ⁶. Саме через міністра внутрішніх справ військові губернатори мали контактувати з імператором.

У травні 1802 р. цивільним губернаторам іменним указом було надано право за відсутності військових губер-

⁴ Блинов И. А. Губернаторы: Историко-юридический Очерк / И. А. Блинов. — СПб., 1905. — С. 233.

⁵ ПСЗ. — Т. 26 (1800–1801). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 592.

⁶ ПСЗ. — Т. 27 (1802–1803). — С. 243–248.

наторів у губернії напряду інформувати імператора⁷. В 1805 р. О. Тормасов в листі до київського цивільного губернатора уточнював цей указ, доводячи, що це стосувалось лише екстрених ситуацій. В інших випадках цивільний губернатор повинен був надсилати повідомлення про стан губернії військовому губернатору.

Як головний начальник губернії, військовий губернатор отримував чимало вхідної документації від адміністративних установ, міських та повітових посадовців. Часом це була звичайна звітна формальність підвідомчих чиновників. Подібні рапорти військові губернатори намагались або взагалі скасувати або переадресувати їх до цивільного губернатора. Так, у 1803 р. київський військовий губернатор О. Тормасов звернувся “циркулярно” до всіх городничих Київської та Мінської губерній. У цьому зверненні посадовець наказував припинити надсилати рапорти про стан підпорядкованих їм міст без нагальної потреби: “... о благосостоянии вверенного вам города рекомендуем впредь таковых рапортов ко мне не присылать, а рапортовать токмо по мере случится имеющих происшествий доставляя рапорты сии с ординарною почтою, а в случае же важных происшествий и нетерпящих времени заслуживающих особенное уважение ... присылая оные чрез нарочных о прочем еженедельных о происшествиях или о благополучии города рапорт отправлять только к Господину гражданскому губернатору ...”⁸. Можливо, до таких інструкцій спонукав невеликий штат канцелярії військового губернатора, який намагався позбавити себе й своїх нечисленних службовців зайвої паперової роботи.

У 1811 р. були впроваджені зміни в порядок документообігу між начальниками губерній та урядовими

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 987. — Арк. 8.

⁸ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 396. — Арк. 2.

структурами⁹. Відтоді військові губернатори могли безпосередньо звертатися письмово не лише до міністрів, а й до імператора: “§ 272. Главнокомандующие, Генерал-Губернаторы и Военные Губернаторы, управляющие Гражданскою частию, по делам им вверенным, имеют право относиться непосредственно к Государю Императору, надписывая донесения их по части того министра к коему предмет их принадлежит; ... § 274. В сем порядке никакие представления от Гражданских Губернаторов не входят к Министерствам, мимо Главного Начальника Губернии ...”. Цим наказом обмежувалась роль цивільних губернаторів, які тепер повинні були всю документацію в центр вести через військового губернатора.

5 (17) травня 1826 р. вийшов сенатський указ, яким зменшувалась відповідальність цивільного губернатора наряду перед урядом і додано повноважень військовому губернатору як наміснику: “... Гражданским Губернаторам и обласным начальникам предписать, дабы на будущее время сметы земских повинностей предварительно вносили к Главным Начальникам Губерний, где они есть, для сообщения оных Министерству Финансов с собственным заключением”¹⁰.

Незважаючи на чималий обсяг цивільних повноважень і, у зв'язку з цим, на необхідність здійснювати контроль над внутрішнім життям губернії, військові губернатори не були зобов'язані регулярно звітувати про поточний стан речей. Виняток становили щомісячні звіти про діяльність військових губернаторів з головування над відділеннями воєнно-сирітського дому при гарнізонах¹¹. У цих звітах вони мали вказувати число дітей, що перебували у від-

⁹ ПСЗ. — Т. 31 (1810–1811). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 709.

¹⁰ Там само. — С. 425–236.

¹¹ ПСЗ. — Т. 32 (1812–1815). — С. 4.

діленні, їхній вік, а також скільки дітей рахується за родичами (де вони могли перебувати доки не досягали певного віку, після того їх мали розподіляти по полках на вакантні місця солдат чи унтер-офіцерів). До речі, в той час звіти подавались по “третинах”: січнева, травнева та вереснева. Так само видавались гроші, провіант, фураж тощо.

У внутрішньогубернському управлінні військовому губернатору, якщо він мав повноваження нагляду за цивільними справами, були підпорядковані всі органи місцевої влади. На його ім'я надходила велика кількість паперів — як звітного характеру від “присудственных мест”, так і від звичайних мешканців. Перші, зазвичай, зверталися до військового губернатора із рапортами, відношеннями, проханнями. Звернення до чиновника із зазначенням його повної посади залежало від змісту листа. Так, у більшості випадків згадуються й перераховуються губернії, що знаходилися у його підпорядкуванні. Особливо це стосується кам'янець-подільського й київського військових губернаторів у перший період функціонування цього інституту. В тих зверненнях, які стосувалися їхнього керування дивізіями (інспекціями), присутнє звертання “інспектор”¹². Що стосується кам'янець-подільського військового губернатора, то вже починаючи з І. Гудовича, у зверненнях до нього відсутні не лише перелік підпорядкованих йому губерній, а навіть і прізвище військового губернатора¹³. В 1827–1832 рр. до київських військових губернаторів звертались, зазначаючи лише їх посаду й прізвище¹⁴.

¹² ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1553. — Арк. 8.

¹³ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 74. — Арк. 9.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 595. — Арк. 1.

Оскільки території Подільської, Волинської губерній та півдавстрійської Галичини до поділів Речі Посполитої становили її частину, після ліквідації Польської держави залишилось чимало справ, пов'язаних з нею: виплати боргів колишнього польського уряду, майнові суперечки шляхтичів, чиї землі опинилися по різні боки кордону. Військові губернатори Кам'янця-Подільського постійно контактували з порубіжними губернаторами Священної Римської імперії (з 1806 р. Австрійської імперії)¹⁵. Останні, в свою чергу, надсилали звернення, які надалі передавалися до Подільського Губернського правління із відповідними розпорядженнями. Кам'янець-Подільський військовий губернатор у зв'язку з цим зазначав: “Присланные ко мне при отношении от краковского Галицейского правительства для вручения помещику ... в Подольской губернии жительствовавшему декрет краковского земского суда, ... присылаю подольскому губернскому правлению, предлагаю доставить помянутый декрет чрез кого следует ..., а те статьи его подписанные прислать ко мне для отправления во оное Галицейское правительство”.

В більшості випадків посада військового губернатора функціонувала одночасно з посадою цивільного¹⁶. Ці два найбільш впливові чиновники постійно контактували між собою. Тривалий час, у зв'язку з відсутністю, а потім з нерозвиненістю канцелярії військового губернатора, останній безпосередньо листувався з цивільним губернатором. Пізніше, особливо в другий період функціонування посади військового губернатора у Києві, цей зв'язок здійснювався переважно через їхні канцелярії. Чимало документів, які надходили від цивільного губернатора, мали

¹⁵ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 105. — Арк. 126.

¹⁶ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 558. — Арк. 5.

звітний характер про те, що вже зроблено чи що мають зробити. В останньому випадку військовий губернатор як найголовніший в губернії мав узгодити якісь дії, їх кошторис тощо. Зазвичай, останній схвалював пропозиції. Втім, траплялись випадки коли військовий губернатор дорікав цивільному за те, що той недбало підійшов до виконання справи, що ціни на виконання певних робіт завиські й не вигідні для міської чи державної скарбниці тощо.

Здебільшого цивільний губернатор відповідав на запити військового губернатора впродовж найближчих кількох днів. Втім, часом письмова відповідь затримувалась на місяць і більше. В такому разі, до нього надходили наступні накази з вимогою прискорити виконання. Траплялось, що військовий губернатор висловлював своє незадоволення роботою цивільного й лаяв його в письмовій формі, вимагаючи більш відповідального ставлення до роботи. В 1828 р. київський військовий губернатор П. Желтухін листувався з міністром внутрішніх справ В. Ланським щодо непрофесійності цивільного губернатора Ковальова. Він наголошував, що останній — людина особисто непогана, хоча й не володіє навичками гарного адміністратора. Його помилки П. Желтухін пояснював впливом “лихих” людей, що оточували цивільного губернатора. Військового губернатора запитували, що робити з ним, на що конкретної відповіді не отримували. В кінці кінців цивільного губернатора зняли з посади.

Система зв'язків між військовим та цивільним губернатором не була чітко фіксованою. Часом вони зверталися один до одного безпосередньо, оминаючи підлеглі структури. Іноді канцелярія військового губернатора зверталась до цивільного губернатора або до його канцелярії з метою отримання певної інформації для подальшого звітування власному начальнику. В таких випадках відпо-

відь надходила або безпосередньо в канцелярію або одразу потрапляла до військового губернатора.

Губернські правління повинні були щомісяця надсилати військовому губернатору витяги з наказів, які надходили з Урядуючого Сенату. До них мали додаватися також звіти про їх виконання. В одному з випадків військовий губернатор зазначав: “Неполучая от оного правления по предложению моему от 1 авг. 1799 г. кратких экстрактов получаемым из Правительствующего Сената указам с показанием какое по оным учинено исполнение, предлагаю подольскому губернскому правлению прислать ко мне таковой экстракт с полученных указов в октябре, ноябре, декабре 1799 и генваре сего года к завтрашнему числу, и впредь доставлять таковые экстракты ежемесячно без упущения”¹⁷. На практиці чимало справ залишалось невиконаними. Щоразу, коли до Києва чи Кам’янця-Подільського призначався новий губернський начальник, губернське правління, головний суд тощо отримували накази про обов’язковий звіт стосовно вирішених та невирішених справ. У 1827 р. київський військовий губернатор П. Желтухін, виконуючи іменний указ імператора, особисто перевіряв діяльність місцевих структур¹⁸. Огляд цей був поверховим, більш ретельну перевірку здійснював чиновник з особливих доручень при канцелярії військового губернатора.

В письмових зверненнях чи з центру до військових губернаторів, чи від останніх на нижчі інстанції поширене було правило: зв’язуватися з іншими через підпорядковані владні структури. Якщо військовий губернатор (чи з власної ініціативи, чи за вказівкою з центру) видавав наказ стосовно нижчого земського суду, то звертався не

¹⁷ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 105. — Арк. 141.

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 9. — Арк. 1–2.

безпосередньо до нього (незважаючи навіть на власний статус представника найвищої влади в губернії), а через губернське правління або “городничого” відповідного міста.

Поширеною в зверненнях була фраза “дать знать кому следует”. Так, у 1798 р. військовий губернатор Кам’янець-Подільського І. Гудович звернувся до Подільського губернського правління стосовно вирішення проблем, що виникли між військовими частинами та місцевими повітовими адміністративними установами. Високопосадовець пропонував правлінню зв’язатися з цими установами для роз’яснення їхніх дій на майбутнє, інформування ж полків та батальйонів він брав на себе. В одному зі схожих конфліктів І. Гудович, щоб розв’язати чвари між “городничим” та командиром військової частини, що розташовувалась у цьому місті, зробив рокировку “городничих” у трьох сусідніх містах.

Час від часу військові губернатори здійснювали подорожі з метою огляду підпорядкованих губерній, військових одиниць чи державних кордонів (у випадку порубінного розташування губерній)¹⁹. Досить часто такі поїздки влаштовувались у перші півроку після призначення на посаду військового губернатора. Про візит повідомлялися заздалегідь ті міста, де він мав проїжджати. Місцеве начальство, в свою чергу, мало повідомити жителів про приїзд військового губернатора, щоб вони мали змогу звернутися з проханнями чи скаргами. Крім того необхідною була присутність всіх чиновників місцевої адміністративної влади, для підтвердження їхньої наявності на своїх посадах.

Іноді військові губернатори відправляли в подібну ревізійну поїздку цивільних губернаторів, яким повідом-

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 29. — Арк. 1–2.

ляли, що треба обстежити й на що звернути увагу: “по должности на вас возложенной и по высочайшему Его Императорского Величества повелению надлежит вам объехать вверенную вам губернию ... препоручаю я вам отправиться по городам и как в них осмотреть устройство и в присутственных местах и должностными чинами наблюдаемой порядок по сделанным предписаниям относительно поспешного производства дел а наипаче уголовные, по которым содержатся колодники и по поветам что и как выполняется ...”. Губернатору належало з’ясувати стан доріг, пошти, розташованих у повітах військових частин, збереження грошової скарбниці, хлібних магазинів, збору податків, нагляд за громадським спокоєм та інші питання²⁰. Після завершення поїздки цивільні губернатори повинні були надіслати військовому губернатору рапорт з доповіддю про виконану роботу.

Ще з часів Петра I в Російській імперії існувала неофіційна практика, за якої майже всі справи знизу передавалися на максимально вищий рівень влади. Часто це здійснювалося без попереднього звернення до місцевої інстанції. Подібною ситуація залишалась і на кінець XVIII — першу половину XIX ст. Військові губернатори отримували чимало скарг і подань, які потім передавались його канцелярією до нижчих інстанцій: губернського правління, головного суду, нижнього земського суду, повітового суду тощо.

Зв’язки між представниками владної вертикалі здійснювались за схемою передоручення завдань від вищих установ до нижчих. Військові губернатори могли після певного доручення згори (імператора, Сенату чи міністра) звернутися до губернського правління із наказом або переадресувати його на нижчий щабель влади. Іноді у

²⁰ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 71. — Арк.

зверненні військового губернатора були розписані всі установи губернського, міського та повітового рівня, що мали залучатись до виконання якогось доручення, а також перелічувались їхні обов'язки. Так, у 1797 р. кам'янець-подільський військовий губернатор О. Беклешов у “предложении” подільському губернському правлінню висловлював свою стурбованість стосовно зростання кількості розбійницьких нападів у губернії: “... велеть в уезде присудствующим нижнего земского суда почаще объезжать округу им подведомственную и взыскивать в селениях с начальников и войтов, чтоб каждой в своем ведомстве за таковыми людьми прилежно наблюдали и с помощью жителей ловили и отсылали куда следует ...”²¹.

У випадку, коли у якоїсь адміністративної установи з сусідньої губернії виникала потреба звернутися до військового губернатора, вона робила це через цивільного губернатора власної губернії. Навіть, якщо справа стосувалась місцевої установи, все одно для цього потрібно було звернутися до військового губернатора. Той у зв'язку з цим наполягав: “По случаю требования Киевской Казенной Палаты по средством тамошнего господина губернатора дабы предписал я кому следует доставить в ту палату требуемые ею от бывшей Брацлавской Казенной Палаты после совершенного уже ее упразднения сведения по казенной части ...”²².

Незважаючи на наявність власної канцелярії, і київський, і кам'янець-подільський військові губернатори час від часу використовували для різних потреб чиновників з губернських правлінь або казенних палат підпорядкованих їм губерній. Зазвичай це стосувалось розслідування скарг жителів інших міст та повітів на представників

²¹ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 3. — Арк. 163.

²² ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 5. — Арк. 3–4.

власної місцевої адміністрації, вирішення суперечок між військовими командами й поміщиками чи городничими.

Часом навіть виконання таємних завдань доручалось не власним чиновникам. Так, у 1810 р. київський військовий губернатор М. Милорадович відправив до Подільської губернії київського «частного» пристава (Київ поділявся на “части”, кожною з яких опікувався цей чиновник). Останній мав зв'язатися з двома братами поміщиками, які висловлювали незадоволення російською владою, критикували уряд й нібито збирались втекти за кордон. «Частный» пристав повинен був увійти до них у довіру, дізнатися про деталі плану втечі а на кордоні видати їх місцевій владі. Стосовно цього М. Милорадович зв'язувався з міністром поліції.

Військові губернатори, як представники губернської адміністрації, постійно мали справу з документацією, особливо з набуттям функцій цивільного контролю. Надмірна залежність від центральних урядових установ (а за правління Павла I й самого імператора) змушувала військових губернаторів постійно листуватися з петербурзькими сановниками. Більшість рішень про внутрішньогубернські зміни або надходила перед цим з центру, або, в разі ініціативи військових губернаторів, мала узгоджуватись з урядом. Попри намісницький характер своєї влади, військові губернатори все ж мали обмеження у прийнятті своїх рішень та у здійсненні самостійної політики. За часів правління Павла I це було неможливо у зв'язку з абсолютистськими нахилами останнього. Олександр I хоч і відрізнявся від батька ліберальнішим стилем правління, втім теж не прагнув надавати намісникам більших владних повноважень. Тому військові губернатори переважно ставали виконавцями імператорських рішень.

У 1804 р. кам'янець-подільський військовий губернатор звернувся до уряду з проханням залишити Житомир

губернським центром. Дозвіл було отримано особисто від Олександра І: “Разсмотрев представление ваше о местных удобствах города Житомира, и уважив причины, вами приводимые, как то: помещение в нем Присутственных мест, постройки сделанные частными людьми и хозяйственные заведения Губ. чиновников, я нахожу основательным мнение ваше, чтобы оставить сей город Губернским городом Волынской Губернии, и на сем основании поручаю вам, кому следует, в Губернии о том объявить, дабы желающие в сем городе строиться, могли сообразно тому располагаться”. Навіть подібне, суто технічне, питання розглядалось на найвищому рівні і було юридично оформлене імператорським указом. Це було свідченням того, що новостворені міністерства ще не набули реальної ваги у прийнятті рішень.

За правління Миколи І інститут військових губернаторів досить недовго проіснував у своєму попередньому вигляді, доволі швидко втративши намісницькі риси. Саме в цей час позбувся влади на теренах «Малоросії» військовий губернатор М. Репнін, який протягом майже 20 років керував цим краєм. На період 30-х років XIX ст. на Правобережній, Лівобережній та Південній Україні намісницька влада вже зосереджувалась в руках генерал-губернаторів.

Постанови з центру йшли не лише безпосередньо до військових губернаторів, а й опосередковано через них до нижчих інстанцій. Законодавчі зміни до цього інституту ініціювали зазвичай сам імператор, Урядуючий Сенат та військова колегія (особливо за правління Павла І). Від них військові губернатори і отримували більшість указів. За доби Олександра І вхідна документація до намісників надходила не лише від самого самодержця, але також від Сенату, від міністерств внутрішніх справ, фінансів та військового міністерства. Поширеною була практика, коли військові губернатори виступали свого роду посередни-

ками між міністерствами й Сенатом, з одного боку, та місцевими адміністративними установами, з іншого. Чимало документів, що отримували військові губернатори, мали суто інформативний характер і містили повідомлення про ту чи іншу подію. Остання могла абсолютно не стосуватись підпорядкованих цьому посадовцю губерній чи інституту військових губернаторів загалом.

До виконання завдань військових губернаторів залучалися чиновники губернських правлінь, казенних палат, повітових судів, міської поліції тощо. У випадку нагальної потреби військові губернатори зверталися до комендантів та командирів гарнізонних батальйонів з проханням про надання чиновників власних канцелярій чи писемних солдат.

Із наведених відомостей про обсяг повноважень військових губернаторів та їхні службові контакти можна зробити висновок про неефективність державної машини Російської імперії. Навіть у екстраординарних випадках, які вимагали швидких і рішучих дій, діяли усталені норми і приписи традиційної субординації і паперова тяганина ставала на заваді раціональному управлінню. Хоч військові губернатори були формально вищою владою в губернії, в досліджуваний період вони повинні були узгоджувати з центром кожен крок у своїй діяльності.

3.2. Інспекторська діяльність військових губернаторів

У 1787 р. розпочалась чергова російсько-турецька війна. Для наступальних дій на теренах України були сформовані дві армії: Катеринославська та Українська. Після завершення цієї війни зазначені армії в 1793 р. використали для зайняття території Правобережної України. Після її анексії Російською імперією військові

частини певний час продовжували залишатись на цих теренах. З приходом до влади Павла І ці дві армії реформували, на їх базі утворювались військово-адміністративні одиниці мирного часу — дивізії.

За цих обставин на землях Правобережної та Південної України сформувались Катеринославська та Українська дивізії. Майже одночасно з їх утворенням (а іноді навіть раніше) владу над цими дивізіями передали інспекторам — київському та кам'янець-подільському військовим губернаторам. Надалі спостерігалось постійне поєднання посади військового губернатора та інспектора не лише в цьому регіоні.

М. Голеніщев-Кутузов, обіймаючи посаду литовського військового губернатора, був також інспектором Брестської дивізії, а пізніше поєднував посади Санкт-Петербурзького військового губернатора й інспектора Фінляндської інспекції. Втім, це не стало правилом, і траплялися винятки. Така ситуація тривала близько п'ятнадцяти років, остаточно змінившись за правління царя Миколи І. У 1801 р. дивізії були перейменовані на інспекції, проте вже 1806 року їм повернули попередню назву.

Посада інспектора згадувалась у військовому уставі 1797 р. Вся армія поділялась на інспекції. На посаду інспекторів могли бути призначені генерали всіх рангів. Ранг генерала впливав на кількість ад'ютантів, прогонних грошей, коней, що надавались під виконання власних завдань. Всі інспектори отримували фіксовану платню по 2000 руб., а також прогонні на 6 чи 8 коней. Обов'язковою для інспекторів була перевірка підпорядкованих військових частин чотири рази на рік. Час цих перевірок посадовець визначав самостійно. Поза виконанням цих наглядів, інспектор мусив знаходитись разом із власним полком, шефом якого він був. Раз на місяць (в Уставі радили на перше число місяця) генерал повинен був над-

силати рапорт про стан власної інспекції. Рапорт надсилався на ім'я імператора, але через генерал-ад'ютанта.

Наочніше інспекторські функції військових губернаторів простежуються за реальними справами. Дійсно вагомою складовою інспекторської посади був нагляд за станом війська. Цей нагляд полягав у розквартируванні полків по містах, містечках і селах губерній; вирішенні проблем (в разі їх виникнення) з постачанням продовольства, фуражу, амуніції, дров тощо.

Згідно з архівними даними, військовим губернаторам на посаді інспекторів часто скаржились на нестачу дров для опалення приміщень, на повітову адміністрацію чи якогось поміщика, які зволікали із забезпеченням дровами. Вони також відповідали за облаштування провіантських магазинів: будівництво необхідних споруд, заготовлю борошна та засушування з нього сухарів. Останнє була доволі поважною справою, листування з приводу якої йшло регулярно між військовими губернаторами та військовими міністрами. У 1810 р. київський військовий губернатор М. Милорадович звітував військовому міністру Барклаю де Толлі про випробування нового методу засушування сухарів, його переваги і хиби.

Дивізії (інспекції) існували окремо для піхотних та кавалерійських полків. Залежно від цього, ними опікувалися генерали від інфантерії (піхоти) чи від кавалерії (генерал-фельдмаршалом на момент виконання обов'язків військового губернатора серед всіх генералів, що обіймали цю посаду у Кам'янці-Подільському та Києві був лише І. Салтиков).

Кавалерійські та піхотні дивізії мали одну й ту ж назву. Їх очолювали одночасно різні особи. Територіально полки Дністровської, Київської та Української дивізій (інспекцій) розташовувались не лише в межах підконтрольних тому чи іншому військовому губернатору губерній. Так, наприклад, полки Київської дивізії розкварти-

ровувались частково в містах Малоросійської (згодом Полтавської та Чернігівської) та Слобідсько-української губерній; полки Української — на теренах Подільської та Київської губерній; полки Дністровської — в повітах Подільської та Новоросійської губерній²³.

Кам'янець-подільський військовий губернатор протягом 1801–1806 рр. очолював Катеринославську (згодом Дністровську) дивізію²⁴. Як інспектор кам'янець-подільський військовий губернатор повинен був наглядати за станом полків зазначених дивізій (інспекцій). Цей нагляд полягав у розквартируванні цих полків по містах, містечках і селах губерній; вирішенні проблем (в разі їх виникнення) з постачанням продовольства, фуражу, амуніції, дров, тощо.

Аналогічні завдання військовий губернатор Кам'янця-Подільського виконував також щодо військових частин, які розташовувались у межах підпорядкованих йому губерній. Тільки в цьому випадку він здійснював це як представник цивільної влади, до якого могли звертатися командири цих бойових одиниць чи повітові чиновники.

У 1799 р. був призначений генерал-інспектор над Брестською, Дністровською та Українською дивізіями (ці дивізії розташовувалися переважно в населених пунктах українських губерній). Ним став цесаревич Костянтин Павлович, який надалі, посідаючи різні посади, тим не менш був пов'язаний із колишніми польськими територіями. Військовий губернатор Кам'янця-Подільського І. Гудович звітував йому про стан підпорядкованих йому, як інспектору дністровської дивізії, полків: “о числе и состоянии людей в полках и батальйонах инфантерии

²³ ПСЗ. — Т. 26 (1800–1801). — С. 725.

²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 22.

Днестровской Инспекции за минувший Март рапорт Вашему Императорскому Высочеству усього представляю”²⁵.

Військовий губернатор Кам'янця-Подільського отримав від цесаревича Костянтина Павловича дозвіл на безпосередній з ним зв'язок. Без згоди генерал-інспектора Костянтина Павловича кам'янець-подільський військовий губернатор та одночасно інспектор полків Дністровської дивізії не мав права звільнення командирів полків (навіть власного) й призначення нових. Також з генерал-інспектором потрібно було узгоджувати прийом до військових частин дворян з місцевих губерній. Як вже зазначалось, у 1806 р. інспекції перейменовувались на дивізії. Процес утворення дивізій тривав до 1809 р. З часом військових губернаторів Кам'янця-Подільського перестали призначати на посади інспекторів цих дивізій. Їх очолили інші військові, які не підпорядковувались військовим губернаторам.

Така плутанина зумовлювала постійні зносини між губернським начальством. Часом, віддаленість інспектора від розквартированих частин могла вплинути на зміну посадовця. У 1797 році катеринославського військового губернатора генерал-лейтенанта Бердяєва іменним указом призначили інспектором Дністровської інспекції. Перед цим цю посаду обіймав кам'янець-подільський військовий губернатор генерал від інфантерії О. Беклешов. Причиною такої заміни була далека відстань місця перебування останнього від розташування військових частин Дністровської дивізії.

У 1802 р. малоросійський генерал-губернатор О. Куракін звертався до київського військового губернатора А. Феньша з проханням надати дозвіл використовувати за нагальної потреби деякі полки Київської інспекції без попередньої згоди на це інспектора цієї інспекції (тобто А. Феньша). Прохання О. Куракіна було також підкріп-

²⁵ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 190. — Арк. 5.

лене наказом Урядуючого Сенату: “Государь император ... повелеть изволил по делам особенной скорости не требующим сноситься с инспекторами, а в самые полки, прямо не иначе бы относиться как когда истребовала бы того нужда скорой и времени не терпящей помощи и содействия; но в сих случаях в тоже время доносить Его Императорскому Величеству уведомлять инспекторов ...”²⁶.

До процесу набору рекрутів військові губернатори не залучалися, проте повинні були стежити за тими рекрутами, яких набирали до полків їхніх дивізій. В процесі набору вони часто листувались з іншими військовими губернаторами. Так, у 1797 році київський військовий губернатор генерал-фельдмаршал І. Салтиков підтримував зв'язок з кам'янець-подільським військовим губернатором генералом від інфантерії О. Беклешовим. Деякі полки української інспекції, над якою головував І. Салтиков, отримували рекрутів з території Подільської губернії. У процесі набору рекрутів виникли складнощі досить цікавого характеру. Саме того року на цих теренах відбувалися значні адміністративно-територіальні зміни. Змінювались не лише межі губерній. Було переглянуто статус багатьох населених пунктів. Деякі міста й містечка втратили цей статус.

У зв'язку з цим виникали проблеми, що раніше з певного населеного пункту брали одну кількість рекрутів, а тепер з'явилась потреба брати іншу. Генерал-фельдмаршал Салтиков, звертаючись до Подільського губерньського правління, писав: «... а сему Правлению сообщаю, дабы оное благоволило дать им знать, какие города до устройства сей губернии по новым штатам уездными были, и затем к каким именно другим приписаны и назначенное из них число рекрут откуда они получают должны дабы тем удобнее было скорее привести в надлежащее

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 2–3.

выполнение данные по сему случаю из Правительствующего Сената и из военной коллегии предписания».

Через листування між інспекторами, начальниками рекрутських команд, командирами військових частин, досягалось певне порозуміння. Під час цього ж набору три повіти Подільської губернії були тимчасово позбавлені рекрутської повинності у зв'язку з епідемією хвороби.

Період виконання військовими губернаторами інспекторських повноважень був нетривалим, проте саме в цей час вони максимально залучались до військових справ. Після того їхня діяльність концентрувалась, переважно, на цивільних завданнях. Серед усіх рівнів губернської влади саме військові губернатори поєднували власні посади з посадами інспекторів.

Незважаючи на поєднання посад військового губернатора та інспектора військово-територіальних одиниць (дивізій та інспекцій), реальної влади над військовими частинами в межах підпорядкованих йому губернії цей намісник не мав. Кордони цих одиниць не співпадали з кордонами губерній, які знаходились у підпорядкуванні цим намісникам. Отже, в разі надзвичайної ситуації кам'янець-подільський військовий губернатор не міг миттєво відреагувати, застосувавши ту чи іншу бойову частину. Посадовець за цих обставин мав би звернутися по відповідний дозвіл іншого інспектора, втрачаючи дорожечинний час.

3.3. Допоміжні служби, підпорядковані військовим губернаторам

Одразу після появи інституту військового губернатора не було потреби в організації допоміжної служби, яка виконувала б всю бюрократичну роботу своїх начальників. Втім, поступово обсяг повноважень військових губерна-

торів збільшувався, додалися ще й цивільні функції. З часом новопризначені чиновники теж потроху усвідомлювали необхідність створення власної канцелярії.

Наслідком отримання військовими губернаторами Кам'янця-Подільського та Києва завдань з цивільного нагляду за підвладними губерніями стало збільшення обсягу робочої документації. Зокрема, однією з функцій, що покладалась на військових губернаторів, була видача документів на проїзд в межах Російської імперії («подорожних») та на виїзд за її межі («паспортів»). У квітні 1798 р. був виданий указ “О сборе с выдаваемых подорожных, о бытии при Военных и Гражданских Губернаторах, при Комендантах и в Почтамтах Казначеем и писарям, и о содержании для сего сбора шнуровых книг”²⁷. За цим указом військовим губернаторам, які не мали власних канцелярій, радили користуватися допомогою чиновників місцевих установ. Однак, з часом стало зрозуміло, що цього буде замало.

Вже в 1798 р. канцелярію кам'янець-подільського військового губернатора, яка перед тим складалася з одного чиновника, розширили у зв'язку зі зростанням обсягу вхідної та вихідної документації. Була збільшена сума на оплату канцелярських потреб й роботи чиновників з 300 руб. до 500 руб. за “третину” (виплата зарплатні та подача звітів відбувалась по третинах — січнева, травнева та вереснева). В 1802 р. до канцелярії кам'янець-подільського військового губернатора додали двох перекладачів з турецької мови (“драгоманів”) із платнею 1000 руб. на рік²⁸. Вони мали опікуватися вихідною та вхідною документацією із сусідньою Османською імперією.

²⁷ ПСЗ. — Т. 24 (1796–1798). — С. 182.

²⁸ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 36. — Арк. 196

Існувала потреба щодо володіння німецькою, польською мовами та латиною.

Протягом 1802–1803 рр. військовий губернатор Кам'янця-Подільського А. Розенберг неодноразово звертався до уряду з проханням збільшити штат власної канцелярії²⁹. Він зазначав, що перекладачем з німецької мови поза штатом працює надворний радник Дардет — колишній асесор Прикордонної комісії у справах Османської імперії. А. Розенберг вказував, що має постійні справи із сусідніми австрійськими та пруськими губерніями, а, отже, чиновник із знанням німецької мови в канцелярії вкрай необхідний. Губернатор також наполягав на виділенні коштів та посади в штаті для перекладача з польської мови та латини. Він пропонував чиновнику зі знанням німецької мови платити 600 руб., а перекладачу з польської мови та латини — 500 руб.. Тривалий час переклад та роботу з документацією іноземними мовами виконували позаштатні працівники, які не отримували за це офіційної платні. Ці проблеми могли бути викликані саме непродуманістю щодо функцій посади військового губернатора. Оскільки, за задумом імператора, його повноваження не мали виходити за межі міста, то й необхідна кількість професіоналів у вигляді чиновників йому була непотрібна. Те, що ситуація незабаром змінилась, не стало поштовхом для уряду аби серйозно удосконалити посаду військового губернатора.

Наступник А. Розенберга генерал-лейтенант І. Ессен також звертався до високопосадовців з Петербурга з проханням посприяти в справі збільшення штату канцелярії кам'янець-подільських військових губернаторів та коштів на її утримання³⁰. Він вважав, що 2000 руб. на рік замало

²⁹ РГИА. — Ф. 1286. — № 194. — Л. 1–2.

³⁰ Там само — Арк. 5–6.

для виконання всіх завдань, покладених на його канцелярію. Крім того, він пропонував ввести до складу канцелярії ще трьох чиновників: чиновника для закордонного листування з австрійським та пруським урядами, який знав би німецьку, французьку та російську мови; прикордонного комісара із знанням німецької та російської мов для роботи на австрійському кордоні; перекладача з польської мови та латини. В міністерстві внутрішніх справ погодились майже з усіма пропозиціями військового губернатора за винятком посади прикордонного комісара. Щодо збільшення фінансування канцелярії, то його збільшили згідно з проханням колишнього військового губернатора А. Розенберга — чиновнику — 600 руб., а перекладачу — 500 руб.

Канцелярія київського військового губернатора з'явилася на початку XIX ст. Доволі чисельна канцелярія київського й малоросійського генерал-губернатора О. Беклешова (ця посада проіснувала в Києві трохи більше року у 1798–1799 рр.) не перейшла під контроль київського військового губернатора, а була ліквідована. До її складу входили: радник з секретної частини й одночасно голова канцелярії, два секретарі, перекладач з латини, французької та польської мов, ексекUTOR, архіваріус, шість канцеляристів, п'ять кур'єрів³¹.

Новостворена канцелярія київського військового губернатора складалася всього з шести чиновників. Штат останньої не був чітко визначений. У штатному розкладі не були прописані посади та їхні повноваження, і її чиновники поділялися лише за класами. Відомо, що один з чиновників канцелярії військового губернатора займався видачею подорожних та паспортів, а також складанням звітних книг про видані документи. Правитель канце-

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 5.

лярії був за чином надворним радником (7 клас), іноді колезьким асесором. Більшість з чиновників канцелярії належала, згідно з табелем про ранги, до губернських регістраторів (14 клас) та колезьких асесорів (8 клас).

Відомі прізвища перших голів канцелярії: надворний радник Зубковський (1802–1803 рр.), колезький асесор Спірідонов (1803–1804 рр.), надвірний радник Козьмін (1804–1806 рр.). На їхнє утримування та на різні канцелярські потреби виділялась сума в 666 руб. та 66 с половиною коп. на третину. Гроші видавались київською казенною палатою під розписку правителя канцелярії. Відсутність чіткої структури в цій установі може свідчити про брак відповідного досвіду функціонування інституту військових губернаторів. Їхні повноваження доповнювались й змінювались, ще не налагодилась робота на місцях, тривали зміни в урядових установах.

Лише у 1826 р. іменним указом імператора було затверджено штати канцелярій військових та генерал-губернаторів, що існували на той момент. В ньому ґрунтовно розписувались посади й повноваження чиновників. Залежно від територіальних особливостей, варіювався склад канцелярії начальників губерній. З відновленням посади київського військового губернатора у 1827 р. було знову впроваджено й канцелярію, зразком для якої, згідно з указом про канцелярії намісників від 1826 р., стала канцелярія литовського військового губернатора.

Згідно зі штатом канцелярія мала складатися з 18 чиновників: правитель канцелярії, секретар, три помічника секретаря з поліцейської, господарської та судової справ, журналіст, перекладач, езекутор (який одночасно був і підскарбієм), три старших і три молодших писарі, чиновник з особливих доручень, обер-аудитор та ще два писарі

йому на допомогу³². Втім, такий склад все одно залишився лише на папері, а в реальному житті був дещо змінений. За списками канцелярії київського військового губернатора за 1829 р. до штату останньої входили правитель канцелярії, секретар, помічники секретаря з поліцейської та господарської частин, журналіст, ексекUTOR-підскарбій, два чиновники з особливих доручень з військової та цивільної частин³³.

Отримавши нове призначення, П. Желтухін намагався дістати повне уявлення про справи, якими опікувалися його попередники. В листах до чиновника власної канцелярії з особливих доручень підполковника Панкова він просив його звернутися стосовно цього до коменданта Києва генерал-майора Аракчєєва. На території арсеналу, яким завідував Аракчєєв, зберігались папери документообігу попередніх київських військових губернаторів. Панков скаржився П. Желтухину на повний безлад у зберіганні цих документів. За його словами, на систематизацію цього архіву потрібно було б витратити близько року із залученням додаткової кількості канцеляристів.

На відміну від канцелярії київського та малоросійського генерал-губернатора О. Беклєшова, де існували посади перекладачів з французької, польської мов та латини, в канцелярії київського військового губернатора цієї посади не було, принаймні офіційно. В жовтні 1827 р. генерал-лейтенант П. Желтухін подав рапорт імператору Миколі I про стан Київської губернії, в якому вказував на поширене використання польської мови в діловодстві. Незважаючи на це, в канцелярії київського військового губернатора так і не з'явилась посада перекладача. Можливо, це було пов'язано з тим, що більшість паперів,

³² ПСЗ. — Т. 1 (1825–1827).

³³ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 470. — Арк. 16.

які надходили на ім'я військового губернатора чи до його канцелярії, була написана російською мовою. Можливо чиновники цієї канцелярії й так добре володіли польською мовою, і через це потреба в перекладі відпадала.

Часом, наявних чиновників не вистачало для виконання роботи. В 1828 р. київський військовий губернатор П. Желтухін звернувся до київського коменданта генерал-майора Аракчєєва з проханням виділити з власної канцелярії одного писаря. Комендант виконав доручення начальства, проте сам залишився без канцеляриста. У зв'язку з цим він змушений був звернутися, у свою чергу, до наступника П. Желтухіна генерал-лейтенанта Б. Княжніна з проханням надати йому в допомогу в якості канцеляриста когось зі штату київського батальйону військових кантоністів.

У 1830 р. вибухнуло польське повстання, яке поширилось з корінних польських земель також на литовські, білоруські та українські на Правобережжі. У Волинській та Подільській губерніях було запроваджено (як і на більшості колишніх польських територій, окрім Київської губернії) військовий стан. Чимало польських військово-полонених відправлялось етапом до Києва, який став транзитним містом на шляху до подальшого розподілу їх між місцями заслання. Б. Княжнін здійснював контроль за цим потоком, про що звітував Миколі І. Відчутно збільшилась кількість вхідної та вихідної документації в канцелярії київського військового губернатора. Останній навіть звернувся до командуючого резервною дивізією генерал-майора Гартунга з проханням виділити на потреби ведення документообігу щодо польських полонених вояків двох унтер-офіцерів.

Про збільшення обсягу вихідних паперів з канцелярії, в порівнянні з попереднім періодом перебування в Києві військових губернаторів, свідчить статистика — від запровадження канцелярії при військових губернаторах —

до 1812 р. середня річна кількість вихідних документів — 1000 одиниць; в період 1827–1832 рр. — до 7000 одиниць. Тож не дивно, що канцелярії не вистачало дрібних чиновників для чорнової роботи. У 1830 р. помічник секретаря канцелярії Лейковський у своєму рапорті київському військовому губернатору Б. Княжніну скаржився: «... для успешного движения текущих дел нередко, за недостатком писцев, занимались сами перебелкою бумаг ...»³⁴.

Іноді, за відсутності військових губернаторів, цивільні губернатори могли використовувати їх канцеляристів. Незважаючи на наявність власної канцелярії, і київський, і кам'янець-подільський військові губернатори час від часу використовували для різних потреб чиновників з губернських правлінь чи казенних палат підпорядкованих їм губерній. Зазвичай це стосувалось розслідування скарг жителів інших міст чи повітів на представників власної місцевої адміністрації, вирішення суперечок між військовими командами й поміщиками чи городничими. Часом навіть виконання секретних завдань доручалось не власним чиновникам, а працівникам губернських адміністративних установ.

У разі успішності канцеляристів у їх роботі, військовий губернатор міг звернутися до міністра внутрішніх справ з проханням про підвищення останніх в чині. Після нового призначення чиновники мали офіційно сплатити до губернської казенної палати одноразово певну суму грошей: “... за пожалование их теми чинами из надлежащего ... за сие текущую ... треть жалованья денег ...”.

Для канцелярії військового губернатора характерною рисою була часта ротація її чиновників³⁵. Однією з причин

³⁴ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 606. — Арк. 31–35.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1439. — Арк. 6.

цього можна вказати невелику платню, яку вони отримували. Досить поширеними були переходи до центрально-урядових структур. Незважаючи на невеличкий заробіток, навіть нетривала робота в канцелярії начальника губернії вважалась гарним пунктом в атестаті чиновника. У 1827 р. проводилось слідство над чиновником київського губернського правління — секретарем Жандром. Як виявилось, той у своєму атестаті вказував, що у 20-х роках XIX ст. служив головою в канцелярії київського військового губернатора. Втім новопризначений на цю посаду генерал-лейтенант П. Желтухін спростував цю версію: “он в таковом звании не был и не мог быть потому что в Киеве с 1812 по 1827 г. не было совсем Военного Губернатора”³⁶.

Роботу канцелярій правобережних військових губернаторів в перші десятиліття функціонування цих посадовців досить важко простежити. Документи, що надходили до центральних та місцевих органів влади від військових губернаторів містять згадку лише про них. На документах немає ані згадок імен канцеляристів, ані відомостей про існування хоча б найпростішого поділу канцелярії цих чиновників на якісь структурні підрозділи. Військові губернатори згадували в листах про своїх підлеглих, коли звертались до владних структур щодо отримання ними грошового утримання, зміни чи впровадження ще однієї посади, надання чину.

Протягом другого періоду існування посади військового губернатора в Києві не лише змінилась кількість чиновників в канцелярії цих високопосадовців, а і розширились повноваження цього бюрократичного апарату, змінилась внутрішня схема роботи. В 20–30-х рр. XIX ст. співпраця між військовим губернатором та його підлеглими відбу-

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 2. — Арк. 30.

валась шляхом письмових зауважень начальника. На всіх паперах, що надходили до військового губернатора, з лівого боку обов'язково вказувалась його попередня резолюція. Зазвичай, це були коротенькі накази — що слід зробити, або запити — що вже зроблено з того чи іншого питання. Наступним кроком канцеляристи мали виконати це доручення й відзвітувати про перебіг справи. Часто з цього попереднього наказу губернатора, який робився олівцем, працівники канцелярії робили розгорнуте звернення від імені військового губернатора на адресу губернської установи чи придворного високопосадовця. Іноді канцелярія зверталась від власного імені і в цьому разі відповідь надходила до канцелярії а не на ім'я губернатора. Подібні звернення, переважно, надсилались в канцелярію цивільного губернатора. Відповідь на звернення просили писати на тому ж аркуші паперу, на якому й було надіслано запит. Часом текст «отношения» чи «предложения» військового губернатора писався котримсь з чиновників, а сам військовий губернатор ставив лише підпис та число, про що свідчить колір чорнил та інший почерк в документах.

В штаті канцелярії військових губернаторів існувала ще одна цікава посада — чиновник з особливих доручень. На жаль, брак матеріалів не дозволяє простежити за розвитком цієї посади в канцелярії кам'янець-подільського військового губернатора. Дещо іншою була ситуація з аналогічною посадою в Києві. Особливо помітними стають дії чиновника з особливих доручень в період 1827–1832 рр. Протягом зазначеного часу цю посаду обіймала одна людина — підполковник (за урядування військового губернатора Б. Княжніна його підвищили до полковника) Панков³⁷. Він залучався до різних справ, як звичайних

³⁷ Там само. — Арк. 25–26.

господарських, так і секретних. У 1832 році він був членом комісії, що займалась справами причетності місцевих шляхтичів до польського повстання 1830–1831 років. Свою службу він продовжив і після 1832 р., коли була утворена нова посада — Київський військовий, Подільський та Волинський генерал-губернатор. Відомо, що коли в 30-х рр. на теренах Київської губернії стався селянський виступ, саме він очолював каральну команду.

В перший період часом київські військові губернатори надсилали свої звернення до повітових установ не напряму, а через київське губернське правління. Лист писався на адресу чи то повітових судів, чи городничого але відправлявся до правління, яке вже повинно було його переписати та надіслати. Скоріш за все це траплялось через брак посадовців в канцелярії військового губернатора.

В другий період існування військових губернаторів в Києві, одночасно з канцелярією згадується ще й «управление». Перші згадки про «управление» з'являються в документах навесні 1827 р., коли П. Желтухін вже отримав призначення на нову посаду, але ще знаходився в Санкт-Петербурзі³⁸. В архівних справах згадується цивільний відділ цієї установи. Можливо, «управление» планувалось як тимчасовий варіант канцелярії військового губернатора на період його перебування в столиці. Втім, по переїзді П. Желтухіна до Києва ця структура залишилась і існувала паралельно з канцелярією. Чітко розмежувати напрямки роботи «управления» та канцелярії дуже складно. В 1828 р. генерал-лейтенант П. Желтухін отримав призначення до Бухареста на посаду Голови Диванів Молдавії та Волохії, зберігаючи посаду київського військового губернатора. Чиновники його кан-

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 3. — 67 арк.

целярії повинні були постійно повідомляти його про перебіг справ в губернії.

За наступного київського військового губернатора генерал-лейтенанта Б. Княжніна під його керівництвом залишались і канцелярія, і «управление». Коли в липні 1830 р. Б. Княжнін запланував об'їзд Київської губернії, на адресу його канцелярії надійшло звернення з «управления» з наказами, що слід робити на час відсутності військового губернатора в місті³⁹. Канцелярія повинна була щодня о 9 вечора всю вхідну документацію, після запису в журнал, відправляти на розгляд цивільному губернатору. Наступного дня чиновник канцелярії військового губернатора мав забрати папери з приписом від цивільного губернатора, що робити по кожному з них. Посаду голови «управления» та канцелярії обіймала одна й та сама людина. Можливо канцелярія в цей час стала суто виконавчим органом «управления», яке більш ґрунтовно займалось виконанням наказів київського військового губернатора.

Розвиток канцелярій кам'янець-подільських та київських військових губернаторів протягом 1796–1832 рр. не тільки відображує зміни в цій установі. Це чудовий показник того, як влада розглядала посаду військового губернатора. На початку цих посадовців не планувалось переобтяжувати функціями цивільного нагляду. Перевага надавалась військовому та поліцейському нагляду. Отже, серйозної підконтрольної ним структури теж ніхто не планував. Влада кожного конкретного військового губернатора мала свої особливості залежно від регіону. Цей інститут лише починав формуватись і уряд не встигав швидко й фахово реагувати на зміни в посадових функціях.

³⁹ ЦДІАК України. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 606. — Арк. 27.

Увесь період царювання Павла І вони так і не отримали собі на допомогу більшої кількості чиновників ніж потребували. Проблеми на місцях доводилось вирішувати самостійно, як це робили перші кам'янець-подільські військові губернатори. Прикордонний статус підпорядкованих їм губерній вимагав наявності перекладачів з різних мов. І якщо в Києві могли існувати проблеми для чиновників хіба що з польською мовою, то сусідство губерній кам'янець-подільського військового губернатора зі Священною Римською та Османською імперіями вимагало знання багатьох мов. Отже, першою з'явилась потреба в перекладачах. Дещо пізніше, за доби Олександра І, штати канцелярій військових губернаторів почали збільшувати. Формувався їх склад, повноваження та схема роботи. Проте, ще не існувало поділу за напрямками діяльності. Документи готували, переважно, від імені самого військового губернатора, а не від канцелярії.

Робота канцелярських чиновників у цей час була менш помітна ніж при київському військовому губернаторові в період з 1827 до 1832 рр. Власне, канцелярія кам'янець-подільського військового губернатора генерал-лейтенанта О. Бахметьєва у 1823 р. припинила своє існування одночасно з посадою останнього, так і не отримавши більш чіткого вигляду.

Протягом нетривалого періоду з 1827 до 1832 рр. канцелярія київського військового губернатора нарешті отримала структурний поділ за напрямками роботи: цивільним, судовим та таємним. Відтоді робота канцелярії стала більш відповідальною. Вихідна документація йшла не лише від імені самого військового губернатора, але й від того чи іншого структурного підрозділу канцелярії. Суттєво збільшилась кількість вихідної документації. Військовий губернатор в цей час все більше делегував виконання власних обов'язків канцелярії. Проте навіть в такому вигляді канцелярія не задовольняла всіх потреб,

що виникали в процесі роботи (прикладом цьому може бути ситуація з обліком польських повстанців протягом 1831 р.).

Р о з д і л 4.

Посадова діяльність військових губернаторів Правобережної України

4.1. Функціонування посади київського військового губернатора (1796–1832 рр.)

У грудні 1796 р. згідно з указом імператора Павла І “О новом разделении государства на губернии” була утворена Київська губернія¹. Її територію склала частина земель, що їх отримала Російська імперія від Польської держави. Втім, ще до того, як визначити адміністративно-територіальний вигляд цього регіону, самодержець ввів сюди представника новоствореного інституту влади — військового губернатора. 18 (29) листопада цар призначив на цю посаду генерала від кавалерії Івана Петровича Салтикова. Вже наступного місяця йому надали чин генерал-фельдмаршала (найвищий чин в російській армії, згідно з табелем про ранги дорівнював першому класу). До того ж І. Салтиков був призначений генерал-інспектором над усією кавалерією. Він також отримав у підпорядкування (спочатку тимчасове) «українську армію», командувач якої генерал-фельдмаршал О. Румянцев був хворий.

До компетенції новопризначеного посадовця належали: видача “подорожен” на поштових станціях на проїзд по території губернії чи виїзд з неї; контроль над приїжджими іноземцями (останні повинні були повідомляти

¹ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1349. — Журнали засіданий за 1824. — 1824. — Арк. 315.

про своє перебування у межах губернії та міста); видача “паспортів” тим, хто збирався виїздити за кордон; керівництво поліцією в місті; остаточне ухвалення рішень з карних справ; переведення, утримання та розподіл по місцях утримання арештантів (“колодників”). З київським військовим губернатором узгоджувалися питання щодо спорудження нових будинків у місті. З ним мав радитися головний архітектор Києва. Всі проекти будинків мали проходити через військового губернатора. Останній, завізувавши складені архітектурні плани, на знак згоди ставив свій підпис. Військовий губернатор також затверджував видачу міських земель під забудову.

Окрім перелічених вище повноважень, військовий губернатор певним чином контролював економічне життя Київської губернії. Всі складові її промислового й сільськогосподарського потенціалу (заводи, фабрики, млини тощо) не перебували під постійним контролем певних осіб чи держави. Вони, зазвичай, здавалися в оренду на певний термін. Для цього в означених місцях відбувалось укладення контрактів.

Одним з таких місць був Київ, куди у 1797 р. ці контракти були перенесені Павлом І з м. Дубно на Волині². Київська казенна палата після закінчення контрактів подавала військовому губернатору списки з інформацією про те хто, що й за яку плату взяв в оренду³. Останній міг не затвердити укладення контракту, якщо ціна вважалася невигідною для міської чи державної скарбниці. Крім того, згоди військового губернатора потребувало

² ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — т.1. — Спр. 72. — Постановления за 1799 г. — 1799. — Арк. 5.

³ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 72. — Постановления за 1799 г. — 1799. — Арк. 25–30; ЦДІАК. — Фонд 533. — ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 72. — Постановления за 1799 г. — 1799. — Арк. 1–15.

питання щодо укладення “винних откупов”, торгів на трактири тощо.

В січні 1797 р. І. Салтиков отримав на додачу до своїх повноважень військового губернатора функції цивільного нагляду в Малоросійській губернії (Київська існувала певний час лише на папері): “... Генерал-фельдмаршал, Киевский Военный Губернатор, управляющий Малороссийскою Губернию, Граф Салтыков, рассмотрев карту всей Малороссии, с означением прежде бывших поветов, также ведомости о городах; селениях и числе душ Черниговской, Новгород-Северской и частей Киевской, и Новороссийской Губерний, долженствующих составить одну Малороссийскую ...”⁴.

21 грудня 1797 р. (1 січня 1798 р.) на посаду київського військового губернатора призначили генерала від інфантерії А. Розенберга. Він, так само як і І. Салтиков, керував цивільною частиною Малоросійської губернії. Втім вже 11 (22) березня 1798 р. йому передоручили очолити Смоленську та Псковську губернії. Наступником А. Розенберга став генерал-лейтенант П. Дашков, з суто військовими повноваженнями без намісницького контролю в Київській та Малоросійській губерніях. Намісником тут став колишній військовий губернатор Кам’янця-Подільського генерал від інфантерії О. Беклешов. Його було призначено 5 (16) липня 1798 р. генерал-губернатором київським та малоросійським із функцією цивільного нагляду за цими губерніями⁵.

Цікавим є той факт, що О. Беклешов, колишній військовий губернатор Кам’янця-Подільського, у листах до

⁴ НБУВ інститут рукопису. — Ф. IX. — Спр. 22390–22422. — Указы военной коллегии, ордера генерала от инфантерии Гудовича, генерал-майора Розена. — 1799. — Арк. 706–710.

⁵ Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. — Биографии. — Т. 1. — М.: “Советская энциклопедия”, 1991. — С. 27.

високопосадовців з Петербурга запитував про те, яким чином він має узгоджувати свої відносини з військовим губернатором П. Дашковим та на яких підставах. Це могло трапитись через відсутність в Росії практики поєднання в одному місті перебування військового губернатора та генерал-губернатора, а також чіткого положення, на яке могли б спиратися посадовці. У відповіді О. Беклешову радили будувати відносини з військовим губернатором згідно з Військовим Уставом⁶.

У 1799 р. військовим губернатором у Києві був генерал-лейтенант С. Беклешов, якого у 1800 р. змінив на цій посаді генерал від інфантерії А. Феньш. Після того, як російським імператором став Олександр I, він отримав цивільну владу над Київською губернією (а з 1801 р. і над Мінською)⁷. Існує версія, згідно з якою саме за урядування в Києві А. Феньша збільшилась частка ділянок, виданих приватним особам під забудівлю. За період з 1800 по 1803 рр. було надано у приватне користування 110 земельних ділянок⁸. На думку І. Щітківського це свідчило про намагання А. Феньша розбудовувати місто. Здійснювався також контроль за станом вулиць, будинків та інших споруд міста.

Зимою 1802–1803 рр. на території Російської імперії утворилися шість шкільних округів. Ці територіальні одиниці Міністерства народної освіти об'єднували нав-

⁶ ЦДІАК. — Ф. 12. — Оп. 1. — Спр. 31. — О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев. — 1800. — Арк. 12.

⁷ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1304. — об отпуске из киевской комиссии комиссариатского депо военному губернатору Милорадовичу жалованья. — 1811. — Арк. 1.

⁸ ДАХмО. Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 72. — Постановления за 1799 г. — 1799. — Арк. 6.

чальні заклади. Шкільною округою, у складі якої перебували правобережні губернії та Мінська губернія, була Віленська шкільна округа. Київський військовий губернатор повинен був з усіх питань, пов'язаних із навчальною справою, листуватись із попечителем Віленської шкільної округи⁹. У 1803 р. попечитель останньої А. Чарториский звернувся до А. Феньша з листом, в якому висловив сподівання на плідну співпрацю. А. Чарториский розраховував на допомогу київського військового губернатора в разі виникнення проблем.

21 квітня 1803 р. посаду київського військового губернатора офіційно обійняв генерал від кавалерії Олександр Петрович Тормасов. Його владі були так само підпорядковані дві губернії — Київська та Мінська. Губернатор опікувався подібними до своїх попередників справами, як цивільного, так і військового характеру.

У 1803 р. С. Румянцев уклав з власними кріпаками угоди, згідно з якими останні за певну суму отримували волю. Царський уряд розраховував в такий спосіб заохотити поміщиків добровільно й поступово відмовлятися від кріпацтва. Втім, навіть такий доволі нерішучий крок непокоїв центральну владу. В лютому 1803 р. військовий губернатор Києва О. Тормасов отримав лист від міністра внутрішніх справ В. Кочубея. Останній викладав зміст цієї події та додавав, що вкрай необхідно зберегти спокій в губерніях: “... я счел нужным предварить вас, как хозяина вверенной вам губернии, о содержании сего высочайшего указа, дабы, зная содержание его, вы тем удобнее могли опровергнуть неправые о нем толкования, если бы сверхчаяния где-либо они встретиться могли ... никак не пред-

⁹ ЦДІАК. Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 135. — Разные повеления от генерал-губернатора впредь к исполнению относящиеся. — 1803. — Арк. 8.

полагается при сем ослабить порядок ныне существующий между помещиками и крестьянами и нималейшей перемены не выводит в образе укрепления сих последних они должны остаться в той же точно зависимости и безмолвном повиновении к господам своим ...”¹⁰.

Ймовірність повторення чогось на кшталт пугачовського повстання, а також побоювання викликати загальне обурення поміщиків змушувало Олександра І та його оточення діяти вкрай обережно й, часом, доволі повільно. Утім, це звернення було зайвим. В Київській губернії не відбулось жодних виступів населення. Поміщики, в свою чергу, теж не поспішали давати волю своїм кріпакам.

Протягом 1805–1806 років Олександр Тормасов був задіяний у вирішенні проблем, що виникли із зміною відповідального за постачання військових частин провіантом, амуніцією та фуражем. Згідно з указом Урядуючого Сенату від 1805 року, ці обов’язки були перекладені з провіантських депо на цивільних губернаторів. Останні мали діяти під контролем військових губернаторів. Передача повноважень відбувалась із затягуваннями, порушеннями, іноді, навіть, з ігноруванням наказів згори. Тому майже два роки військовий губернатор Тормасов був залучений до численного листування з Казенною Палатою Київської губернії, київським цивільним губернатором, провіантським депо, інспекторами та очільниками військових частин з приводу налагодження нового постачання.

У серпні 1805 року О. Тормасова імператорським указом був призначений командуючим Молдавським корпусом. При цьому він зберігав попередню посаду київського

¹⁰ Там само. — Арк. 2.

військового губернатора. Така ситуація тривала до середини 1806 року.

28 вересня (10 жовтня) 1806 р. київським військовим губернатором було призначено генерала від інфантерії М. Голеніщева-Кутузова¹¹. На відміну від своїх попередників, він за місяць не тільки не отримав звичайного указу про надання цивільного нагляду за справами в Київській та Мінській губерніях, але був фактично позбавлений цього. Згідно з імператорським указом, М. Кутузова у зв'язку з поєднанням цієї посади з посадою головнокомандуючого 8, 9, 18 та 22 дивізіями звільнили майже від усіх повноважень цивільного характеру. Виняток зробили лише для тих справ, що стосувались "... государственной пользы, сохранения казенного интереса, оказания защиты утесняемым и наблюдения за должным порядком в отправлении должностей, и тогда, когда сами оное нужным признают"¹².

Таким чином, М. Голеніщев-Кутузов фактично опікувався лише містом Києвом та власне військовими справами. Після приїзду до Києва, новопризначений посадовець активно взявся за наведення ладу в місті: вирішувались проблеми з крадіжками та пограбуваннями будинків, освітленням вулиць ліхтарями тощо. На початку 1807 р. Михайло Іларіонович в листі до місцевого цивільного губернатора П. Панкратьєва пропонував використовувати в ліхтарях для освітлення вулиць олію замість свічок: "... Следственно, в 10 часу ... ночи фонари сии проезжающим никакой надобности не делают"¹³.

¹¹ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1023. — Иностранные пашпорты. — 1805. — Арк. 2.

¹² НБУВ інститут рукопису. — Ф. IX. — Спр. 21931–21966. — Дело о продовольствии строевых и подъемных лошадей сеном и овсом гусарского Дунина полка. — 1798. — Арк. 424–425.

¹³ Там само. — Арк. 430.

За винятком такого нагляду за містом, Михайло Іларіонович левову частину часу й зусиль вклав у приведення до ладу підпорядкованих йому військових частин. Більшість цих полків та батальйонів нещодавно повернулись з театру військових дій, а отже потребували чималої роботи з комплектування їх рекрутами, кіньми, амуніцією, зброєю, ремонту транспортних засобів тощо. За всім цим ретельно стежив київський військовий губернатор, який постійно листувався з комісаріатською та провіантською комісіями Київського Депо.

Згідно з імператорським дорученням, Михайло Голеніщев-Кутузов повинен був заохотити київське дворянство до участі в забезпеченні військових частин, розташованих в цій губернії, продовольством та фуражем. Незважаючи на те, що дворянство відгукнулось, київський військовий губернатор був незадоволений. Місцевий нобілітет забажав за це занадто високу ціну¹⁴.

Вже у 1807 р. М. Голеніщеву-Кутузову було наказано на чолі 8 та 22 дивізій вирушити в Молдавію на допомогу генерал-фельдмаршалу Прозоровському і взяти участь у війні з Туреччиною. В квітні 1808 р. Михайло Іларіонович виїхав з Києва до театру військових дій, залишаючись ще деякий час офіційно на посаді київського військового губернатора.

Постійною проблемою для всіх губерній того часу стали військові пості та пов'язані з цим обов'язки. У 1810 р., коли київським військовим губернатором призначили М. Милорадовича, останній в листі до А. Аракчеєва згадував, що застав в місті протистояння поляків з росіянами та міщан з солдатами. Часто це було викликано помилково складеним розкладом розташувань військових одиниць по селах та містах. Свого часу ще М. Голеніщев-

¹⁴ Там само. — Арк. 459.

Кутузов, виконуючи обов'язки київського військового губернатора, неодноразово вказував в листах військовому міністру В. Вязмітінову на ці помилки, які навіть після цих звернень не одразу виправлялись. Він скаржився, що в населених пунктах, де мають бути розташовані бойові частини, часто відсутні лазарети, стайні, інші необхідні споруди.

Окрім звичайного, між військовими губернаторами та Петербургом відбувалось таємне листування. Так київський військовий губернатор особисто зносився з міністром поліції (протягом 1811–1812 рр.), військовим міністром та отримував від них листи. Використовуючи таємне листування, військовий міністр здійснював нагляд за станом провіантських магазинів та фортець у підпорядкованих київському військовому губернатору губерніях, а останній подавав звіти про виконання доручень, пов'язаних з попередніми справами.

Київський військовий губернатор у випадку повідомлення з Санкт-Петербурга повинен був наглядати за підозрілими іноземцями, що перебували в Київській чи Мінській губернії. Особливу увагу приділяли полякам, навіть тим, що були підданими Російської імперії. Царський уряд ставився до них з недовірою з декількох причин. По-перше, землі Київської та Мінської губернії тривалий час належали Речі Посполитій і на теренах цих губерній залишилось чимало поляків. Останні (особливо польські шляхтичі) прагнули до відновлення Великої Польщі. По друге, відновлена французьким імператором Наполеоном I Польська держава у вигляді Варшавського герцогства мала профранцузькі настрої, що теж було небезпечним для Росії, враховуючи далеко не приятельські (подеколи відкрито ворогуючі) відносини з Францією.

У таємних зносинах київського військового губернатора з урядом неодноразово згадуються польські шпигуни, які перетинали польсько-російський кордон для здійснення

диверсій та розвідки місцезнаходження провіантських магазинів та фортець російської армії, поширення анти-російських закликів серед місцевого населення.

У 1811 р. у Києві сталась величезна пожежа на Подолі, внаслідок якої згоріла п'ята частина всіх будинків. Серед міщан ширилися чутки, що російський уряд, розуміючи неможливість підкорити цей колишній польський регіон, вирішив його просто знищити, аби він не дістався полякам. Київський військовий губернатор М. Милорадович особисто роз'їжджав по Києву і, ведучи бесіди з киянами, заспокоював останніх. У цей час іноді дійсно на теренах Правобережної України затримували польських офіцерів. Заарештованих поляків, підозрюваних у шпигунстві, київський військовий губернатор відправляв до Петербурга. Часто їхньою метою було розвідка місцевості, стеження за фортецями, виявлення провіантських магазинів, зчинення паніки й влаштування пожеж.

Київський військовий губернатор повинен був також наглядати за мешканцями підпорядкованих йому губерній, виявляючи незадоволених царським урядом. За потреби їх заарештовували. Виконання таємних справ київський військовий губернатор доручав “частным” приставам.

У 1812 р. київський військовий губернатор М. Милорадович, у зв'язку з початком війни з Францією, вторгненням французької армії на терени Російської імперії, був відправлений до діючої армії (він також займався формуванням на українських землях козацьких полків). Офіційно не полишивши посаду київського військового губернатора, надалі Михайло Андрійович не повернувся до Києва, а згодом був призначений військовим генерал-губернатором Санкт-Петербурга.

З моменту від'їзду останнього на війну 1812 р., протягом наступних 15 років до Києва не призначалися військові губернатори, а функціонували лише цивільні.

Можливо це було пов'язано з тим, що Олександр І, після переможної війни 1812 р., закордонних походів, повалення Наполеона І, був зайнятий більше зовнішньополітичними справами (Віденський конгрес, участь у діяльності Священної Ліги). Внутрішнє життя країни менше цікавило його. А оскільки призначення військових губернаторів відбувалось за особистим бажанням імператора, то, ймовірно, деякі міста й губернії залишились без цієї посади.

В 1827 р. в Київській губернії було відновлено посаду київського військового губернатора, на яку призначили генерал-лейтенанта П. Желтухіна¹⁵. Перед тим він перебував у імператорському почті і під час декабристського повстання виявив лояльність до Миколи І. Ця територія була замішана певним чином у повстанні Чернігівського полку. Наявність “своїх”, перевіреної людини при владі з більшими, ніж у звичайного губернатора, повноваженнями може бути поясненням цього призначення.

Новопризначений чиновник не одразу виїхав до Києва, тривалий час перебуваючи в Санкт-Петербурзі. Причин для цього було декілька: характерна для сановників такого рангу (генерал-лейтенант відповідав 3 класу згідно з табелем про ранги) неквапливість (особливо якщо це стосувалось відрядження за межі столиць); виконання доручення імператора. Останнє полягало в необхідності виявити зловживання на території Слобідсько-української губернії з боку місцевої влади¹⁶. Він мав цим займатись не

¹⁵ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 222. — Дело по отношению графа Чернышова о предложении Его Величества поручить Киевскому Военному Губернатору Подольскую и Волынскую губернии. — 1831. — Арк. 3–6.

¹⁶ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 91. — Дело о землях завладенных помещиком Каницким принадлежащих местечка

сам, а разом з правителем власної канцелярії, який повинен був приїхати попередньо до Харкова з Курської губернії. П. Желтухін надсилав листи до харківського поштового відділення на ім'я свого підлеглого з вказівками, як тому поводитися на місці і на що звертати увагу. Київський військовий губернатор збирався і сам незабаром прибути до Харкова. Втім, ця справа була передана до рук іншого чиновника.

В червні 1827 р. П. Желтухін прибув до Києва. По приїзді він одразу почав перевіряти стан справ, що належали до його повноважень. Новопризначений посадовець особисто відвідав київське губернське правління, київську казенну палату. Чиновники цих установ подавали йому журнали зі списками вирішених і невирішених справ. Цей огляд був більш менш поверховим (в разі потреби ретельніше перевіряв правитель канцелярії військового губернатора). З військових частин був перевірений київський батальйон військових кантоністів.

Після перевірок у місті настала черга повітових установ Київської губернії¹⁷. Військовий губернатор надіслав листи до городничих. Останні отримали певні доручення: повідомити всіх жителів з підпорядкованих їм міст про приїзд військового губернатора; забезпечити наявність всіх чиновників місцевих установ на своїх робочих місцях; підготувати до подання звіти про міські доходи й витрати, вирішені й невирішені справи. П. Желтухін надіслав також листи до повітових судів, які мали зустрічати його, забезпечувати пересування й надавати роз'яснення у справах стосовно свого повіту.

Паволочи богоявленской и покровской церквам. — 1827. — Арк. 3.

¹⁷ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 2. — Спр. 93. — Дело о доставлении министру внутренних дел сведений о наличии еврейских типографий в Киевской губернии. — 1827. — Арк. 2.

У вересні військовий губернатор П. Желтухін закінчив огляд та ревізію підпорядкованої йому Київської губернії. Ним був складений та відправлений на ім'я імператора Миколи I звіт про виконану перевірку. Втім, П. Желтухину довелося в жовтні цього ж року відправитися в Санкт-Петербург до царя особисто. Микола I був задоволений виконаною роботою начальника Київської губернії. Останній, повернувшись до Києва, наказав повідомити всі місцеві адміністративні установи про те, що він залишається на своїй посаді. Ймовірно, під час поїздки до Санкт-Петербурга П. Желтухін також давав певні свідчення у справі повстання декабристів. Через що у нього могла бути непевність у власному майбутньому.

Втім, і після цих планових перевірок, київський військовий губернатор за потреби міг влаштувати ревізію. У листопаді 1827 р. П. Желтухін отримав листа від міністра фінансів Є. Канкріна, в якому останній повідомляв про необхідність виявити ймовірну аферу в київській казенній палаті. Місцевий повітовий скарбник нібито використовував казенні гроші для фінансових операцій на свою користь. Міністр Є. Канкрін просив влаштувати перевірку: “я счел долгом отнестись по сему случаю к Вашему Превосходительству с покорнейшею просьбою удостовериться действительно ли означенный слух имеет основание, и если паче чаяния откроется недостаток денежной казны, принять неукоснительные меры к обеспечению оной, почтя меня извещением о Ваших по сему предмету распоряжениях”¹⁸. За свідченням П. Желтухіна, він відвідав приміщення казенної палати зранку в супроводі губернського прокурора. Тамтешні чиновники видали облікові книжки та дістали всі наявні гроші асиг-

¹⁸ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 1063. — Дело с циркулярными предписаниями Министерства Внутренних Дел. — 1831. — Арк. 1–2.

націями, сріблом, міддю. Перевірка не виявила якихось зловживань, за документами цифри співпадали з наявними сумами грошей.

Взагалі, на момент приїзду П. Желтухіна до Києва, в губернії відбувались численні зловживання на губернському рівні. Ще під час перебування в Петербурзі Петро Федорович отримував від різних чиновників повідомлення про внутрішньогубернські негаразди на підпорядкованій йому території. В квітні 1827 р. шеф жандармів О. Бенкендорф у листі до П. Желтухіна розповів про чиновника київського губернського правління секретаря Жандра, замішаного у хабарництві та використанні влади для своїх потреб. Військовий губернатор у своїй відповіді писав: “Мне известно было, что сей хитрый и любостяжательный чиновник, имеющий довольно хорошие способности и познания в делах гражданских, вкравшийся в доверенность губернатора Ковалева под личиною преданности к нему, умел овладеть им так, что управлял всеми его действиями по службе”.

Дізнавшись про призначення до Києва військового губернатора та напередодні приїзду П. Желтухіна, титулярний радник Жандр почав поводитись обережніше. Він припинив брати хабарі, почав скромніше жити, не привертаючи уваги, й намагався випросити у київського цивільного губернатора Ковальова дозвіл на звільнення з посади у зв'язку з погіршенням здоров'я. Втім, його це не врятувало від судового розслідування: “Государь Император, разсмотрев отзывы ко мне Вашего Превосходительства от 18 и 19 апреля о секретаре Жандре, изъявил Высочайшее свое соизволение на предположения Ваши, в оных отношениях заключающихся, с тем, что, когда, о произведении предназначенной Вами, Милостивый Государь ревизии дел по канцелярии Киевского Гражданского Губернатора, окажутся упущения Жандра, то чтоб он был предан суду”.

В грудні 1827 р. цесаревич Костянтин Павлович повідомив П. Желтухіна про те, що на час проведення контрактів до Києва збираються приїхати з Польщі та Правобережних губерній відомі картярі. Ці шляхтичі планували грати на великі гроші, що було на той час заборонено в Росії. Київський військовий губернатор влаштував нагляд за приїжджими, відправив список з іменами цих гравців до київського поліцмейстера з наказом стежити за ними в разі їхнього приїзду до міста. Поліцмейстер постійно доповідав військовому губернатору про результати спостережень своїх підлеглих.

До київського високопосадовця звертався також волинський цивільний губернатор з проханням повідомити про від'їзд з Києва декого з цих картярів. Втім, більшість шляхтичів з цього списку так і не приїхала. Інші не ризикнули влаштовувати серйозні ігри. До того ж Петро Федорович, викликавши одного з них — підпоручика Швейковського — до себе на зустріч, порадив йому й іншим утриматись від протизаконних дій: "... призвав к себе на другой день Г. Швейковского объявил ему силу узаконений существующих на предмет банковской и других азартных игр ... и предложил одно из двух: или подвергнуть себя и участников своих всей строгости сказанных узаконений, или прекратитъ подобные карточные вечера"¹⁹. Швейковський та решта гравців не ризикнули йти відкрито проти влади й полишили Київ.

Київський військовий губернатор був залучений також до справи з фальшивим тавруванням контрабандних товарів. Міністерство фінансів, яке займалося цим, відправило на Правобережну Україну спеціального чиновника колезького радника Домогацького, для розслідування цієї

¹⁹ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 479. — Дело об усилении штатов Киевской Полиции. — 1830. — Арк. 30.

справи. Його дії були настільки активними, що викликали незадоволення місцевого губернського начальства. Новопризначений київський військовий губернатор П. Желтухін звертався до міністра фінансів Є. Канкріна із проханням перевести Домогацького в іншу губернію. Манера, з якою Петро Федорович звернувся до Є. Канкріна — відсутність якихось серйозних звинувачень, прохання не оприлюднювати це звернення — викликають певні підозри щодо особистої зацікавленості високопосадовця в цьому питанні: “я признал за лучшее о сем секретно к Вашему Превосходительству нежели открытым представлением омрачить долговременную службу Г. Домогацкого, который в другом месте может быть постарается лучше употребить свои способности и более оправдав ожидания начальства”²⁰. Міністр фінансів виконав прохання П. Желтухіна і Г. Домогацького зняли з посади. Є. Канкрін зазначав: “Я поручил Департаменту Внешней торговли уволить его от настоящей должности и о принятии от него всех дел и бумаг предписать начальнику радзивиловского таможенного округа”²¹.

Справа з фальшивим тавруванням контрабандних товарів тривала й за часів урядування в Києві наступника П. Желтухіна — Б. Княжніна. У вересні 1830 р. чиновник з особливих доручень Міністерства фінансів титулярний радник Муравйов доповідав київському військовому губернатору про прибуття групи угорців (за останніми вже таємно стежили): “... и что венгерцы приобретаая товары за границей уговариваются с евреями, о перевозке оных в назначенные тракты и потом составляя из себя компании, имеют вдали от границы условленное место, для склада

²⁰ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 207. — Алфавит делам по хозяйственной части. — 1827. — Арк. 1–2.

²¹ Там само. — Арк. 3.

товаров, где получа от их по частям и разносят внутри России, и что даже означенные венгерцы имеют у себя фальшивые стемпели”²². Наводився також перелік імен цих торговців. Б. Княжнін, в свою чергу, звернувся до київського поліцмейстера, щоб він наказав місцевим поліцейським перевірити ці товари. Поліцмейстер мав в усьому радитись з Муравйовим. Втім, знайти нелегальний товар поліцейським не вдалось.

У другий період функціонування військових губернаторів в Києві (1827–1832 рр.) їхні повноваження щодо військових питань були дещо видозмінені. Наявність в канцелярії київського військового губернатора чиновника, який відав військовою частиною, свідчить про чималий обсяг роботи П. Желтухіна в цьому напрямі. Останній вимагав від командирів військових частин надсилати інформацію про розташування полків та батальйонів на квартирах та їхній склад з вказівкою числа офіцерів та рядових²³.

Під час розквартирування чи переходу військових частин через Київську губернію, військовий губернатор, отримавши попередньо маршрут руху, надсилав укази земським справникам про необхідність зустрічати ці частини на кордоні повітів і забезпечувати всім необхідним (від надання необхідних провідників до розміщення по селах та містечках, надання територій для пасовиська коней тощо). Стосовно розселення військових частин та військових чинів, що мали перебувати якийсь час у Києві,

²² ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 4. — Дело по жалобе дворянина Кржишковского на медленное производство дел его в 2-м Департементе Киевского Главного Суда. — 1827. — Арк. 1–3.

²³ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 410. — Дело о доставлении сведений о квартирующих войсках Киевской губернии. — 1830. — Арк. 1–3.

київському військовому губернатору звітувала київська квартирна комісія. Більшої влади над військовими частинами в межах підпорядкованої губернії (командування ними, інспектування їхнього матеріального постачання тощо) київський військовий губернатор не мав.

Також в цей час посилилась діяльність київського військового губернатора, пов'язана з таємними справами. Це відповідало загальноросійській тенденції післядекабристської настороженості — створення корпусу жандармів та третього відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії (таємної поліції), посилення у зв'язку з цим нагляду за підозрілими особами. Київський військовий губернатор активно співпрацював з шефом жандармів та головою третього відділення генерал-ад'ютантом О. Бенкендорфом. Губернія, яка знаходилась під його контролем, через різні обставини (наближеність до сухопутних та морських кордонів, наявність великої кількості не зовсім лояльного польського населення, проведення в Києві контрактів тощо) постійно перебувала під наглядом таємної поліції. Тому П. Желтухін, а згодом і Б. Княжнін, постійно контактували з цими владними структурами. З власної ініціативи київський посадовець нічого не здійснював в цьому плані. Зазвичай, його дії були відповіддю на запити О. Бенкендорфа, міністра внутрішніх справ, міністра фінансів, цесаревича Костянтина Павловича тощо.

О. Бенкендорф, незважаючи на те, що мав під рукою корпус жандармів, часто просив П. Желтухіна стежити за тим чи іншим підозрілим суб'єктом. Це міг бути генерал, місцевий поміщик чи іноземець. Київський військовий губернатор в такому випадку не залучав чиновників з власної канцелярії. Для цього він використовував земських справників з нижніх земських судів тих повітів, де перебували підозрювані. Ймовірно, в такий спосіб намісник намагався не привернути увагу тих, за ким стежили

ці чиновники. Останні повинні були постійно звітувати військовому губернатору Києва про власні спостереження. Намісник, в свою чергу, повідомляв про це О. Бенкендорфу, який передавав цю інформацію імператору.

Іноді наказ про нагляд за конкретною особою надходив від начальника Головного Штабу Його Імператорської Величності — І. Дібіча. Так у 1827 р. останній звернувся до київського військового губернатора П. Желтухіна з проханням простежити за генерал-майором Орловим, який був причетний до участі у таємних товариствах. Останній збирався приїхати до свого тестя генерала від кавалерії Раєвського в село під Чигирином, який теж перебував під наглядом. Орлов нібито збирався звідти прямувати в Одесу із наміром залишити Росію. Петро Федорович повинен був за ним стежити й не дати йому це зробити. Київський високопосадовець наказав чигиринському городничому, маршалу чигиринського дворянства та чигиринському земському справнику встановити нагляд за генерал-майором Орловим. Згодом виявилось, що в маєток до Раєвського приїхали француз Фурньє та граф Олізар, які теж перебували під таємним наглядом. Чигиринські посадовці сумлінно виконували доручене завдання, повідомляючи про стан справ П. Желтухіну. Врешті-решт Петро Федорович надіслав листа Орлову, в якому запропонував йому залишити маєток свого тестя та повернутися в свої володіння.

Втім, за деякими поміщиками Київської губернії стежили майже постійно. Так, у 1830 р. київський цивільний губернатор повідомляв військовому губернатору Б. Княжніну про припинення секретного нагляду за певними особами: “об оставлении под присмотром и под секретным надзором некоторых из 77 лиц прикосновенных к бывшим польским тайным обществам но не находившихся под судом”. До цього списку потрапили місцеві поміщики Станіслав Федорович, Францишек Харланський, Петро Потоцький та Густав Олізар.

Про важливе військово-стратегічне значення Києва вже йшлося. В місті розташовувались фортеця, військовий шпиталь, різноманітні інтендантські органи. 27 січня (7 лютого) 1797 р. у деяких містах Російської імперії створювались Депо для постачання армії провіантом та амуніцією у складі двох департаментів комісаріатського та інспекторського²⁴. На теренах сучасної України такими містами були Київ та Херсон. Київський військовий губернатор опікувався станом обороноздатності міських укріплень. Плани останніх мали зберігатись у таємниці. Тому, коли в приміщенні київського губернського правління виявилися плани міста за 1822 р., що висіли на стіні, їх негайно прибрали звідти за наказом П. Желтухіна²⁵. Для здійснення ремонтних робіт фортифікаційних споруд використовувалась інженерна команда. Робота цієї команди велась під постійним наглядом чиновника канцелярії військового губернатора з військових питань, який звітував про це своєму начальнику²⁶.

В місті щоденно, цілодобово несли варту військові частини. Київський військовий губернатор щодня отримував рапорти про використання військових частин для несення варті²⁷. До Києва постійно приїжджали поручики різних полків, що були приписані до київського депо. Вони мали отримувати амуніцію у комісаріатському, та провізію й фураж у інспекторському департаменті. Останні повідом-

²⁴ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 1349. — Журнали заседаний за 1824. — 1824. — Арк. 487.

²⁵ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 207. — Дело по требованию книг собрания законов. — 1828. — Арк. 1–8.

²⁶ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 204. — Дело о безпорядках по внутренней страже. — 1828–1829. — Арк. 25–34.

²⁷ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 22. — Дело по Высочайшему повелению о секретном надзоре за отставным Генерал-майором Орловым. — 1827–1828. — Арк. 1–8.

ляли про це головного начальника губернії²⁸. В разі затримки поручиків в Києві, військові губернатори зверталися до коменданта із проханням дізнатися про причину затримки і негайного вирішення цієї справи. Ще однією установою, що підлягала нагляду київського військового губернатора був військовий шпиталь. Перебуваючи на момент свого призначення у 1827 в Санкт-Петербурзі, П. Желтухін дізнався що має стежити за станом шпитальних споруд, забезпеченням всім необхідним для лікування хворих та поранених²⁹.

У 1798 р. в Санкт-Петербурзі було створено Военно-Сирітський Дім із статусом навчального закладу для дітей-сиріт офіцерів та солдат — “Об учреждении Императорского Военно-Сиротского Дома и отделения одного при гарнизонных полках”. Одночасно впроваджувались відділення цього закладу по містах, де існували гарнізони. Керування над цими відділеннями було передано військовим губернаторам та комендантам: “Императорскому Военному Сиротскому Дому, т.к. и всем его отделениям, при гарнизонных полках находящимся, состоящих под началом учреждаемой при Военной Коллегии особой Экспедиции о военных сиротских учреждениях. В сей экспедиции председательствует военный губернатор, яко особенный того дома начальник и с ним присутствуют два члена Военной Коллегии и директор помянутого дома ...”.

²⁸ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 43. — Дело о малолетних детях прапорщика Азанова. — 1827. — Арк. 1–4.

²⁹ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 4. — Спр. 12. — Дело о бывшем в Киевском военном госпитале штаб докторе Кноте, участвовавшем в масонских обществах. — 1827–1828. — Арк. 2–3.; Оп. 4. — Спр. 58. — Дело по отношению генерал-адъютанта Бенкендорфа об отыскании профессора французско-подданного Дюпержа и об учреждении над ним секретного надзора. — 1830. — 36 арк.

Головне завдання Военно-Сирітського Дому та його відділень полягало у підготовці до служби означених дітей. Характер їхньої подальшої служби військової чи цивільної при військових частинах — визначався за станом здоров'я. До семи років кантоністи мали виховуватись в родинях родичів чи казенних селян із сплатою грошей за це. Після цього вони переводилися до відділень, де мали отримувати не лише загальну освіту, а й певні військові навички. Після закінчення останніх, досягнувши віку сімнадцяти років кантоністи переводились до військових частин.

У 1805 р. були доповнені повноваження військових губернаторів щодо останніх: “сиротским отделениям быть под главным начальством учреждений для сего Военной Коллегией экспедиции; а местное над каждым начальство поручается Военным Губернаторам и комендантам, которые о состоянии их должны подавать Его Императорскому Величеству месячные рапорты означая в них число и возраст солдатских детей, состоящих в самых отделениях и на воспитании родственников числящихся; в экспедицию же о военно-сиротских учреждениях доставляют все сведения, каких она потребует ... 11) Всем Гг. Военным Губернаторам со включением всего вышеописанного дать знать указами, дабы благоволили, во вверенных им инспекциях и Губ-х посредством возложенного на них начальства, поспешнее доставить сих всех военнослужащих детей в заведование Военно-сиротских отделений, и отвратить всякое могущее быть укрывательство кому-либо из действительно принадлежащих в оное знание”³⁰.

³⁰ НБУВ інститут рукопису. — Ф. Х. — Спр. 10857–10860. — Прощение бывшего полковника польской службы Игнатия Сви-дерского Киевскому военному губернатору Феньшу об исключении из ревизии ошибочно внесенных 36 душ мужского и женского пола. — 1800. — Арк. 1104–1109.

Викладацький склад у цих відділеннях був напевно слабким. Про це може свідчити указ 1812 р. з Військової Колегії: “О присылке представлений о помещении способных из воспитанников Военносиротских Отделений в учительские помощники, или из сих последних в учителя”. В 1826 р. з відділення військово-сирітського дому був утворений Київський батальйон військових кантоністів. Останній мав підпорядковуватись коменданту міста або військовому губернатору. Комендант Києва генерал-майор Аракчєєв уточнював у П. Желтухіна, кому ж повинен підпорядковуватись цей батальйон. Військовий губернатор зв'язувався з цього питання з урядом, на що отримав таку відповідь. Київський військовий губернатор П. Желтухін, як найвищий військовий начальник в місті, має особисто вирішувати, хто буде керувати батальйоном військових кантоністів. Останній прийняв рішення не передавати керування до рук коменданта.

Батальйонний командир постійно звітував начальнику губернії особисто чи через канцелярію про стан підпічних і про все що було з ними пов'язане. Київський військовий губернатор відповідно звітував про це начальнику військових поселень генерал-ад'ютанту П. Клейнміхелю. Після досягнення кантоністами певного віку військовий губернатор розсилав їх по різних військових частинах згідно з дорученням начальника штабу військових поселень.

Цікавим є факт стосовно релігійної терпимості в батальйоні. У 1828 р. П. Желтухін отримав лист від генерал-ад'ютанта П. Клейнміхеля. Останній вказував на наявність серед учнів юнаків іудейського віросповідання. Підкреслюючи вільний вибір кожним своєї віри, він все ж радив проводити з такими кантоністами бесіди й лекції, щоб без примусу спробувати їх переконати. В кінці звернення сановник наказував П. Желтухіну щомісяця звітувати про успіхи. Зрозуміло що за таких обставин не могло

бути й мови про толерантність. Адже не міг військовий губернатор у звітах подавати нульові результати.

В зазначений період київські військові губернатори долучилися до урядових заходів, спрямованих на виселення євреїв з Києва. Це питання підняв П. Желтухін, який за кілька місяців по приїзді до Києва звернувся до царя з пропозицією виселити євреїв з міста. Ще в Санкт-Петербурзі Петро Федорович дізнався також про існуючі в губернії непорядки: хабарництво секретаря київського губернського правління Жандра та проблеми з контрабандою³¹.

І в першому, і в другому випадках окрім інших фігурували також євреї. Напевно цим можна пояснити той факт, що по приїзді до Києва П. Желтухін протягом трьох місяців розробив і подав на розгляд імператору пропозицію про виселення всього єврейського населення з міста. Можливо посадовець вважав, що виселивши євреїв він позбудеться проблем з контрабандою та махінаціями в губернських «присутственных местах».

2 (14) грудня 1827 р. надійшов іменний указ, яким Микола I давав згоду на цю пропозицію. Євреям надавався дворічний термін, протягом якого вони мали виїхати з міста. Фактично виселення мало проходити за три етапи: в перші шість місяців влада збиралась виселити тих євреїв, які проживали в Києві, але не були приписані до міста. Тим, хто був приписаний, але не мав нерухомого майна, надавався рік з моменту виходу указу, тобто до 2 (14) грудня 1828 р. Заможним євреям, які володіли нерухомим майном в місті давали два роки, щоб продати його й так само залишити Київ. Купцям перших двох

³¹ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 3. — Спр. 87. — Дело по отношению главноуправляющаго духовными делами иностранных исповеданий о содействии во взыскании фундушовых капиталов. — 1827–1829. — Арк. 1–4.

гільдій дозволялось брати участь в київських контрактах, але з заборобою укладати якісь контракти на період після 1829 р., тобто термін їхнього виселення з Києва. Надалі ж євреї-купці могли приїздити до Києва у справах й зупинятись тут, проте не більше ніж на півроку.

Єврейський кагал Києва намагався якось змінити цю ситуацію. У 1828 р. заможні євреї кияни Гернер та Бернер надіслали на ім'я імператора прохання скасувати указ від 2 (14) грудня. Втім ця петиція залишилась без відповіді. За рік з Києва виселили всіх євреїв, що не мали нерухомого майна. На той час в місті євреям належало близько 70 кам'яних будівель. Враховуючи, що на той час більша частина будинків міста була дерев'яна, це доволі значна цифра.

Влітку 1829 р. Микола I був проїздом в Києві. Євреї знову звернулися до нього з проханням не виселяти їх з міста, або хоча б відстрочити термін виселення у зв'язку з тим, що майже ніхто з них не встиг розпродати свого майна. На цей раз імператор поставився до звернення більш приязно і воно було передано на розгляд в Трете Відділення «Собственной Его Императорского величества Канцелярии» в єврейський комітет. Останній звернувся до київського цивільного губернатора з проханням підготувати відповідь чи можна задовольнити петицію київських євреїв (київський військовий губернатор П. Ф. Желтухін на той час перебував в Бухаресті).

Врешті-решт в квітні 1830 р. на ім'я київського військового губернатора Б. Княжніна надійшов указ про відстрочку виселення євреїв до лютого 1831 року. В січні щороку відбувались в Києві контракти, на яких євреї і мали продати своє нерухоме майно. В разі затримки уряд наказував розпродати після лютого ці будинки в примусовому порядку і до травня виселити євреїв. Напевно так би й сталося якби наприкінці 1830 р. не розпочалось польське повстання. Важка внутрішня ситуація в Захід-

ному Краї, до якого також відносився і Київ змусила царський уряд призупинити виселення.

У 1824 р. в Києві почали мостити вулиці бруківкою (до того мостові були дерев'яні). На момент призначення київським військовим губернатором П. Желтухіна справи просунулись не суттєво. По приїзді до Києва останній, через власну канцелярію, звернувся до поліції за відомостями, як розвивається справа з вулицями. Виявились чималі зволікання в організації цієї справи й складнощі. П. Желтухін дорікав цим цивільному губернатору, який пізно влаштував торги на право доставки каміння для бруківки. Незручним був й маршрут доставки — каміння везли водним шляхом з-під Мозиря в Мінській губернії. На далі нагляд за станом брукованих вулиць доручався тим міщанам, будинки яких розташовувались на цих вулицях.

На початку 1829 р. П. Желтухіна було призначено “Полномочным председателем диванов княжеств Молдавии и Валахии” із залишенням на посаді київського військового губернатора³². Перед від'їздом до Бухареста він видав накази місцевим адміністративним установам стосовно їхньої діяльності на час своєї відсутності в Києві.

Всі військові функції, якими опікувався П. Желтухін тимчасово переходили до київського коменданта; а цивільні — до цивільного губернатора. Канцелярія військового губернатора залишалася в Києві, з П. Желтухіним їхали лише ад'ютанти та чиновник з особливих доручень підполковник Панков. Всі справи мали вирішуватись на місці, а звіти про їх виконання надсилатись П. Желтухіну.

³² ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 133. — Дело о лагере Киевского батальона военных кантонистов. — 1827. — Арк. 1–14.

У випадку екстраординарних подій листи мали одразу прямувати до Бухареста.

У червні 1829 р. у Києві побував імператор Микола I. Наступного дня по прибутті сюди монарха, надійшла звістка про перемогу над турками — була захоплена фортеця Сілістрія. Як зазначено в журналі “Одесский вестник”: “... на другой день т.е. 26 числа, последовал на имя Г-а киевского военного губернатора Высочайший рескрипт, коим г. Киеву Всемилостивейше пожалованы трофеи взятые при покорении Силистрии, с повелением постановить оные в древнем храме Святыя Софии ...”. В рескрипті вказувалось: “... Вам предоставлено привести в исполнение сию волю Мою”. Втім, військовий губернатор П. Желтухін на той момент й досі залишався в Бухаресті і через це не міг швидко відреагувати на цей наказ. Така ситуація тривала недовго, близько півроку. В жовтні 1829 р. П. Желтухін помер від хвороби в Бухаресті.

25 жовтня (6 листопада) на посаду київського військового губернатора було призначено нову людину — Б. Княжніна. Перед цим він обіймав посади санкт-петербурзького обер-поліцмейстера та сенатора в Урядуючому Сенаті. Так само, як П. Желтухін, він мав чин генерал-лейтенанта, тобто 3 клас. Б. Княжнін також розпочав свою діяльність на цій посаді з інспектування адміністративних установ Київської губернії.

Ніяких нових повноважень він не отримав, а продовжував адміністративну діяльність свого попередника. За Б. Княжніна тривав процес нобілітації (підтвердження прав на дворянство) та перевірки колишнього польського шляхетства. 21 грудня 1831 р. (2 січня 1832 р.) він отримав настанови з Урядуючого Сенату щодо принципу проведення ревізії тих, хто вже записаний до дворянства. Сумнівних, на думку російського уряду, треба було позбавляти дворянства.

В 1830 р. вибухнуло польське повстання, яке поширилось з корінних польських земель і на литовські, білоруські й західноукраїнські. В Волинській й Подільській губерніях було запроваджено (як і в більшості колишніх польських територій окрім Київської губернії) військовий стан. На ці терени був відправлений кількатисячний кавалерійський повстанський загін на чолі з генералом Дверницьким. Той збільшив свій загін за рахунок добровольців з цих земель до 8000 осіб і планував взяти в облогу м. Дубно. Втім уже в квітні російські війська завдали поразки полякам, рештки яких відійшли на терени Царства Польського. Не вплинула на ситуацію в цілому й організація частиною правобережних шляхтичів та магнатів антиросійського виступу. Їм вдалося таємно підготуватись до виступу, проте вже в травні цей загін на чолі з генералом Колишком спіткала доля Дверницького. На час придушення повстання на Правобережжі України було впроваджено посаду тимчасового волинського військового губернатора, який перебував у м. Житомир.

Велика кількість польських військовополонених відправлялась етапом до Києва, який став транзитним місцем на шляху до подальшого розподілу між місцями заслання. Київський військовий губернатор здійснював контроль за цим потоком³³, про що звітував Миколі І. Під час повстання почастишали випадки селянських виступів проти місцевої шляхти. Б. Княжнін, намагаючись не ускладнювати й без того напружену в цьому краю ситуацію, наказував судам діяти вкрай обережно, щоб не викликати сильних нарікань від жодної з цих сторін. Самих селян Борис Якович закликав не припиняти роботу в полях

³³ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 5. — Спр. 407. — Дело о том чтобы Киевский комендант и комиссия Киевского комисариатского депо относились бы во всем к Г-ну Военному губернатору. — 1830. — Арк. 1–3.

своїх та поміщицьких: “ибо с сим соединена общая польза, также занимались бы сельским хозяйством и теми промыслами, которые доставляют им с семействами пропитание и удовлетворяют всем нуждам и потребностям жизни”.

Наприкінці 1831 р. Борис Княжнін отримав пропозицію з Санкт-Петербурга наступного характеру. Йому було запропоновано об'єднати під своєю владою Київську, Подільську та Волинську губернії з центром у Житомирі. В разі відмови губернатора просили залишити свій пост військового губернатора. Б. Княжнін відмовився від нової посади, мотивуючи своє рішення незадовільним станом здоров'я для продовження такої роботи. Втім останній звернувся з проханням до імператора надати йому місце в Сенаті, де він зміг би бути корисним державі.

Як уже зазначалося, після цього структура адміністративно-територіальної влади на Правобережній Україні зазнала змін. Відтоді вся Правобережна Україна об'єднувалась під керівництвом Київського військового, Волинського та Подільського генерал-губернатора. Військові губернатори були також призначені до Житомира з повноваженням цивільного нагляду над Волинською губернією та до Кам'янця-Подільського з контролем над цивільними справами в Подільській губернії. Київський військовий губернатор здійснював цивільний нагляд у Київській губернії та намісницький над Волинською та Подільською губерніями. За ними остаточно закріпилося звернення “Ваше Высокопревосходительство”, що теж вказувало на намісницький характер влади. Адже до житомирського та кам'янець-подільського військового губернатора зверталися “Ваше Превосходительство”.

Протягом першого періоду посада київського військового губернатора проіснувала 16 років. За цей час змінились не лише повноваження військового губернатора в Києві. Було змінено географію підпорядкованих земель:

тимчасове урядування в Малоросійській губернії, утворення Київської губернії та підпорядкування їй, а пізніше ще й Мінської губернії. Влада військового губернатора поступово поширилась з міста Києва на всю губернію і, навіть, за її межі. Останній перебрав до своїх рук всі цивільні справи, залишаючи притаманні лише йому функції. Він отримав власний адміністративний апарат — канцелярію.

В другий період функціонування київських військових губернаторів відбулось помітне скорочення як повноважень так і статусу останніх. Влада відтоді поширювалась лише на Київську губернію. Відсутність контролю над військовими одиницями (не беручи до уваги корпус внутрішньої стражі) навіть у межах Київської губернії, неможливість безпосередньо впливати на командуючих цими військами фактично позбавляла їх серйозної влади на підвладних територіях. З іншого боку, був покращений процес адміністрування всередині губернії. Більш чіткий розподіл функцій чиновників канцелярії київського військового губернатора засвідчив врахування попереднього досвіду. Збільшилась не лише їхня кількість, але також впроваджений поділ на відділення, кожне з яких опікувалось окремою галуззю внутрішнього губерньського життя.

Посадовці, що призначалися київськими військовими губернаторами в цей період були військовими з бездоганною репутацією. Втім, іноді траплялися опали щодо цих високопосадовців, як, наприклад, з Я. Повало-Швейковським М. Голеніщевим-Кутузовим. Ці посадовці неодноразово перед тим доводили свою відданість імператору, що позначалось на їхньому кар'єрному зростанні. Проте, невеликий термін їхньої діяльності в Київській губернії не дав їм змогу краще виявити себе на цій посаді. Більшість справ, якими вони починали займатись, не була доведена до кінця. Іноді відбувалась своєрідна «естафета», коли справа переходила по кілька разів із рук до рук.

Короткий термін перебування на своїй посаді не дозволяв добре пізнати підпорядкований регіон, зрозуміти потреби людей. Максимум, що вони могли робити це вчасно реагувати на запити «згори» чи «знизу». Власної ініціативи військові губернатори майже не виявляли. Важко сказати напевно, чи це була спрямована стратегія царського уряду, чи звичайна неухважність. Принаймні, автору невідомі джерела, які б дозволили впевнено стверджувати щось. Під впливом польського повстання 30-х років XIX ст. вся влада на Правобережній Україні була реорганізована. Суттєвої трансформації набула також посада київського військового губернатора. З часом посаду генерал-губернатора та військового губернатора знову відокремили, хоча й ненадовго. Після 1864 р. військові губернатори вже більше не призначалися до Києва.

4.2. Діяльність кам'янець-подільських військових губернаторів (1796–1823 рр.)

У липні 1795 р. імператорським указом Катерини II були утворені Волинська та Подільська губернії. Їх, а також Брацлавську та Мінську губернії, наступного 1796 р. отримав у своє підпорядкування військовий губернатор генерал-лейтенант О. Беклешов. Він був призначений на цю посаду 4 грудня 1796 р.³⁴

На початку урядування перший кам'янець-подільський військовий губернатор мав справи з Подільським намісницьким правлінням, яке залишилось від його попередника, намісника Т. Тутолміна. Новопризначений начальник звертався до цієї установи з проханням повідомити про попереднє управління губернією: "... Оному прав-

³⁴ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 3. — Указы и предложения 1797 г. — 1797. — Арк. 31.

лению предлагаю я доставить ко мне полное обстоятельное сведение о всех имеющихся во оном относительно управления губернии и собственно до оной касающихся высочайших и Правительствующего Сената указах и предложениях генерал-губернатора и какое исполнение по оным учинено неукоснительно в Каменце-Подольском ...”³⁵. Втім, доволі швидко ця установа була переіменована в подільське губернське правління³⁶.

Терени, які підпорядковувались генерал-лейтенанту О. Беклешову, незабаром змінились. Брацлавську губернію скасували, дев'ять її повітів відійшли до Подільської губернії, а чотири — до Київської³⁷. Мінська губернію у 1801 р. вилучили з підпорядкування кам'янець-подільському військовому губернатору і передали під владу київського³⁸. У 1816 р. кам'янець-подільський військовий губернатор був також призначений намісником Бессарабської області, яка пізніше відійшла до новоросійського генерал-губернаторства³⁹.

Як військовий губернатор Кам'янця-Подільського О. Беклешов здійснював нагляд за станом фортифікаційних укріплень міста. Кам'янець-подільський військо-

³⁵ Там само. — Арк. 8–9.

³⁶ Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие / под ред. Чернова А.В. — М., 1960. — С. 444.

³⁷ ПСЗ. — Т. 24 (1796–1798). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 706–710.

³⁸ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1553. — Дело по указу правительствующего Сената о присоединении под управление Киевского военного губернатора Минской губернии. — 1801. — Арк. 1; ПСЗ. — Т. 24 (1796–1798). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 775–776.

³⁹ ПСЗ. — Т. 33 (1815–1816). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 866–868.

вий губернатор надсилав звіти про стан міських фортифікаційних укріплень та всього, що могло бути із цим пов'язане. У 1801 р. І. Гудович у зверненні до генерал-інспектора великого князя Костянтина Павловича писав: “во исполнение повеления Вашего Императорского Высочества от 24 марта ко мне последовавшего имею честь представить при сем план Каменец-Подольской крепости со всеми принадлежащими к оной крепостными верками, каким образом предположено сию крепость привести в лучшую оборону, и что до сего времени уже исправлено, и что остается еще к исправлению, а также и ведомость, о сост. в крепости артиллерии, снарядах, порохе, пороховых погребах и магази́нах”⁴⁰.

Кам'янець-подільський високопосадовець затверджував вироки військових судів (зазвичай, стосовно дезертирства солдат). Протягом 1797–1798 рр. на території Волинської губернії розташовувався корпус французького принца Конде. Останній складався з французьких емігрантів, що втекли від революції у себе на Батьківщині. Втім корпус, внаслідок різноманітних порушень з боку цих військових, незабаром був висланий за межі Російської імперії. Перед цим над деякими солдатами та офіцерами корпусу відбулись суди, організацію яких і проведення слідства було покладено на кам'янець-подільського військового губернатора О. Беклешова: “... По разным беспорядкам, случающимся в Французских войсках, состоящих в службе Его Величества, от которых неоднократно и смертоубийства происходили, и в коих по сие время производились суды по прежним их обрядам; но с сего времени, для прекращения оных беспорядков, пове-

⁴⁰ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 190. — Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г. — 1801. — Арк. 5.

левает производит суды сообразуясь с Уставом, изданным Его Императорским Величеством; для сего Генералу от инфантерии Беклешову и нарядить Аудиториат”⁴¹.

У 1818 р. кам'янець-подільський військовий губернатор був певним чином причетний до судового слідства над Устимом Кармалюком. Над останнім був влаштований військовий суд, оскільки він свого часу був рядовим уланського полку в Кам'янці-Подільському. Кінцевий результат слідства затвердив військовий губернатор О. Бахметєв. Більш серйозної участі у процесі слідства й суду він не брав.

Військовий губернатор підписував вироки щодо фізичних покарань засуджених (побиття батою, відправлення на галери чи на заслання).

Маючи найвищу намісницьку владу, військовий губернатор видавав подорожні на проїзд через підпорядковані йому губернії або на поїздку до іншої губернії, а також “пашпорти” на виїзд за кордон (проте не більше ніж на півроку)⁴². В разі затримки подорожуючих, їх повернення до Росії було заборонено. 4 вересня 1798 р. був виданий іменний указ “О даче паспортов на выезд за границу таким только подданным, жительствовавшим на землях, от бывшей Республики Польской приобретенных, кои имеют недвижимое имение в Австрийских или Пруссских владениях”⁴³.

Майже завжди через місяць після призначення того чи іншого генерала на посаду військового губернатора до

⁴¹ ПСЗ. — Т. 26 (1800–1801). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 234.

⁴² ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 2. — Указы Сената за 1797 г. — 1797. — Арк. 245; Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 3. — Указы и предложения 1797 г. — 1797. — Арк. 82–194.

⁴³ ПСЗ. — Т. 25 (1798–1799). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 364.

його функцій додавався ще й нагляд за цивільними справами в губерніях. Фактично це було дублювання функцій цивільного губернатора. Військовий губернатор, як “главноуправляющий в губернии”, був посередником між урядом та місцевими адміністративними установами, а також у внутрішньогубернській роботі цих установ. Військові губернатори були найбільшим та найвпливовішим органом нагляду за станом цивільних справ в губерніях.

З 1803 р. поліція в Кам'янці-Подільському підпорядковувалась військовому губернатору. Правовим підґрунтям цього був нагляд останнього за цивільними справами в губерніях, а отже на нього поширювались повноваження намісника. Згідно з указом про губернії 1775 р. царський намісник повинен був наглядати за діяльністю поліції. Загальний нагляд військового губернатора Кам'янця-Подільського за поліцією в підпорядкованих губерніях зберігався і надалі. У березні 1811 р. генерал-лейтенант М. Тучков звернувся у зв'язку з призначенням його на цю посаду до міських та земських поліцій. Останні мусили доповісти йому про надзвичайні ситуації, які траплялися за останній час⁴⁴.

Втім, у 1799 р. до губерній, що складали території анексовані у Речі Посполитої (Київська, Подільська, Волинська, Мінська та Литовська), була введена посада фіскала “... дабы никому и нигде в присутственных местах по делам проволочки не было ...”⁴⁵. Останній мав двічі на рік, самостійно визначаючи час, проводити ревізію справ у цих губерніях. У випадку, коли б фіскал зіткнувся з якимись порушеннями, він повинен був доповідати про це губернатору.

⁴⁴ Там само. — Арк. 1.

⁴⁵ Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие / под ред. Чернова А.В. — М., 1960. — С. 564.

Фіскал міг діяти самостійно, без попередження керівника губернією й узгодження з останнім власних дій. У 1800 р. у зверненні до кам'янець-подільського військового губернатора фіскал зазначав: "... По полученным мною от исаковецкой таможи рапорту, а от г-на действительного тайного советника, государственной коммерц-коллегии президента и кавалера князя Гагарина сообщению, о найденных сатановской дистанции пограничным надзирателем Данилевским вместе с земским проскуровского повета исправником Гринченковым в селении Верховцах разных товаров, кои при отправлении для законного поступления в таможеню отобраны на дороге Подольской губернии фискалом Звонцовым и каменецкого повета заседателем Думанским ..."⁴⁶. Після цього звернення генерал інфантерії І. Гудович був змушений розбиратись з цією ситуацією, виславши на місце радника першого департаменту подільського головного суду Навроцького.

Військовий губернатор Кам'янця-Подільського, підпорядковані губернії якого були прикордонними, контролював також митниці та пов'язані з цим справи⁴⁷. Він мав перевіряти стан цих митниць, їхню діяльність, функціонування карантинів: "... При объезде моем ныне для личного обозрения границы по р. Днестру с Молдавией и расставленного по оной казачьего кордона ...". В разі потреби, останній перекривав проїзд через деякі повіти чи затримував товар з проїжджаючими через кордон на карантині, де вони мали перебувати певний термін: "... о

⁴⁶ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 105. — Указы и предложения Правительствующего Сената за 1800 г. — 1800. — Арк. 130.

⁴⁷ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 30. — Указы и предложения Правительствующего Сената за 1798 г. — 1798. — Арк. 42–44.

уменьшении исаковецкому карантину карантинного срока проезжающим из заграницы с переменою одеяния и о воздержании оным 16 дней в разсуждении прокатившейся в Яссах моровой язвы”⁴⁸.

Військовий губернатор Кам'янця-Подільського регулярно отримував звіти командирів полків донських козаків, що несли постійну прикордонну службу. Вони кінно об'їжджали “дистанції” вздовж кордону і стежили в такий спосіб за порядком. У випадку появи необхідності врегулювати питання щодо вивозу тих чи інших товарів через митниці за кордон, місцеві поміщики звертались до кам'янець-подільського військового губернатора. За посередництва останнього уряд приймав необхідні постанови (Комерц-Колегія розглядала подібні прохання і передавала на затвердження Урядуючому Сенату, доповідь якого затверджував чи скасовував імператор)⁴⁹.

У 1805 р. кам'янець-подільський військовий губернатор І. Ессен отримав іменний указ про тимчасову заборону випускати борошно за межі губерній. В цьому документі підкреслювалось: “Хотя повелением моим, чрез министра внутренних дел вам объявленным, предоставлено уже вам, по усмотрению нужды во внутреннем продовольствии войск и обывателей вверенных вам Губерний, остановить выпуск хлеба заграницу: тем не менее, по разсмотрении последнего представления вашего о худом урожае хлеба в Волынской губернии. Я считаю нужным сим решительно предписать: Выпуск хлеба в заграничные места из Волын-

⁴⁸ ДАХМО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 71. — Предложения каменец-подольского военного губернатора за 1799 г. — 1799. — Арк. 19.

⁴⁹ ПСЗ. — Т. 26 (1800–1801). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 132.

ской губернии запретить; Запрещение сие распространить и на выпуск хлебного вина из сей губернии за границу”⁵⁰.

Наступного 1806 р. генерал-лейтенант І. Ессен звернувся до київського військового губернатора О. Тормасова з питанням, чи існує заборона на вивіз борошна з Київської губернії до сусідніх. Останній заспокоїв І. Ессена, повідомивши, що ніякої заборони не існує⁵¹. Але 13 березня 1806 р. було видано наступний указ, що стосувався зернової проблеми на цих теренах: “Именный, данный военному губернатору Каменца-Подольского — О винокурении в губерниях Подольской и Волынской, и о запрещении выпускать пшеницу в Молдавию и Галицию”. Цей указ був відповіддю на доповіді про стан із зерном як кам’янець-подільського військового губернатора, так і подільського цивільного губернатора. Згідно з цим указом, заборона вивозу стосувалась лише Молдавії та Галичини: “... Отправление пшеницы в Одессу для заграничного отпуска оставитъ, т.к. до селе оно производилось ...”⁵². Ймовірно, навіть тоді, коли Одеса тільки набувала власної торгівельної могутності, влада розуміла перспективу цього міста в майбутньому і навіть за виникнення певних проблем не бажала скорочувати обсяги експорту через одеський порт.

Стосовно виробництва та вивозу горілки, то як зазначали військовий та цивільний губернатори, зупинити ці процеси в Подільській губернії було б невигідно. В ре-

⁵⁰ ПСЗ. — Т. 29 (1806–1807). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 1127–1128.

⁵¹ ЦДІАК. — Ф. 533. — Оп. 1. — Спр. 1044. — Дело по отношению Подольского военного губернатора о уведомлении его существует ли запрещение на вывоз в соседственные губернии хлеба. — 1806. — Арк. 1–3.

⁵² ПСЗ. — Т. 29 (1806–1807). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 135–136.

зультаті стан речей залишився незмінним: "... Винокурение по причинам гражданским губернаторам выведенным и вами утверждаемым оставить в губерниях Подольской и Волынской в настоящем его положении, тем более, что наступает время, когда оно само в производстве прекращается ...".

Ймовірно, вивіз горілки за межі Подільської губернії все ж був призупинений, адже у 1808 р. імператором був виданий указ "О разрешении выпуска горячего вина из Подольской губернии и о дозволении ввозить из Молдавии Российскую золотую и серебрянную монету": "... Уважив представленные Подольским военным губернатором генерал-лейтенантом Эссенем причины, на коих основывается необходимость позволения вывозить из Подольской губернии за границу горячее вино и ввозить из Молдавии российскую золотую и серебрянную монету, Я повелеваю: как выпуск за границу из вверенной вам губернии горячего вина, так равно и ввоз означенной монеты разрешить ...".

Часом у населених пунктах Подільської та Волинської губерній виникали епідемічні захворювання, особливо часто хворіли на чуму. В такому випадку військовий губернатор оголошував карантин, наказував оточити заражені території, не впускати туди людей і так само не випускати звідти. Для населення цих селищ та містечок купувався одяг ("одеяния для чумных селений")⁵³. Жителям, які постраждали від хвороб, надавались пільги на певний час для налагодження власного господарства, про що видавались відповідні розпорядження військового губернатора.

⁵³ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 71. — Предложения каменец-подольского военного губернатора за 1799 г. — 1799. — Арк. 4.

У 1806 р. російський уряд викупив місто Могилів, яке було центром одноіменного повіту в Подільській губернії⁵⁴. Це місто належало Ф. Потоцькому, який мав борги і в такий спосіб збирався з ними розрахуватись. Міністр фінансів звернувся за консультацією до кам'янець-подільського військового губернатора І. Ессена. Останньому доручили створити спеціальну комісію для з'ясування міських прибутків, стану забудови міста, складу населення. Ця комісія звітувала високопосадовцю про виконання його доручення і встановила плату для придбання міста на суму 639.831 р. сріблом. Такі умови влаштували й самого Ф. Потоцького. Військовий губернатор Кам'янець-Подільська в свою чергу доповів про роботу комісії міністру фінансів.

Проте, у Петербурзі урядовці не погодились із такою ціною, вважаючи її завищеною для державної скарбниці. І. Есену доручили узгодити з власником зменшення ціни та долучити до викупу міста могилівських міщан, яким це принесе користь. Останні, за домовленістю з військовим губернатором, погодились сплачувати податки Ф. Потоцькому, міщани мали виплатити частину вартості Могильова, допоки не буде сплачена вся сума, і після переведення міста в казенний стан. Врешті-решт російський уряд погодився на суму 580.760 р. сріблом: "... равномерно уважая причины подольским военным губернатором Эссеном, изъясненные о выгодах в цене и о возврате капитала за оный, находим мы, что приобретение города Могилева с узаконенным к нему выгоном для казны не бесполезно, а просимая за оный цена 580.760 руб. серебром весьма выгодна ..."⁵⁵. Державна скарбниця передбачала розра-

⁵⁴ ПСЗ. — Т. 29 (1806–1807). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 18–23.

⁵⁵ Там само. — С. 18–23.

хуватись з власником міста скасуванням не лише його боргів перед Російською державою, але й його дядька. Це дозволяло отримати місто без використання готівки. До того ж уряд планував отримувати в майбутньому з міста прибуток.

У 1811 р. кам'янець-подільський військовий губернатор М. Тучков звернувся до подільського губернського правління у зв'язку з боргами Подільської губернії за невикористання польської шляхти платити податки пізніше за встановлений в Російській імперії термін. Польська шляхта звикла починати виплату податків у березні, а згідно з російським законодавством цей процес починався в січні і в березні вже припинявся. Військовий губернатор наказував правлінню найшвидше вирішити цю проблему: "... я предлагаю губернському правленію: всем градским и земским полициям с розсылкою регистров о числящихся по ведомству каждого недоимке, строжайше предписать неисправных плательщиков казенных податей к самоскорейшему взносу оных в поветовые казначейства ..." ⁵⁶.

Вихідну документацію військового губернатора можна поділити за формулюванням на певні підвиди: рапорти (зазвичай самому імператору, Урядуючому Сенату або комусь з рівнозначним рівнем влади), "предложения" (переважно в листуванні з губернськими правліннями, казенними палатами, нижніми земськими судами, повітовими судами тощо), ордери (у зверненні до конкретних посадовців губернської адміністрації, як-то "городничі", "земські справники", голів судів тощо), накази (О. Бек-

⁵⁶ ДАХмО. — Ф. 227. — Оп. 1. — Т. 1. — Спр. 658. — Предложения военного губернатора за 1811 г. — 1811. — Арк. 29–30.

лешов був шефом володимирського мушкетерського полку, офіцери останнього й отримували накази), “пашпорти”, подорожні, атестати (характеристики на чиновників, стислі біографічні довідки, відображення кар’єрного зросту).

За Павла I на митницях діяли цензори, які мали стежити за літературою, що ввозилась до Російської імперії. 11 лютого 1798 р. вийшов іменний указ про запровадження в містечку Радзивілів цензури, яка б опікувалась Волинською, Подільською та Мінською губерніями⁵⁷. Ймовірно, що кам’янець-подільський військовий губернатор певним чином контролював процес перевірки літератури, яку провозили через кордон, принаймні отримував звіти про це.

Такий порядок проіснував недовго, оскільки вже в лютому 1802 р. всі цензури при митницях скасовувались. Згідно з цим же указом літературу мав перевіряти губернатор. Після впровадження по всій Російській імперії шкільних округ цензорська місія була покладена на центри цих округ — університети. Ректори останніх разом із деканами факультетів складали цензорську комісію. На теренах Правобережної України до 20-х років XIX ст. подібну роль виконував Віленський університет.

Військовий губернатор Кам’янця-Подільського дотримувався урядової релігійної політики. Час від часу в документах з’являються згадки про заборону будувати каплицю уніатському священику чи повертатися з православ’я до греко-католицизму, догани за зневажливе ставлення до православних святинь тощо. Указ від 1 лютого 1800 р. “О невозвращении в унию людей,

⁵⁷ Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие / под ред. Чернова А.В. — М., 1960. — С. 45–47.

присоединившихся к Православной вере, и о неприпятствовании униатам приступать к оной” зайвий раз підкреслював обов’язок військового губернатора стежити за станом православного населення: “... сообщено г. генералу от инфантерии, Каменца-Подольского военному губернатору, управляющему губерниями: Минскою, Волынскою, и Подольскою и кавалеру графу Гудовичу с тем, чтобы и о пресечении подобных к оскорблению православной веры тамошними иноверными предпринимаемых подвигов, должен, кому следует свое предписание ...”⁵⁸. Втім, позиція кам’янець-подільських намісників не була вкрай суворою, щоб не ускладнювати зайвий раз відносини з місцевим населенням. Тому часто з уніатськими священиками намагалися діяти словом, а не серйозним покаранням.

Враховуючи прикордонний статус підпорядкованих губерній, кам’янець-подільський військовий губернатор час від часу повідомляв генерал-інспектора про розташування австрійських військ вздовж Подільської та Волинської губерній, їхню чисельність та інколи їхній склад. Іван Гудович в одному зі звернень до великого князя Костянтина Павловича зазначав: “относительно заграничных обстоятельств со ст. Галиции, имею честь донести Вашему Императорскому Высочеству что по послед. получ. мною известию в владимирском циркуле в г. Замошье отстоящем от Бродов в 18 милях, а оттоль до Ярославля делается немалое заготовление провианта и почти ежедневно пекутся хлебы для зближающегося туда войска — в самом же Ярославле заготавливается небольшое кол-во аммуниции в сукне и полотне, и для построения оной собраны портные для обмундирования вновь ожидаемых полков — в местечке Сандомире состоящем в краковской губернии для двух кавалерийских полков,

⁵⁸ ПСЗ. — Т. 25 (1798–1799). — 1 собр. — СПб., 1830. — С. 24.

которім там назначены квартиры, заготовляется более 1000 лошадей для укомплектования и фураж для продовольствия оных ... ». Посадовець назвав місця дислокації австрійських військових частин: Зарновка, Тирасполь, Зборів, Броди, Замостя та Сандомир. Він також вказував приблизну чисельність розташованих військ — близько 23000 вояків.

У 1798 р. кам'янець-подільський військовий губернатор повідомляв генерал-інспектора про те, що на кордоні з Волинською губернією стоїть уланський полк австрійських військ. Останній був укомплектований майже повністю з російських дезертирів. Важко визначити, звідки останній отримував цю інформацію — чи це було повідомлення з Санкт-Петербурга і він зайвий раз переповідав його власному начальнику в цих справах, чи ці відомості отримувались через своєрідний штат закордонних інформаторів. Ймовірно урядування в прикордонних губерніях і тут теж додавало виняткових специфічних обов'язків.

Таким чином, посада кам'янець-подільського військового губернатора була доволі важливою в контексті внутрішнього державного розвитку. Територія, що перебувала під його керівництвом, розташовувалась на кордоні і ще донедавна складала частину іншої держави. Отже, посадовець мав бути не лише вмілим адміністратором, але й, до певної міри, дипломатом.

Спогади сучасників тих подій підтверджують це, змальовуючи першого військового губернатора Кам'янця-Подільського О. Беклешова як розумного та толерантного чиновника. Обов'язки кам'янець-подільського військового губернатора мали свої відмінності від аналогічної посади у Києві, хоча останній теж з часом отримав у нагляд губернію, що складалась з колишніх польських земель.

Окрім звичних для цього інституту повноважень ці посадовці мали стежити за кордоном та митницями. Це

стосувалось не лише торгівельних зв'язків з іншими країнами, боротьбою з контрабандою чи відстеженням заборонених для ввезення товарів, але й певної розвідки щодо пересування військових частин сусідніх країн вздовж кордону.

Функціонування посади кам'янець-подільських військових губернаторів відбувалось за Павла I та Олександра I і мало певні особливості. За нетривалий період правління першого на цій посаді змінилось двоє військових губернаторів; а за Олександра I (тобто близько двадцяти двох років) тільки четверо.

Невеликий термін перебування на посаді військового губернатора М. Тучкова може бути пояснений початком французько-російської війни 1812 р. Останній одразу виїхав командувати третім піхотним корпусом. Можна припустити, що навіть якби він не загинув від ран, після війни з ним трапилась би така ж історія як і з М. Милорадовичем. Генерал-лейтенант М. Тучков міг так само продовжувати командувати цим чи іншим корпусом, так і не повернувшись до Кам'янця-Подільського, допоки його не призначили б на іншу посаду.

Кам'янець-подільські військові губернатори за правління Олександра I, зазвичай, перебували на цій посаді довше за своїх попередників. Особливо тривалим, з огляду на місцевих та київських військових губернаторів, було урядування генерал-лейтенанта О. Бахметьєва.

Перші троє військових губернаторів Кам'янця-Подільського (за винятком кількох місяців О. Беклешова) мали звання генералів від інфантерії, надалі на цю посаду призначалися військові нижчі за чином — генерал-лейтенанти. З приходом до влади Олександра I зменшена була також кількість підпорядкованих цим посадовцям губерній: з трьох до двох.

На відміну від київських військових губернаторів кам'янець-подільських чиновників не переобтяжували вико-

нанням паралельно інших завдань. Винятком може бути хіба що генерал-лейтенант О. Бахметьев, якого призначили намісником Бессарабської області. Поясненням цьому може бути його поранення, внаслідок якого він не міг продовжувати військову службу і призначався лише на цивільні посади. До речі О. Бахметьев чимало зробив для Бессарабії за час свого намісництва в плані устрою цих новонабутих земель, адміністративного облаштування, заселення колоністами.

Решта кам'янець-подільських військових губернаторів виконувала лише свої повноваження, не виїжджаючи за межі підпорядкованих їм губерній. В своїй діяльності вони спирались, до певної міри, на допомогу власної канцелярії. Остання була нечисельною й не мала чітко вибудованої структури, де чиновники відповідали за певну галузь губернського управління. Кам'янець-подільські військові губернатори їх скоріше використовували для паперової роботи з вхідною та вихідною документацією. Виконання практичних завдань внутрішньогубернського характеру вони покладали на чиновників губернського правління, казенної палати, головного, повітового чи нижнього земського суду.

В и с н о в к и

Інститут військових губернаторів, його вага в системі адміністративного керування Російською імперією, є, водночас, доволі цікавими і суперечливими. Ті архівні, нормативні та мемуарні джерела, які стосуються цієї теми дають більше запитань ніж відповідей. Посада військового губернатора була створена за правління Павла І. Цар, який обожнював армію і все, пов'язане з нею, у 1796 році почав призначати в губернські міста та найбільші фортеці своїх генералів для контролю над ними. Відпочатку суто військові функції, досить швидко були доповнені цивільними. Контроль над містом з фортецею збільшився до контролю над однією чи декількома губерніями.

Людина, призначена на цю посаду, обиралась імператором. І надалі виключно цар вирішував, хто стане військовим губернатором. Можна було б припустити, що оскільки цю людину обрав цар, то й довіри до неї буде більше. Втім, джерела свідчать, що військові губернатори мали звертатись до уряду чи навіть до імператора про дозвіл за найдрібнішої справи. Це могло бути й будівництво казарми в місті за рахунок міщан, заміна чиновників власної канцелярії тощо. Лише за правління Миколи І, деякі з чиновників, як-то київський військовий, волинський та подільський генерал-губернатор Д. Бібіков, могли вирішувати деякі справи власноруч. Тобто з одного боку персональне призначення, а з іншого повний контроль за діяльністю. Останнє не захищало уряд від зловживань на місцях. Хоча військові губернатори на теренах Правобережної України за цей час не стали

причетними до будь-яких скандалів. Можливо в цьому і був сенс персонального призначення. Викликає здивування практика імператорів постійної ротації військових губернаторів.

Якщо порівняти тривалість урядування в досліджуваній період в губернії цивільних та військових губернаторів, то різниця буде досить велика. Так за період, коли київським цивільним губернатором був П. Панкратьев змінилось чотири військові губернатори. Така ситуація була не лише в Києві, а й у Кам'янці-Подільському.

Намісницький характер влади військових губернаторів змушував їх приділяти чимало уваги губернським справам. З часом, їм для допомоги створили канцелярії. Повноваження цих канцелярій законодавчо не були прописані чітко. Чиновники установ мали виконувати певну вузькоспрямовану роботу, як-то ведення журналів для запису виданих подорожен та паспортів, і лише з часом отримали більш реальні повноваження. Склад канцелярій київського та кам'янець-подільського військових губернаторів був різним, а чисельність їхніх чиновників була невеликою.

Лише у 20-х рр. XIX ст. канцелярії намісників набули довершеного вигляду, збільшились їхні штати. Зміни впроваджувались залежно від особливостей регіону, який очолював військовий губернатор. У канцелярії з'явилися чиновники, що очолили різні відділи за галузевим принципом: судовий, військовий та цивільний.

Від початку впровадження намісницької влади в Російській імперії на цю посаду призначали офіцерів царської армії. Не стали, зрозуміло, виключенням і військові губернатори. Ними ставали генерали трьох найвищих класів: генерал-фельдмаршали, генерали роду військ (кавалерії чи інфантерії) та генерал-лейтенанти. Більшість з них була професійними військовими, справжніми бойовими генералами. Царська влада часто доручала їм

виконання різних додаткових функцій. Це, зазвичай, не звільняло їх від виконання посадових обов'язків військових губернаторів.

Залежно від того чи мав військовий губернатор владу лише над містом, чи отримував і нагляд за цивільними справами в губернії, на цю посаду призначали різних за чином генералів. Зменшення класу генералів збігалося із зменшенням їхніх повноважень. Влада військового губернатора відтоді поширювалась лише на одну губернію; вони втратили інспекторський контроль над військовими частинами; командуючі дивізіями, що розташовувались у межах підпорядкованої їм губернії, були вищі рангом за військових губернаторів.

У цілому, інститут військових губернаторів відзначався великою заплутаністю, навіть для тогочасних посадовців, що обіймали цю посаду. Правова основа функціонування цього інституту складалася з указів, що додавали повноваження військовим губернаторам, але не містили повного викладу меж їхнього впливу. Велику роль мала специфіка регіону, до якого призначали військових губернаторів. Стосовно регіону Правобережної України, то військові губернатори, що призначались сюди, більше звертали увагу на економічний, соціальний та, до певної міри, культурно-релігійний розвиток підпорядкованих губерній, аніж на політичний.

Цей період позначився лояльним ставленням царської влади до колишніх земель Речі Посполитої. Отже й намісники, перебуваючи під контролем імператора, не провадили самостійної внутрішньогубернської політики. Зміни, що відбувались у губерніях на території Правобережної України, ініціювались згори або місцевим дворянством, яке складалося з колишньої польської чи спольщеної шляхти. Воно було надзвичайно активним у губернському житті, займало чиновницькі посади, майже повністю заповнивши всі місцеві адміністративні установи.

Сам по собі інститут військових губернаторів, незважаючи на намісницький характер влади, не мав якихось надзвичайних повноважень. Принаймні, у правових документах, які видавали імператор та уряд, вони не згадуються. Намісників, зазвичай, розглядають як політичну посаду, на відміну від адміністративної посади цивільного губернатора.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що посада саме військового губернатора була скоріше над-адміністративною, аніж політичною, адже як мінімум дві важливі складові надгубернського контролю: військові частини та освіта — фактично знаходились поза їхніми повноваженнями. Військовий контроль ці посадовці здійснювали лише тоді, коли поєднували власну посаду із посадою інспектора військових частин (дивізій чи інспекцій). Із змінами у військовій галузі вони позбавились цього впливу. Освіта і цензура на теренах Правобережної України потрапила до рук намісника лише за функціонування посади київського військового, подільського й волинського генерал-губернатора. Останній набув класично намісницьких функцій та владних повноважень.

Інститут військових губернаторів проіснував від моменту впровадження близько семидесяти років. Навіть після свого нібито скасування існували міста, де й надалі залишались ці посадовці: Миколаїв та Кронштадт. За цей час їхні владні повноваження зазнали істотних змін від намісницької влади до суто адміністративної, локальної. На Правобережжі функціонування цього інституту із намісницьким характером влади співпало з періодом прихильного ставлення імператорів (Павла I та Олександра I) та їх оточення (серед яких були й поляки, як наприклад князь та російський посадовець А. Чарториський) до польського питання й поляків зокрема. На цей момент саме польський елемент був впливовим на теренах Правобережної України. Військові губернатори у власному став-

ленні до поляків та польського питання повністю залежали від вектора, якого дотримувався царський уряд. Після польського повстання 1830–1831 р. Микола I, який і до того не надто симпатизував полякам, розпочав наступ на засилля польськості на теренах Правобережної України. Уряд відтоді з підозрою ставився до поляків, вбачаючи в них потенційних бунтівників. Це співпало із суттєвими змінами щодо інституту військових губернаторів на цих землях.

Список використаних джерел та літератури

І. ДЖЕРЕЛА Архівні джерела

**Центральний державний історичний архів
України, м. Київ.**

Фонд 533 — Київський військовий губернатор

1. Опис 1а. — Справа 2. — Рапорты Беклешову. — 1797–1798. — 20 арк.
2. Опис 1а. — Справа 3. — Дело по жалобе киевского мещанина Киевской управе благочиния. — 1798 — 2.
3. Опис 1а. — Справа 4. — Указы Сената. — 1798. — 113 арк.
4. Опис 1а. — Справа 5. — Дело по указу Правительствующего Сената о всевысочайше утвержденном штате канцелярии малороссийского и киевского генерал-губернатора. — 1798–1799. — 85 арк.
5. Опис 1а. — Справа 6. — Дело о выдаче за границу пашпортов. — 1798. — 44 арк.
6. Опис 1а. — Справа 7. — Дело о выдаче пашпортов и билетов на свободный проезд в города разные российской империи. — 1798–1799. — 74 арк.
7. Опис 1а. — Справа 22. — Дело об устройстве верстовых столбов. — 1798. — 3 арк.
8. Опис 1а. — Справа 23. — Дело о надзоре и ответственности помещиков и управляющих за поведением лиц польского происхождения, проживающих в их владениях. — 1798. — 3 арк.

9. Опис 1а. — Справа 68. — Исходящие документы. — 1798. — 50 арк.
10. Опис 1а. — Справа 103. — Дело по сообщению орловского губернского правления о сыске беглого рекрута Ивана Андреева Его Высокопревосходительству. — 1799. — 5 арк.
11. Опис 1а. — Справа 104. — Дело по приказу Правительствующего Сената об арестовании гамбургских судов. — 1799. — 2 арк.
12. Опис 1а. — Справа 130. — Реестр входящих документов гражданской части канцелярии Киевского военного губернатора. — 1799. — 30 арк.
13. Опис 1. — Справа 3. — Ведомости о ценах на продукты и фураж в городах и селах Киевской губернии. — 1798. — 17 арк.
14. Опис 1. — Справа 4. — О васильковских мещанах Завадовском и Сиротенко, распространявших слухи о недовольствах солдат введением в армии буклей и пудры. — 1799. — 13 арк.
15. Опис 1. — Справа 10. — Рапорт Елецкого нижнего земского суда об отсутствии ярмарок в елецком округе. — 1799. — 1 арк.
16. Опис 1. — Справа 14. — Дело о работе и состоянии Киево-Межигорской фаянсовой фабрики. — 1800–1801. — 101 арк.
17. Опис 1. — Справа 15. — Дело об устройстве при Киевской главной школе пансионата-приюта для детей. — 1800. — 93 арк.
18. Опис 1. — Справа 16. — Дело о назначении и отводе угодий епископу Феофану. — 1800. — 13 арк.
19. Опис 1. — Справа 17. — Дело о расположении войск в уездных городах и селах Киевской губернии. — 1800. — 84 арк.
20. Опис 1. — Справа 18. — Переписка с Киевским нижним земским судом и другими учреждениями об

- отводе помещения для расквартирования воинских частей, обеспечения их продовольствием и фуражом, об обеспечении транспортом следующих на воинскую службу офицеров и другие вопросы. — 1800. — 29 арк.
21. Опис 1. — Справа 23. — переписка по звенигородскому повету. — 1800. — 38 арк.
22. Опис 1. — Справа 34. — Дело о выборе из киевского купечества искусных в знании добротных материалов браковщиков. — 1800. — 4 арк.
23. Опис 1. — Справа 52. — Дело об аресте прусского купца Циллиха. — 1801. — 31 арк.
24. Опис 1. — Справа 54. — Ведомости о дедичьих и прочих помещиках. — 1801. — 34 арк.
25. Опис 1. — Справа 68. — Дело о принадлежащих призовых деньгах генералу Феньшу за участие в Турецкой войне. — 1802. — 6 арк.
26. Опис 1. — Справа 70. — Сообщение Сената о разрешении малороссийскому генерал-губернатору в экстремальных случаях вызывать войска для наведения порядка без санкции инспектора. — 1802. — 4 арк.
27. Опис 1. — Справа 76. — Указ Сената о представлении городским учреждениям и дворянским собраниям ходатайств о нуждах городов начальнику губернии. — 1802. — 4 арк.
28. Опис 1. — Справа 87. — Предложения губернскому правлению о жалобах на неправильные действия Черкасского и Радомышльского судов и др. учреждений. — 1802. — 18 арк.
29. Опис 1. — Справа 88. — Переписка с Киевской градской полицией о взыскании долгов, воровстве, мошенничестве и др. происшествиях. — 1802 — 290.
30. Опис 1. — Справа 90. — Переписка с Киевским митрополитом о разборе взаимоотношений между отставным майором и его женой по поводу развода, и дел

- связанных с священнослужителями. — 1802. — 15 арк.
31. Опис 1. — Справа 107. — Переписка с Киевским губернским правлением о рассмотрении различных жалоб, прошений и других заявлений. — 1803. — 6 арк.
32. Опис 1. — Справа 114. — Дело по отношению Подольского военного губернатора Розенберга о взыскании с прибывшего в Киев актера Каспера Коминского за взятое им у львовского жителя Тобеаса Грунта разного маскарадного платья. — 1803. — 8 арк.
33. Опис 1. — Справа 131 а. — Дело о выполнении контрактов с иностранными купцами на поставку им пшеницы и других товаров. — 1803. — 61 арк.
34. Опис 1. — Справа 133. — Дело по рапорту полковника донского войска Г. Бузына о бежавших от него казаках. — 1803. — 3 арк.
35. Опис 1. — Справа 135. — Разные повеления от генерал-губернатора впредь к исполнению относящиеся. — 1803. — 8 арк.
36. Опис 1. — Справа 137. — Дело о притензиях кредиторов умершего генерала Нунсена. — 1803–1804. — 45 арк.
37. Опис 1. — Справа 138. — Дело о расквартировании в Киевской губернии кавалерийских полков и постройке конюшен. — 1803. — 24 арк.
38. Опис 1. — Справа 140. — Дело о закупке продовольствия и фуража для государственных складов, находящихся в Белоруссии. — 1803–1804. — 169 арк.
39. Опис 1. — Справа 141. — Ведомости о количестве жителей, чиновников городской полиции и др. в г. Радомысле. — 1803. — 11 арк.
40. Опис 1. — Справа 144. — Дело об ассигновании Киевской казенной палатой денежных сумм на выплату жалованья. — 1803–1806. — 13 арк.

41. Опис 1. — Справа 145. — Дело по прошению вдовы губернского секретаря Оробьевской о приеме сына на казенное содержание в военно-сиротское отделение. — 1803. — 4 арк.
42. Опис 1. — Справа 177. — Дело о ремонте мостов на р. Днепре, мостовой в г. Киеве и постройке каменных лавок. — 1803. — 16 арк.
43. Опис 1. — Справа 181. — Дело по отношению Днепровской кавалерии инспектора Датишампа о перемене квартир полков вверенной ему инспекции. — 1803. — 5 арк.
44. Опис 1. — Справа 254. — Дело по представлению Киевского губернского правления о злоупотреблениях бывшего полицмейстера Леонтовича. — 1803. — 36 арк.
45. Опис 1. — Справа 266. — Дело по прошением об определении в штат канцелярии Киевского военного губернатора канцелярских служителей и увольнении из оного. — 1803. — 23 арк.
46. Опис 1. — Справа 269. — Дело о предпрятии мер и пресечении умертвления детей незаконнорождаемых. — 1803. — 3 арк.
47. Опис 1. — Справа 313. — Дело о произведении в чины Пинчука и Полонского. — 1803. — 4 арк.
48. Опис 1. — Справа 396. — Дело о учиненном предписании всем городничим о доставлении ими двухнедельных рапортов о состоянии городов. — 1803. — 14 арк.
49. Опис 1. — Справа 458. — Дело о определении в Киев Полицмейстером отставного подполковника Чеботаева. — 1804. — 3 арк.
50. Опис 1. — Справа 466. — Дело о точнейшем изследовании точно ли употребил граф Потоцкий для отобрания селений своих в посессии Генерала Злот-

- ницкого находящихся вооруженных своих казаков. — 1804. — 8 арк.
51. Опис 1. — Справа 468. — Дело о вычете из жалованья служителей канцелярии Киевского военного губернатора по 1 коп. с рубля. — 1804. — 4 арк.
52. Опис 1. — Справа 508. — Дело о замеченной неисправности Киевского губернского Правления. — 1804. — 2 арк.
53. Опис 1. — Справа 647. — Дело по отношению Подольского военного губернатора о взыскании употребленных денег. — 1804. — 10 арк.
54. Опис 1. — Справа 673. — Дело о построении в поветах Киевской Губернии почтовых станций. — 1804. — 12 арк.
55. Опис 1. — Справа 744. — Дело по отношению императорского вольного экономического общества с присылкою 20 экземпляров, о издании им ежемесячного сочинения под названием круг хозяйственных сведений. — 1804. — 9 арк.
56. Опис 1. — Справа 846. — Дело по указу Правительствующего Сената о возложении продовольствия войск провиантом фуражом в Губерниях: Смоленской, Киевской, Волынской, Черниговской, Полтавской, Слободскоукраинской и Курской на попечение Гражданских Губернаторов под руководством военных. — 1805. — 106 арк.
57. Опис 1. — Справа 878. — Дело по рапорту махновского поветового маршала. — 1805. — 7 арк.
58. Опис 1. — Справа 915. — Дело по отношению Подольского военного губернатора об отданных винницким мещанином Ароновичем в подольский приказ 800 польских злотых. — 1805. — 28 арк.
59. Опис 1. — Справа 947. — Переписка с комитетом правления академии наук. — 1805. — 3 арк.

60. Опис 1. — Справа 958. — Дело по рапорту подольского военного губернатора с присылкою трех резолюций львовского дворянского суда. — 1805. — 8 арк.
61. Опис 1. — Справа 987. — Дело о назначении Киевского военного губернатора Тормасова командиром над молдавским корпусом. — 1805. — 14 арк.
62. Опис 1. — Справа 1019. — Дело о предположении дворянства Киевской губернии на учреждение в Киеве из собственных пожертвований Гимназии об отдаче под оную кловского дома. — 1805–1812. — 190 арк.
63. Опис 1. — Справа 1023. — Иностранные пашпорты. — 1805. — 61 арк.
64. Опис 1. — Справа 1038. — Дело по представлению Киевского Губернского Правления о высылке из заграницы шляхтича Худиковского. — 1806. — 34 арк.
65. Опис 1. — Справа 1044. — Дело по отношению Подольского военного губернатора о уведомлении его существует ли запрещение на вывоз в соседственные губернии хлеба. — 1806. — 3 арк.
66. Опис 1. — Справа 1053. — Дело по представлению губернского правления с присылкою ведомостей о решенных и нерешенных делах. — 1806. — 43 арк.
67. Опис 1. — Справа 1054. — Дело по рапортам Магистрата с присылкою ведомостей о решенных и нерешенных делах. — 1806. — 32 арк.
68. Опис 1. — Справа 1060. — Дело по отношению Министра внутренних дел о запрещении продажи книги, под названием ежедневные христианские упражнения. — 1807. — 5 арк.
69. Опис 1. — Справа 1062. — Дело по отношению Министра внутренних дел об отдаче комиссариатскому департаменту флигелей и погребов после

- генерал-губернаторского дома в Киеве оставшихся. — 1806. — 3 арк.
70. Опис 1. — Справа 1063. — Дело по жалобе шляхтиче Седлецкого что помещик сквирского повета Михайловский делая притеснения взвел иск будто он с братьями неправильно признан дворянскою коммисиею за дворянина. — 1806. — 3 арк.
71. Опис 1. — Справа 1064. — Дело по прошению высланного из СПб канцеляриста Бицкаго просящего о снабдении его надлежащим видом для вступления по прежнему в службу. — 1806. — 4 арк.
72. Опис 1. — Справа 1066. — Дело по рапортам Гражданского Губернатора о претензиях Киевской губернии разных селений жителей на полки в недовольствии за забратые у них при следовании без платежа прогонов подводы. — 1806. — 48 арк.
73. Опис 1. — Справа 1073. — Дело о предполагаемом отъезде в отпуск Киевского военного губернатора Торماسова. — 1806. — 3 арк.
74. Опис 1. — Справа 1076. — Переписка с министром внутренних дел. — 1806. — 20 арк.
75. Опис 1. — Справа 1077. — Дело о вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова. — 1806. — 4 арк.
76. Опис 1. — Справа 1113. — Реестр исходящих документов из канцелярии Киевского военного губернатора. — 1806. — 28 арк.
77. Опис 1. — Справа 1123. — Указы Сената за 1810 г. по 1 департаменту. — 1810. — 138 арк.
78. Опис 1. — Справа 1124. — Манифест... (министерский устав). — 1810. — 12 арк.
79. Опис 1. — Справа 1125. — Дело об определении в Киеве военным губернатором генерала от инфантерии Милорадовича. — 1810. — 37 арк.
80. Опис 1. — Справа 1137. — Дело об определении надворного советника Александра Милорадовича чи-

- новником особых поручений при Киевском военном губернаторе Г. Милорадовиче по гражданской части. — 1810–1812. — 6 арк.
81. Опис 1. — Справа 1157. — Дело о милицейских оружиях. — 1810–1812. — 43 арк.
82. Опис 1. — Справа 1169а. — Дело о вскрытии запечатанных конвертов покойного гражданского губернатора. — 1810. — 38 арк.
83. Опис 1. — Справа 1214. — Дело о поездке военного губернатора Милорадовича для осмотра войск. — 1810. — 2 арк.
84. Опис 1. — Справа 1227. — Журнал исходящим бумагам по секрету. — 1811. — 49 арк.
85. Опис 1. — Справа 1228. — Журнал регистрации исходящих документов. — 1810. — 74 арк.
86. Опис 1. — Справа 1304. — об отпуске из киевской комиссии комиссариатского депо военному губернатору Милорадовичу жалованья. — 1811. — 4 арк.
87. Опис 1. — Справа 1339. — О производимых в комиссии киевского комиссариатского депо торгах на поставку для гошпиталей потребностей. — 1811. — 8 арк.
88. Опис 1. — Справа 1350. — По представлениям Киевского губернского правления к сведению о распоряжениях его по предметам. — 1811–1812. — 10 арк.
89. Опис 1. — Справа 1354. — О болезни артиллерии генерала Ермолова. — 1811. — 3 арк.
90. Опис 1. — Справа 1362. — О исправлении в г. Киеве и по всей губернии мостов и дорог. — 1811–1812. — 68 арк.
91. Опис 1. — Справа 1412. — Дело о рассмотрении жалобы помещика N на уездного предводителя дворянства. — 1811. — 23 арк.
92. Опис 1. — Справа 1413. — По представлениям киевского губернского правления об извещении по неизвестному оному пребыванию разных полков о послед-

- ствиях по делам 1 департамента Киевского главного суда. — 1811–1812. — 7 арк.
93. Опис 1. — Справа 1437. — Дело о назначении для исправления должности земского исправника в Умани. — 1811. — 5 арк.
94. Опис 1. — Справа 1439. — Дело об увольнении Правителя канцелярии Киевского военного губернатора и об определении на место его коллежского секретаря Матюшевского. — 1811–1812. — 6 арк.
95. Опис 1. — Справа 1478. — Секретные отношения военного министра и министра полиции. — 1811–1812. — 52 арк.
96. Опис 1. — Справа 1479. — Дело о приведении к присяге новоизбранных чиновников. — 1811. — 1 арк.
97. Опис 1. — Справа 1552. — Журнал входящих документов. — 1812. — 541 арк.
98. Опис 1. — Справа 1553. — Дело по указу правительствующего Сената о присоединении под управление Киевского военного губернатора Минской губернии. — 1801. — 97 арк.
99. Опис 1. — Справа 1616. — Дело о предполагаемом обозрении Г-м Киевским военным губернатором вверенной ему Минской губернии. — 1802. — 97 арк.
100. Опис 1. — Справа 1807. — Дело по представлению Минского губернского правления с прошением разрешения какие взыскивают пошлыны при разделе недвижимого должниковаго имения. — 1805. — 1 арк.
101. Опис 2. — Справа 10. — Переписка с Витебским, Могилевским, Смоленским и Калужским генерал-губернатором и Киевским гражданским губернатором о форме присяги для лиц еврейской национальности. — 1827. — 25 арк.

102. Опис 2. — Справа 26. — Дело о самовольных отлучках с места службы чиновников Киевской губернии. — 1827–1828. — 16 арк.
103. Опис 2. — Справа 31. — Дело о проведении пере-выборов в магистрат и думу г. Василькова. — 1827. — 5 арк.
104. Опис 2. — Справа 34. — Рапорт Киевского военного губернатора Желтухина Николаю I о пожаре происшедшем в г. Киеве 9 авг. 1827. — 1827. — 4 арк.
105. Опис 2. — Справа 47. — Дело о взыскании с киевского книгопродавца Ленуарда и 6850 франков должных им парижским книгопродавцам Лекуенту и Дюре. — 1827–1829. — 41 арк.
106. Опис 2. — Справа 49. — Об установлении конкурсного управления в имении помещиков Запольских в Липовецком повете. — 1827. — 5 арк.
107. Опис 2. — Справа 50. — Дело по жалобе помещицы Таращанского повета Киевской Губернии Красовской М. на своего брата помещика Якубовского Ф. и офицеров 36-го егерского полка за нападение на ее дом и причинение побоев ее крепостным крестьянам. — 1827. — 15 арк.
108. Опис 2. — Справа 55. — Дело по донесению киевского полицмейстера о находящейся в полиции шка-тулке принадлежащей состоящему под судом унтер-йецхвахтеру Задорожному. — 1827. — 6 арк.
109. Опис 2. — Справа 57. — О доставлении лембергскому губернатору свидетельства о нахождении в живых помещика Киевской губернии Графа Потоцкого Петра для взыскания с него долга наследникам гр. Шенбург. — 1827. — 12 арк.
110. Опис 2. — Справа 93. — Дело о доставлении ми-нистру внутренних дел сведений о наличии еврей-ских типографий в Киевской губернии. — 1827. — 4 арк.

111. Опис 2. — Справа 104. — Дело об обнаружении в г. Радомысле Киевской губернии у крестьянина Гиеля фальшивого рубля. — 1828. — 12 арк.
112. Опис 2. — Справа 132. — Дело об отдаче под суд городничего г. Звенигородки, Киевской губернии за неуплату прогонных денег за почтовых лошадей. — 1827. — 3 арк.
113. Опис 2. — Справа 135. — Дело об уклонении бывшего письмоводителя Киевской дворянской опеки Милковского А. от сдачи числящихся за ним дел. — 1827. — 7 арк.
114. Опис 2. — Справа 184. — Дело о проведении выборов в Киевский Магистрат, городскую комиссию, словесный суд и другие учреждения. — 1827–1828. — 10 арк.
115. Опис 2. — Справа 185. — Дело по прошению подполковницы Розалии Мерлиновой о взыскании с титулярного советника Копистинского следующих ей за проданного человека 500 р. денег. — 1827–1828. — 3 арк.
116. Опис 2. — Справа 189. — Дело о принятии мер к недопущению нахождения лиц без паспортов в пограничных районах и местах расположения войсковых частей. — 1827–1828. — 5 арк.
117. Опис 2. — Справа 192. — Дело по предписанию Г. военного губернатора Киевской городской полиции и Киевской городской комиссии о запрещении лицам, прибывающим в г. Киев на контрактные ярмарки производить торговлю в разнос. — 1827–1828. — 3 арк.
118. Опис 2. — Справа 195. — Дело об отъезде военного губернатора в СПб. — 1827–1828. — 23 арк.
119. Опис 2. — Справа 198. — Манифесты, рескрипты и предписания Николая I и министра внутренних дел

- о мерах по пресечению борьбы крестьян против крепостничества. — 1827. — 60 арк.
120. Опис 2. — Справа 202. — Формулярные списки чиновников Киевской губернии. — 1827. — 597 арк.
121. Опис 2. — Справа 203. — Ведомость, сведения и другие материалы о состоянии г. Киева и Киевского повета. — 1827. — 179 арк.
122. Опис 2. — Справа 215. — Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Чигирина и Чигиринского повета. — 1827. — 76 арк.
123. Опис 2. — Справа 228. — ведомости об указах и предписаниях Сената и других прительственных учреждений, полученных Киевским Гражданским губернатором и Киевским Губернским Правлением за 1828 г. — 1828. — 138 арк.
124. Опис 2. — Справа 470. — Дело о внесении в адрес-календарь чиновников находящихся при Киевском военном губернаторе. — 1828–1831. — 28 арк.
125. Опис 2. — Справа 471. — Дело по отношению Аракчеева о понуждении Киевскую Полицию чтобы она при сношении с высшим начальством соблюдала должный порядок. — 1829. — 7 арк.
126. Опис 2. — Справа 497. — Рапорты Сенату, министру внутренних дел о смерти Желтухина. — 1829. — 9 арк.
127. Опис 2. — Справа 498. — Дело по указу Сената о поручении Киевскому военному губернатору генерал-лейтенанту Княжнину Б.Я. управлять в Киевской губернии гражданской частью. — 1829–1832. — 65 арк.
128. Опис 2. — Справа 500. — Представление о награждении (Указы Сената, сметы и раскладки земских повинностей по Киевской губернии). — 1829. — 822 арк.

129. Опис 2. — Справа 506. — Статья направленная в редакцию «Северной пчелы» для напечатания о смерти Желтухина. — 1829–1830. — 46 арк.
130. Опис 2. — Справа 532. — Дело по отношению министра внутренних дел о подписях в присутственных местах. — 1830. — 10 арк.
131. Опис 2. — Справа 606. — Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др. материалы о состоянии Киевской губернии. — 1830–1831. — 146 арк.
132. Опис 2. — Справа 619. — Дело о просмотре чиновником поручений министерства финансов Муравьевым провозимых через г. Киев на ярмарки товаров из-за границы. — 1803. — 11 арк.
133. Опис 2. — Справа 632. — О исходотайствовании награды крестьянину Силенку за спасение племянницы учительшм Киево-печерского приходского девичьего училища Чиплигиновой девицы Марьи. — 1830–1831. — 24 арк.
134. Опис 2. — Справа 646. — Проект положения об упрощении делопроизводства в губернских правлениях и полицейских учреждениях и введении единых форм канцелярского губернского производства. — 1830. — 63 арк.
135. Опис 2. — Справа 658. — Дело об увольнении председателя Киевского Главного Суда Мазаракия и назначении на его место помещика Обуховского. — 1830–1831. — 55 арк.
136. Опис 2. — Справа 670. — Дело о подделке документов подсудном Таращанского суда Бентковского. — 1830. — 16 арк.
137. Опис 2. — Справа 673. — Дело об отыскании и возвращении помещику Тульской губернии Афросимову принадлежавших ему беглых крестьян, укрывающихся в Киеве. — 1830. — 19 арк.

138. Опис 2. — Справа 694. — Дело о высылке в Пермскую губернию участников польских тайных обществ, находящихся под надзором полиции в Киевской Губернии. — 1830. — 107 арк.
139. Опис 2. — Справа 700. — Дело об учреждении над высланным из г. Нежина в г. Киев бывшем профессором гимназии высших наук кн. Безбородко. — Белоусовым полицейского надзора. — 1830. — 4 арк.
140. Опис 2. — Справа 701. — Дело об увольнении со службы губернского секретаря Радомышльского городского Маслова за выдачу паспорта и причислении в шляхетское звание неизвестных лиц. — 1830. — 2 арк.
141. Опис 2. — Справа 802. — Дело об обязательной явке к Киевскому военному губернатору приезжающих в г. Киев чиновников. — 1831. — 3 арк.
142. Опис 2. — Справа 1178. — Регистр предложениям господина Киевского военного губернатора. — 1827–1828. — 49 арк.
143. Опис 2. — Справа 1179. — Предложения, представления и другие материалы о состоянии Киевской губернии. — 1827–1828. — 112 арк.
144. Опис 2. — Справа 1181. — Исходящая документация. — 1828. — 75 арк.
145. Опис 3. — Справа 1. — Дело по отношению Г-на управляющего Министерством Внутренних Дел с изложением просьбы жителей города Махновки жалующихся на помещиков сего города. — 1827–1828. — 31 арк.
146. Опис 3. — Справа 3. — По просьбе 3 гильдии купца еврея Виктора Цимиринга с жалобой на киевскую градскую комиссию в стеснении его торговыми запрещениями содержать гостиницу. — 1827. — 11 арк.
147. Опис 3. — Справа 9. — Дело по просьбе жителей Черкасского повета евреев о переселении

- их в Екатеринославскую Губернию. — 1827. — 11 арк.
148. Опис 3. — Справа 20. — Дело по прошению Белановского еврейского кагала Хаскеля Ремейника с жалобой на отношение оным обществом выплатения податей. — 1827. — 7 арк.
149. Опис 3. — Справа 50. — Дело по отношению исправляющего должность подольского гражданского губернатора о взыскании с ксендза Колчинского и Грошуковского пошлин. — 1827. — 8 арк.
150. Опис 3. — Справа 60. — Дело о беспорядках по управлению Киевского приказа общественного призрения. — 1827 — 1839. — 332 арк.
151. Опис 3. — Справа 62. — дело по отношению Г-на Министра финансов о доставлении сведений о контрактах и крещенской ярмарке. — 1827. — 21 арк.
152. Опис 3. — Справа 65. — По отношению управляющего министерством внутренних дел о доставлении сведений о важнейших мостах по Киевской губернии. — 1827. — 25 арк.
153. Опис 3. — Справа 67. — Дело о своевременном доставлении в Киевскую казенную палату отчетов о денежных суммах. — 1827. — 18 арк.
154. Опис 3. — Справа 73. — О составлении волостей из положенного указом 7 августа 1797 г. числа душ. — 1827–1830. — 39 арк.
155. Опис 3. — Справа 74. — Дело по отношению Г. управляющего Министерством Внутренних дел о изключении из окладных статей городских доходов сгоревших 116 деревянных лавок в 1824 г. — 1827. — 11 арк.
156. Опис 3. — Справа 75. — Дело по рапорту следственной комиссии учрежденной в г. Радомысле. — 1827. — 11 арк.

157. Опис 3. — Справа 79. — Дело о найме дома княгини Ипсиланти для военных кантонистов. — 1827–1828. — 31 арк.
158. Опис 3. — Справа 80. — Дело по отношению Министерства народного просвещения об учреждении в г. Тараще поветового училища. — 1827–1828. — 11 арк.
159. Опис 3. — Справа 86. — Дело об устройстве города Киева. — 1827–1829. — 320 арк.
160. Опис 3. — Справа 87. — Дело по отношению главноуправляющего духовными делами иностранных исповеданий о содействии во взыскании фондушых капиталов. — 1827–1829. — 91 арк.
161. Опис 3. — Справа 91. — Дело о землях завладенных помещиком Каницким принадлежащих местечка Паволочи богоявленской и покровской церквам. — 1827. — 9 арк.
162. Опис 3. — Справа 117. — По отношению Г. Управляющего Министерством Внутренних дел об устройстве в Киеве дворцовой площади. — 1827. — 7 арк.
163. Опис 3. — Справа 119. — Дело об устройстве в г. Киеве каменной мостовой. — 1827–1829. — 112 арк.
164. Опис 3. — Справа 140. — Дело о построении восьми столбов с фонарями на никольской улице. — 1827. — 10 арк.
165. Опис 3. — Справа 164. — Дело по отношению малороссийского почтамта об открытии в м. Белой Церкви временной почтовой экспедиции. — 1827. — 5 арк.
166. Опис 3. — Справа 175. — Дело о земских повинностях. — 1827–1829. — 219 арк.
167. Опис 3. — Справа 207. — Алфавит делам по хозяйственной части. — 1827. — 35 арк.
168. Опис 3. — Справа 222. — Дело о киевских контрактах. — 1828. — 7 арк.

169. Опис 3. — Справа 291. — Дело об учреждении по военным дорогам этапов. — 1828–1829. — 84 арк.
170. Опис 3. — Справа 479. — Дело об усилении штатов Киевской Полиции. — 1830. — 78 арк.
171. Опис 3. — Справа 1063. — Дело с циркулярными предписаниями Министерства Внутренних Дел. — 1831. — 139 арк.
172. Опис 4. — Справа 1. — По отношению Г. Министра Финансов и всеподданнейшей просьбе коллежского советника Домогацкого о злоупотреблениях киевского губернского начальства по делу о фальшивом клеймении товаров. — 1827. — 78 арк.
173. Опис 4. — Справа 2. — Дело по отношению генерал-Адъютанта Бенкендорфа о злоупотреблениях секретаря Жандра. — 1827–1828. — 54 арк.
174. Опис 4. — Справа 3. — Дело по письму Генерал Адъютанта Бенкендорфа о возвращении бумаг относящихся до предложенного следствия по Слободско-Украинской губернии. — 1827. — 67 арк.
175. Опис 4. — Справа 4. — Дело по жалобе дворянина Кржишковского на медленное производство дел его в 2-м Департементе Киевского Главного Суда. — 1827. — 40 арк.
176. Опис 4. — Справа 5. — Дело заключающее переписку с Г. Генерал Адъютантом Бенкендорфом о назначении в Киевскую губернию штаб офицера жандармского корпуса. — 1827–1829. — 20 арк.
177. Опис 4. — Справа 7. — Дело со сведениями о лицах, состоящих под надзором у правительства. — 1827. — 124 арк.
178. опис 4. — Справа 8. — Дело о коллежском ассесоре Николае Плотникове. — 1827. — 52 арк.
179. Опис 4. — Справа 12. — Дело о бывшем в Киевском военном госпитале штаб докторе Кноте, участво-

- вавшем в масонских обществах. — 1827–1828. — 12 арк.
180. Опис 4. — Справа 16. — Дело по представлению Киевского Военного Губернатора о перемещении из Киевской Губернии чиновника по таможенной части, коллежского советника Домогацкого. — 1827. — 8 арк.
181. Опис 4. — Справа 17. — Дело по отношению Г.Управляющего Министерством внутренних дел о том, чтоб проекты о перемене дорог и трактов составлены были без всякой огласки. — 1827–1828. — 6 арк.
182. Опис 4. — Справа 22. — Дело по Высочайшему повелению о секретном надзоре за отставным Генерал-майором Орловым. — 1827–1828. — 50 арк.
183. Опис 4. — Справа 24. — Дело по предписаниям Е.И.В. Цесаревича о надзоре за картежными игроками и другими лицами, едущими из Царства Польского в Киев на контракты. — 1827. — 48 арк.
184. Опис 4. — Справа 25. — Дело по отношению Г. Министра Финансов о внутреннем освидетельствовании Киевского Поветового Казначейства. — 1827. — 10 арк.
185. Опис 4. — Справа 56. — Дело по представлению Киевского Гражданского Губернатора о прекращении секретного надзора над Федоровичем Харланским, Свидерским, графом Потоцким и Олизаром. — 1830. — 4 арк.
186. Опис 4. — Справа 58. — Дело по отношению генерал-адъютанта Бенкендорфа об отыскании профессора французско-подданного Дюпержа и об учреждении над ним секретного надзора. — 1830. — 36 арк.

187. Опис 4. — Справа 59. — Дело о награждении Киевской Полиции за действия во время бывшего 1 апреля на Подоле пожара. — 1830. — 7 арк.
188. Опис 4. — Справа 69. — Дело по докладной записке титулярного советника Муравьева о доставлении ему сведений о венгерцах прибывших в Россию. — 1830—1831. — 18 арк.
189. Опис 4. — Справа 81. — Дело о жандарме Михайлове, рассказывавшем о возмущении польских войск. — 1830—1831. — 34 арк.
190. Опис 4. — Справа 222. — Дело по отношению графа Чернышову о предложении Его Величества поручить Киевскому Военному Губернатору Подольскую и Волынскую губернии. — 1831. — 6 арк.
191. Опис 5. — Справа 4. — О передаче дел по военной части из канцелярии Киевского военного губернатора подполковнику Панкову. — 1827. — 10 арк.
192. Опис 5. — Справа 5. — Дело по представлению Киевского военного губернатора о зависимости киевского военного госпиталя. — 1827. — 42 арк.
193. Опис 5. — Справа 6. — Дело о требовании жалованья Киевскому военному губернатору и прочим чинам военного ведомства. — 1827. — 40 арк.
194. Опис 5. — Справа 9. — Дело о вступлении в управление Киевской губернии. — 1827. — 2 арк.
195. Опис 5. — Справа 10. — Рапорты о вступлении в г. Киев войск для содержания караулов. — 1827. — 64 арк.
196. Опис 5. — Справа 11. — Сведения о паролях отдаваемых от Господина Главнокомандующего 1-ю армиею и о разводах. — 1827. — 28 арк.
197. Опис 5. — Справа 16. — Дело о требовании провианта для Военного губернатора и прочих при нем состоящих военных чинов. — 1827. — 22 арк.

198. Опис 5. — Справа 20. — Дело об обыкновенных происшествиях. — 1827. — 52 арк.
199. Опис 5. — Справа 21. — Месячные рапорты киевского военного госпиталя и киевского коменданта Аракчеева. — 1827. — 112 арк.
200. Опис 5. — Справа 23. — Дело о разных торгах на утверждение цен. — 1827. — 189 арк.
201. Опис 5. — Справа 29. — Дело о выезде Г-на военного губернатора для осмотра Губернии. — 1827. — 2 арк.
202. Опис 5. — Справа 31. — Дело о приезде главнокомандующего 1-й армии в Киев для осмотра войск. — 1827. — 20 арк.
203. Опис 5. — Справа 39. — Дело о прикомандировании Киевского Г-на военного губернатора в лейб гвардию гренадерский полк. — 1827. — 16 арк.
204. Опис 5. — Справа 40. — Дело о рекрутах и амуниции. — 1827. — 30 арк.
205. Опис 5. — Справа 43. — Дело о малолетних детях прапорщика Азанова. — 1827. — 12 арк.
206. Опис 5. — Справа 107. — Дело по жалобам разных лиц о стеснении их воинским постоем. — 1827–1828. — 171 арк.
207. Опис 5. — Справа 109. — По рапорту губернского Прокурора о ложном донесении Киевского нижнего земского суда на счет казенного кирпичного завода. — 1827–1830. — 17 арк.
208. Опис 5. — Справа 111. — Дело по рапорту начальника штаба 3-го пехотного корпуса генерал-майора Горчакова об отводе дома для школы армейских юнкеров. — 1827. — 11 арк.
209. Опис 5. — Справа 121. — Дело по отношению министерством Внутренних Дел с изъяснением Высочайшей воли о дополнительном сборе в Киевской губернии земских повинностей на заготовление дров

- и соломы для войск херсонского отряда военных поселений. — 1827–1828. — 85 арк.
210. Опис 5. — Справа 122. — Дело о квартирующих в Киевской Губернии войсках Господину Киевскому Гражданскому Губернатору. — 1827. — 123 арк.
211. Опис 5. — Справа 126. — Дело по высочайшему повелению: Киевский батальон военных кантонистов подчинить Киевскому Военному Губернатору. — 1827. — 66 арк.
212. Опис 5. — Справа 128. — Дело о сумме отпускаемой для военных кантонистов в пособие. — 1827. — 34 арк.
213. Опис 5. — Справа 130. — Дело о разпределении военных кантонистов Киевского батальона по разным местам по назначению начальства. — 1827–1828. — 216 арк.
214. Опис 5. — Справа 133. — Дело о лагере Киевского батальона военных кантонистов. — 1827. — 14 арк.
215. Опис 5. — Справа 136. — Месячные рапорты по батальону Военных кантонистов. — 1827–1828. — 469 арк.
216. Опис 5. — Справа 151. — Дело на счет сбежавших штатных инвалидов из Киевского Батальона военных кантонистов. — 1827. — 83 арк.
217. Опис 5. — Справа 172. — Дело о малолетних евреях. — 1827. — 14 арк.
218. Опис 5. — справа 182. — Дело о приемщиках по комиссариатскому Ведомству и Киевскому Арсеналу и проч. — 1828. — 233 арк.
219. Опис 5. — Справа 193. — Дело о выезде Киевского военного губернатора в СПб. и о вытребовании прогонных денег. — 1828. — 14 арк.
220. Опис 5. — Справа 196. — Дело об Адъютанте корнете Злотницком. — 1828. — 24 арк.

221. Опис 5. — Справа 202. — Дело по требованию жалованья Киевскому военному губернатору и прочим чинам военного ведомства. — 1828. — 26 арк.
222. Опис 5. — Справа 204. — Дело о беспорядках по внутренней страже. — 1828–1829. — 145 арк.
223. Опис 5. — Справа 207. — Дело по требованию книг собрания законов. — 1828. — 15 арк.
224. Опис 5. — Справа 222. — Дело по предмету осмотра имеющихся по Киевской губернии этапов. — 1828. — 4 арк.
225. Опис 5. — Справа 256. — Дело о том чтобы дежурные по караулам давали знать с шлагбаумов записками в квартиру господина Киевского военного губернатора как о приезде в Киев так равно и о выезде из одного почты. — 1828. — 2 арк.
226. Опис 5. — Справа 313. — Дело о прошении начальничьего содействия и скорейшему выполнению радомышльским нижним судом предписания о солдатских детях. — 1828. — 14 арк.
227. Опис 5. — Справа 356. — Дело о выезде Киевского военного губернатора в город Бухарест. — 1829. — 25 арк.
228. Опис 5. — Справа 368. — Дело о доставлении последнего списка из Инспекторского Департамента г-на Киевского военного губернатора. — 1829. — 29 арк.
229. Опис 5. — Справа 391. — Дело о поручении Киевского батальона военных кантонистов на время отъезда Киевского военного губернатора в г. Бухарест. — 1829. — 6 арк.
230. Опис 5. — Справа 407. — Дело о том чтобы Киевский комендант и комиссия Киевского комиссариатского депо относились бы во всем к Г-ну Военному губернатору. — 1830. — 3 арк.

231. Опис 5. — Справа 410. — Дело о доставлении сведений о квартирующих войсках Киевской губернии. — 1830. — 427 арк.
232. Опис 5. — Справа 489. — Дело о некоторых распоряжениях на отъезд Военного губернатора для обозрения Киевской губернии. — 1830. — 19 арк.
233. Опис 5. — Справа 507. — Дело по отношению инспекторского департамента Главного штаба Его Императорского Величества о доставлении сведений о чиновниках находящихся при Киевском военном губернаторе по особым поручениям. — 1830. — 5 арк.
234. Опис 5. — Справа 520. — Дело о доставлении сведений Военному губернатору еженедельно, о рекуратах принятых в г. Киеве. — 1830. — 243 арк.
235. Опис 5. — Справа 558. — Дело об учреждении инженерных кирпичных заводов. — 1830–1832. — 222 арк.
236. Опис 5. — Справа 567. — Дело о плане Высочайше утвержденном новым укреплениям г. Киева. — 1831–1832. — 14 арк.
237. Опис 5. — Справа 591. — Дело об откомандировании в ведение Г-на военного губернатора 300 казаков. — 1831–1832. — 102 арк.
238. Опис 5. — Справа 592. — Дело по Высочайшему Повелению, об испрашивании от Главнокомандующего Действующей армией в разных случаях разрешений о выполнении повелений Его. — 1831. — 451 арк.
239. Опис 5. — Справа 593. — Дело об офицерах Польской службы находящихся в Подольской и Волынской губерниях. — 1830–1831. — 10 арк.
240. Опис 5. — Справа 595. — Рапорты киевскому военному коменданту о происшестввиях в городе. — 1830. — 73 арк.
241. Опис 5. — Справа 648. — Дело об отправленных в Киев взятых в плен 198 человеках нижних чинов и

- 9 человеках разного звания взятых по подозрению. — 1831. — 109 арк.
242. Опис 5. — Справа 653. — Дело об отправленных в г. Киев от житомирского коменданта польских плен-ных 9 человеках. — 1831. — 15 арк.
243. Опис 5. — Справа 669. — Дело о доставлении перечневой ведомости во всех поступивших в ведение военного губернатора военнопленных польских мятежников. — 1831. — 26 арк.
244. Опис 5. — Справа 832. — Дело по предписанию военного губернатора о том чтобы начальники рас-положенных в Киевской губернии войск доставляли ведомости о числе воинских чинов. — 1831. — 77 арк.
245. Опис 5. — Справа 881. — Дело о прикоман-дировании в канцелярию военного губернатора для письма двух нижних чинов из резервной дивизии 6 пехотного корпуса. — 1831. — 7 арк.

Фонд 12

246. Опис 1. — Справа 31. — О координации работы между Сенатом об отъездах Беклешова в Киев. — 1800. — 5 арк.

Фонд 442 — Канцелярія Київського, поділь-ського та волинського генерал-губернатора

247. Опис 638. — Справа 1. — ч.1. — Список чиновников занимающих должности Киевских военных губерна-торов. — 366 арк.
248. Опис 1. — Справа 915. — Дело о расширении прав военных губернаторов. — 1831–1835. — 33 арк.
249. Опис 1. — Справа 917. — Дело о присвоении уч-реждениям и должностным лицам Киевской, По-дольской и Волынской губерний наименований су-ществующих в губерниях центральной России и введении в судопроизводство русского языка. — 115 арк.

250. Опис 1. — Справа 3007. — Дело об увольнении военного губернатора г. Житомира и Волынского гражданского губернатора Маслова и назначении ему пенсии. — 1839–1840. — 132 арк.
251. Опис 157. — Справа 278. — Дело по отношению министра Внутренних дел о доставлении ему сведений о неисполненных указах Правительствующего Сената. — 9 арк.
252. Опис 532. — Справа 304. — Дело о допущении иногородних евреев торговать в г. Киеве. — 45 арк.
253. Опис 793. — Справа 283. — Дело о продолжении существования Киевской Центральной Ревизской комиссии. — 108 арк.

Державний архів Київської області

Фонд 1 — Киевское губернское правление

254. Опис 295. — Справа 1276. — Дело по предложению Его Сиятельства господина генерал-фельдмаршала Киевского военного губернатора и кавалера графа Салтыкова о вызове желающих взять на себя поставку строевых лошадей для кавалерийских полков. — 1798. — 47 арк.
255. Опис 336. — Справа 126. — Дело по отношению Киевского губернатора об обеспечении подводами воинских частей, отправленных в Брест-Литовск для укомплектования войск корпусов фельдмаршала Суворова и Римского-Корсакова. — 1798. — 21 арк.
256. Опис 336. — Справа 624. — Рапорта городских дум, полиций о предоставлении свободной площади дворянам на постройку домов в г. Киеве. — 1801. — 56 арк.
257. Опис 336. — Справа 1095. — Дело о наборе рекрут в Киевской губернии. — 1806. — 78 арк.

258. Опис 336. — Справа 1235. — Дело об устройстве специальных военных дорог для передвижения войск. — 1810. — 34 арк.

Фонд 2 — Киевский гражданский губернатор

259. Опис 3. — Справа 1971. — Копия циркулярного предписания министра внутренних дел об упразднении подвижного земского войска и переписка с киевской казенной палатой, городскими магистратами, городской думой и нижними земскими судами о добровольных пожертвованиях в пользу земской милиции. — 1806. — 43 арк.
260. Опис 3. — Справа 2187. — Рапорт об учреждении внутреннего земского ополчения или милиции. — 1807. — 16 арк.
261. Опис 179. — Справа 1024. — Дело об отмене звания военных губернаторов и учреждении при них военных управлений. — 1864. — 5 арк.

Фонд 1515 — Киевская губернская комиссия для разбора дел об участниках польского восстания

262. Опис 1. — Справа 94. — Черновик постановления губернской комиссии и копия рапорта Радомысльской частной комиссии об установлении полицейского надзора за посесором Тадеушем Петовским обвиненным в участии в востании. — 1831. — 8 арк.
263. Опис 1. — Справа 95. — Дело об установлении полицейского надзора за шляхтичем Старчевским обвиненным в призыве крестьян присоединиться к повстанцам. — 1831. — 35 арк.
264. Опис 1. — Справа 133. — Дело о прекращении уголовного преследования против помещика Хоецкого, заподозренного в подготовке к восстанию. — 1831. — 129 арк.
265. Опис 1. — Справа 134. — Дело о прекращении уголовного преследования против Махновского уезд-

ного предводителя дворянства Абрамовича, заподозренного в заготовке оружия для повстанцев. — 1831. — 49 арк.

266. Опис 1. — Справа 135. — Дело о прекращении уголовного преследования против шляхтича Басалинского, заподозренного в заготовке оружия для повстанцев. — 1831. — 47 арк.

267. Опис 1. — Справа 137. — Дело о прекращении уголовного преследования против графа Подоского, заподозренного в оказании содействия повстанцам. — 1831. — 26 арк.

Державний архів Вінницької області
Фонд 391

268. Опис 1. — Справа 13. — Протоколы заседаний городского магистрата. — 1807. — 585 арк.

Фонд 470 — Винницкий уездный суд

269. Опис 1. — Справа 29. — Указы Подольского Губернского Правления. — 1819. — 393 арк.

Фонд 471

270. Опис 4. — Справа 19. — Журнал записка входящих документов. — 1797–1801. — 90 арк.

Фонд 497

271. Опис 1. — Справа 3. — Дело по указам брацлавского наместнического правления. — 1797. — 348 арк.

Фонд 521. — Брацлавская казенная палата

272. Опис 1. — Справа 7. — Протоколы заседания Брацлавской казенной палаты. — 1797. — 113 арк.

Фонд 678. — Бершадское городническое правление

273. Опис 1. — Справа 140. — Книга вступающим и исходящим бумагам. — 1797. — 36 арк.

Фонд 906. — Брацлавский уездный суд

274. Опис 1. — Справа 4. — Указ Брацлавского наместнического правления об утверждении штатов губернского правления и упразднении совестных судов, верхних земских судов, губернских магистратов, верхних и нижних расправ, дворянских опека, губернских стряпчих и другое. — 1797. — 26 арк.

Державний архів Хмельницької області

Фонд 227 — Подольское губернское правление

275. Опис 1. — Т. 1. — Справа 2. — Указы Сената за 1797 г. — 1797. — 567 арк.
276. Опис 1. — Т. 1. — Справа 3. — Указы и предложения 1797 г. — 1797. — 496 арк.
277. Опис 1. — Т. 1. — Справа 4. — Журналы заседаний за август месяц. — 1797. — 58 арк.
278. Опис 1. — Т. 1. — Справа 5. — Ордера и предложения за август–декабрь 1797 г. — 1797. — 46 арк.
279. Опис 1. — Т. 1. — Справа 6. — Дело по указу Правительствующего Сената о наборе с 500 душ по 3 рекрута. — 1797. — 273 арк.
280. Опис 1. — Т. 1. — Справа 7. — Формулярные списки за 1797 г. — 1797. — 145 арк.
281. Опис 1. — Т. 1. — Справа 12. — Дело по жалобе священника с. Ступчина, Винницкого уезда Николая Каминского о захвате церковной земли. — 1798. — 17 арк.
282. Опис 1. — Т. 1. — Справа 20. — Дело о находящемся в местечке Черный Остров и Бар порохе. — 1798. — 36 арк.
283. Опис 1. — Т. 1. — Справа 25. — Дело об учреждении по подольской губернии дорог, гатей, мостов и переправ. — 1798. — 41 арк.
284. Опис 1. — Т. 1. — Справа 30. — Указы и предложения Правительствующего Сената за 1798 г. — 1798. — 724 арк.

285. Опис 1. — Т. 1. — Справа 36. — Журналы исходящих документов за 1798 г. — 1798. — 196 арк.
286. Опис 1. — Т.1. — Справа 42. — Дело по предложению Его Высокопревосходительства господина военного губернатора Беклешова о переводе ямпольских присудственных мест в местечко Цекиновку с удержанием прежнего названия. — 1798. — 53 арк.
287. Опис 1. — Т. 1. — Справа 44. — Дело по предложению Его Сиятельства Графа Ивана Васильевича Гудовича о переводе по случаю оказавшейся в г. Могилеве заразной болезни тамошнего уездного казначейства в местечко Бар. — 1798. — 74 арк.
288. Опис 1. — Т. 1. — Справа 53. — Дело по предложению Его Сиятельства графа Гудовича о приведении к присяге французов на верность и подданство Его Императорскому Величеству. — 1799. — 8 арк.
289. Опис 1. — Т. 1. — Справа 70. — Указы Сената за 1799 г. — 1799. — 592 арк.
290. Опис 1. — Т. 1. — Справа 71. — Предложения каменец-подольского военного губернатора за 1799 г. — 1799. — 348 арк.
291. Опис 1. — Т. 1. — Справа 72. — Постановления за 1799 г. — 1799. — 844 арк.
292. Опис 1. — Т. 1. — Справа 74. — Входящая книга за 1799 г. — 105 арк.
293. Опис 1. — Т. 1. — Справа 75. — Исходящая книга за 1799 г. — 79 арк.
294. Опис 1. — Т. 1. — Справа 105. — Указы и предложения Правительствующего Сената за 1800 г. — 1800. — 498 арк.
295. Опис 1. — Т. 1. — Справа 189. — Реестр указам и повелениям Его Высочества по военной части за 1801 г. — 1801. — 267 арк.

296. Опис 1. — Т. 1. — Справа 190. — Журнал по воинской части донесениям государю цесаревичу 1801 г. — 1801. — 75 арк.
297. Опис 1. — Т. 1. — Справа 658. — Предложения военного губернатора за 1811 г. — 1811. — 359 арк.
298. Опис 1. — Т. 1. — Справа 1349. — Журналы заседаний за 1824. — 1824. — 841 арк.
299. Опис 1д. — Справа 33а. — Дело об учреждении в г. Каменце Комитета для уравниения городских повинностей. — 1805–1819. — 145 арк.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису

300. Фонд V. — Справа 667. — Статистика Бассарабии составленная надворным советником Свиныным в 1817 г по поручению военного губернатора Бахметева.
301. Фонд VIII. — Справа 248. — Опись указов и указы императора Павла I Екатеринославскому военному губернатору Бердяеву. — 1796–1797.
302. Фонд IX. — Справа 21728–21745. — Дело с паспортами, выдаваемыми разным лицам. — 1797.
303. Фонд IX. — Справа 21931–21966. — Дело о продовольствии строевых и подъемных лошадей сеном и овсом гусарского Дунина полка. — 1798.
304. Фонд IX. — Справа 22390–22422. — Указы военной коллегии, ордера генерала от инфантерии Гудовича, генерал-майора Розена. — 1799.
305. Фонд X. — Справа 7167–7195. — Ведомости о выборах в Киевскую губернию в разные должности; представления киевского губернского маршала Козловского военному губернатору Феньшу о нуждах и просьбах дворян; списки дворян поветов киевской гу-

- бернии, принимавших участие в выборах. — 1800. — 56 арк.
306. Фонд Х. — Справа 10193–10195. — Отношение инженер-генерала фон Сухтелена Киевскому военному губернатору Феньшу о невысылке киевским губернским правлением необходимых карт императорскому Депо карт. — 1800. — 3 арк.
307. Фонд Х. — Справа 10508–10510. — Представление Киевской казенной палаты киевскому военному губернатору Феньшу о результатах торгов на взятие в откупное содержание казенных оброчных мельниц. — 1800. — 53 арк.
308. Фонд Х. — Справа 10857–10860. — Прошение бывшего полковника польской службы Игнатия Свидерского Киевскому военному губернатору Феньшу об исключении из ревизии ошибочно внесенных 36 душ мужского и женского пола. — 1800. — 15 арк.
309. Фонд Х. — Справа 11389–11390. — Указ Сената о переводе Санкт-петербургского губернатора Панкратьева в Киев на должность гражданского губернатора и рапорт Феньша Сенату о получении указа. — 1800. — 28 арк.
310. Фонд Х. — Справа 14879–14880. — Щітківський Іван. До історії забудування м. Києва на поч. ХІХ ст. — 21 арк.
311. Фонд Х. — Справа 17441. — До історії Поділля початку ХІХ в. (опис Поділля В. Рудлицького).
312. Фонд Х. — Справа 18510. — Володимир Щербина. Нове джерело до історії Київщини на початку ХІХ ст. і його автор. — 1928.
313. Фонд 160. — Справа 1645. — Платон (Левшин) Митрополит московский Путешествие [...] в Киев и по другим российским городам в 1804 г. — 1803. — 78 арк.

314. Фонд 71. — Справа 1216. — Записка по установлению цен на провиант и фураж.

Державний Архів м. Києва

Фонд 1 — Киевский городской магистрат

315. Опис 1. — Справа 77. — Донесения Киевского магистрата. — 1798. — 71 арк.
316. Опис 1. — Справа 469. — Дело о передаче городской музыки в ведение Г. адъютанту господина Киевского военного Губернатора Левашова штабс-ротмистру Столыпину 2-му. — 1832. — 36 арк.

Российский государственный исторический архив

Фонд 1286 — Департамент полиции исполнительной

317. Опись 1. — Дело 134. — Дело о соображениях киевского комитета для счета прежних городских доходов по устройению там винного откупа. — 1804. — 179 л.
318. Опись 1. — Дело 167. — Дело по рапорту Подольского Военного Губернатора Эссена 1-го о продолжающемся исправлении турецких пограничных крепостей. — 1804. — 4 л.
319. Опись 1. — Дело 189. — Дело по циркулярному Предписанию о чистоте в городах. — 1803. — 7 л.
320. Опись 1. — Дело 194. — Дело о прибавке к сумме на канцелярию подольского военного губернатора. — 1803. — 10 л.
321. Опись 2. — Дело 119. — Дело об определении Генерал, военных и Гражданских губернаторов. — 1819.

Фонд 1374 — Правительствующий Сенат, канцелярия генерал-прокурора

322. Опись 1. — Дело 780. — Переписка с Псковским и Смоленским военным губернатором М. М. Филосо-

фовим по разным делам, относящихся к управлению губерний. — 1 л.

323. Опись 2. — Дело 1822. — Переписка с губернаторами по поводу исполнения повеления верховной власти относительно объезда им вверенных губерний. — 1798. — 69 л.
324. Опись 3. — Дело 2285. — Переписка по поводу сношения Сената с военными губернаторами, заведывающими гражданской частью — 1800. — 8 л.

АРХЕОГРАФІЧНІ ЗБІРНИКИ, ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

325. *Андриевский А.* Исторические материалы (из архива Киевского губернского правления) — К., тип. Губернского правления, вып. 5, 1883. — 179 с.
326. Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. — СПб., 1859. — 533 с.
327. Архив кн. Голенищева-Кутузова-Смоленского (1745–1813). Письма к жене // Русская старина. — 1872. — № 2. — С. 53–62.
328. Государственные учреждения России в XVIII в. Законодательные материалы. Справочное пособие / под ред. Чернова А. В. — М., 1960. — 437 с.
329. Журналы Комитета министров (1802–1812). Изд. под ред. А. Н. Куломзина. СПб., 1896. — Т. 1. — 87 с.
330. Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи). — К., 1982. — 132 с.
331. *Козирев В. К.* Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.). — Запоріжжя, 1999. — 528 с.
332. *Козирев В. К.* Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII–XX ст.). — Запоріжжя, 2002. — 373 с.

-
333. *Кутузов М. И.* Сборник документов / под. ред. Л. Г. Бескровного. — Т. 2. — М.: Воениздат, 1951. — 551 с.
334. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). — Т. 24 (1796–1798). — 1 собр. — СПб., 1830. — 869 с.
335. ПСЗ. — Т. 25 (1798–1799). — 1 собр. — СПб., 1830. — 933 с.
336. ПСЗ. — Т. 26 (1800–1801). — 1 собр. — СПб., 1830. — 875 с.
337. ПСЗ. — Т. 27 (1802–1803). — 1 собр. — СПб., 1830. — 1122 с.
338. ПСЗ. — Т. 28 (1804–1805). — 1 собр. — СПб., 1830. — 1328 с.
339. ПСЗ. — Т. 29 (1806–1807). — 1 собр. — СПб., 1830. — 1372 с.
340. ПСЗ. — Т. 30 (1808–1809). — 1 собр. — СПб., 1830. — 1404 с.
341. ПСЗ. — Т. 31 (1810–1811). — 1 собр. — СПб., 1830. — 944 с.
342. ПСЗ. — Т. 32 (1812–1815). — 1 собр. — СПб., 1830. — 1107 с.
343. ПСЗ. — Т. 33 (1815–1816). — 1 собр. — СПб., 1830. — 1173 с.
344. ПСЗ. — Т. 34 (1817). — 1 собр. — СПб., 1830. — 958 с.
345. ПСЗ. — Т. 35 (1818). — 1 собр. — СПб., 1830. — 674 с.
346. ПСЗ. — Т. 36 (1819). — 1 собр. — СПб., 1830. — 734 с.
347. ПСЗ. — Т. 37 (1820–1821). — 1 собр. — СПб., 1830. — 983 с.
348. ПСЗ. — Т. 38 (1822–1823). — 1 собр. — СПб., 1830. — 1354 с.
349. ПСЗ. — Т. 39 (1824). — 1 собр. — СПб., 1830. — 690 с.
350. ПСЗ. — Т. 40 (1825). — 1 собр. — СПб., 1830. — 631 с.
351. ПСЗ. — Т. 1 (1825–1827). — 2 собр. — СПб., 1830. — 1379 с.

352. ПСЗ. — Т. 2 (1827). — 2 собр. — СПб., 1830. — 1138 с.
353. ПСЗ. — Т. 5 (1830). — 1 отделение. — 2 собр. — СПб., 1831. — 824 с.
354. ПСЗ. — Т. 5 (1830). — 2 отделение. — 2 собр. — СПб., 1831. — 596 с.
355. ПСЗ. — Т. 6 (1831). — 1 отделение. — 2 собр. — СПб., 1832. — 790 с.
356. ПСЗ. — Т. 6 (1831). — 2 отделение. — 2 собр. — СПб., 1832. — 360 с.
357. ПСЗ. — Т. 7 (1832). — 2 собр. — СПб., 1833. — 1044 с.
358. ПСЗ. — Т. XLV. — Ч. 1. — Указатель хронологический. — СПб., 1830. — 946 с.
359. Российское законодательство X–XX веков: В 9 т. — Т. 6. — М.: Юрид. Лит., 1988. — 431 с.
360. Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной е.и.в. канцелярии. — СПб., 1895. — Вып. 7. — 371 с.
361. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 2. Царствования имп. Николая I. (1826–1855). — СПб., 1865. — 562 с.
362. Статистическое описание Киевской губернии. Изд. И. Фундуклея. — СПб., 1852. — 594 с.

Періодичні видання

363. Одесский вестник. — № 67. — 1829 г. 21 авг. — Одесса. — С. 11–12.
364. Санкт-петербургские ведомости. — № 10. — 3 февр. 1797. — СПб. — С. 4.
365. Северная пчела. — № 89. — 25 июля 1829 г. — СПб. — С. 17.

МЕМУАРИ, ЩОДЕННИКИ, АВТОБІОГРАФІЇ, ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА

366. Автобиографическая записка И. И. Сердюкова // КС. — 1896. — Кн. 11. — С. 178–224; Кн. 12. — С. 337–373.

367. Административно-территориальное устройство России. История и современность. — М.: ОЛМА — ПРЕСС, 2003. — 320 с.
368. Бенуа А. Мои воспоминания. — Т. 1. — М., 1990. — 714 с.
369. Бутурлин М. Д. Записки / Рус. архив. — 1897. — № 8. — С. 43–59.
370. Вигель Ф. Ф. Записки. (под редакцией С. Я. Штрайха). — М., 2000. — 327 с.
371. Волконский С. Г. Записки. — СПб., 1901. — 457 с.
372. Долгоруков П. В. Правда о России, высказанная князем Петром Долгоруковым. — Париж, 1861. — 97 с.
373. Дубровин Н. Письма главнейших десятилетий в царствовании императора Александра I (с 1807–1829 год). — СПб.: Тип. АН, 1883. — 368 с.
374. Записки Н. И. Мамаева // Исторический вестник. — 1901. — Кн. 11. — С. 38–45.
375. Записки Н. Н. Мурзакевича: 1806–1883 // РС. — 1887. — Кн. 4. — С. 129–144.
376. Записки сенатора Дивова // Русская старина. 1897. — С. 27–44.
377. Записки сенатора Фишера // Исторический вестник. 1910. — С. 51–63.
378. Императрица Александра Федоровна в своих воспоминаниях // Русская старина. — 1896. — № 10. — С. 5–60.
379. Кюстин А. Николаевская Россия: Пер. с фр. — М.: Политиздат, 1990. — 352 с.
380. М. Н. Из семейных архивов: (Выдержки из писем малороссийских генерал губернаторов кн. Лобанова-Ростовского и кн. Репнина). 1811–1819 г. // КС. — 1893. — Кн. 7. — С. 90–99.
381. М-ра Ив. Из бумаг сенатора М. П. Миклашевского // КС. — 1890. — Кн. 1. — С. 120–124.

382. Письма генерал-губернатора кн. А. Б. Куракина из Малороссии / Под ред. И. Ф. Павловского, пер. С фр. Л. А. Несвитской // Тр. ПГУАК. — 1909. — Ч. 1. — Вып. 6. — С. 41–75.
383. Россия XVIII столетия в изданиях Вольной русской типографии А. И. Герцена и Н. П. Огарева. Записки сенатора И. В. Лопухина. Репринтное воспроизведение. — М.: Наука, 1990. — 224 с.
384. Русские мемуары. Избранные страницы. 1800 — 1825 гг. — М., 1989. Изд. «Правда». — 624 с.
385. *Чарторижский А.* Мемуары князя Адама Чарторижского и его переписка с императором Александром I. — Т. 1. — М., 1912. — 366 с.

ЛІТЕРАТУРА

386. *Александрі Л. Н.* Бессарабія и бессарабський вопрос / Л. Н. Александрі. — М.: Госиздат, б/г. — 73 с.
387. *Алексеев А. С.* Русское государственное право. Конспект лекцій ординарного профессора Императорского Московского университета / А. С. Алексеев. — Изд. Четвертое. — М., 1897. — 583 с.
388. *Андрієвський І.* О наместниках, воеводах и губернаторах / И. О. Андрієвський. — СПб., 1864. — 254 с.
389. *Анучин Е.* Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений России с «Учреждениями» о губернии 1775 г. до последнего времени / Е. Анучин. — СПб.: Тип. МВД, 1872. — 272 с.
390. *Бантыш-Каменский Д. Н.* Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов / Д. Н. Бантыш-Каменский. — Ч. 2. — М., 1991. — 268 с.
391. *Барвінський О.* Історія України — Руси / О. Барвінський. — Львів: НТШ, 1904. — 125 с.
392. *Барг М. А.* Эпохи и идеи. Становление историзма / М. А. Барг. — М.: Мысль, 1987. — 348 с.

393. Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М. История государства и права Польши / Ю. Бардах, Б. Леснодорский, М. Пиетрчак. — М.: Юридическая литература, 1980. — 559 с.
394. Бережинский В. Г., Луцик И. С., Перепелица М. М. Отечественные органы военного управления и комплектование вооруженных сил (с древних времен до 1917 г) / В. Г. Бережинский, И. С. Луцик, М. М. Перепелица. — К.: Украинский институт военной истории, 2005. — 62 с.
395. Берлінський М. Ф. Історія міста Києва / М. Ф. Берлінський. — К., 1991. — 320 с.
396. Бернер А. Ф. Учебник уголовного права / А. Ф. Бернер. — Т. 1. — СПб., 1867. — 400 с.
397. Блинов И. А. Губернаторы: Историко-юридический Очерк / И. А. Блинов. — СПб., 1905. — 368 с.
398. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. — М.: Наука, 1973. — 232 с.
399. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К.: Критика, 1998. — 256 с.
400. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 / Д. Бовуа. — Львів: Кальварія, 2007. — 296 с.
401. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак, ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. — К.: ІНТЕЛ, 1996. — 415 с.
402. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и Россия в его время / М. И. Богданович. — СПб., 1869. — Т. 1. — 383 с.
403. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и Россия в его время / М. И. Богданович. — СПб., 1869. — Т. 2. — 665 с.
404. Богданович М. И. История царствования императора Александра I и Россия в его время / М. И. Богданович. — СПб., 1869. — Т. 4. — 773 с.

-
405. *Богданович М. И.* История царствования императора Александра I и Россия в его время / М. И. Богданович. — СПб., 1871. — Т. 5. — 709 с.
406. *Богданович М. И.* История царствования императора Александра I и Россия в его время / М. И. Богданович. — СПб., 1871. — Т. 6. — 665 с.
407. *Болховітінов Є.* Вибрані праці з історії Києва / Є. Болховітінов. — К., 1995. — 488 с.
408. *Борисенко В. Й.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття / В. Й. Борисенко. — 2-ге вид.: Навч. посібник. — К.: Либідь, 1998. — 616 с.
409. *Бутич М. І.* До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (к. XVIII — поч. XX ст.) / М. І. Бутич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — Вип. 11. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 45–50.
410. *Варадинов Н.* История Министерства внутренних дел. Кн. VIII (дополнительная); История распоряжений по расколу / Н. Варадинов. — СПб., 1862. — 666 с.
411. Велика історія України. Т. II / Зладив М. Голубець. — К.: Глобус, 1993. — 400 с.
412. Вел. князь Николай Михайлович. Император Александр I. Опыт исторического исследования. — СПб., 1914. В двух томах. — 772 с.
413. *Верига В.* Нариси з історії України (кінець XVIII — початок XX ст.) / В. Верига. — Львів: Світ, 1996. — 448 с.
414. *Верменич Я. В.* Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Я. В. Верменич / НАН України. Інститут історії України. — У 2-х чч. — К.: Інститут історії України, 2009. — Ч. 1. — 364 с.
415. *Верменич Я. В.* Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів / Я. В. Верменич // Регіональна історія України. — Вип. 1. — К.:

- Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 13–29.
416. *Верменич Я. В.* Поняття “регіональна історія” як структурна модель територіальних досліджень / Я. В. Верменич // Регіональна історія України. — Вип. 2. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 9–29.
417. *Верменич Я. В.* Теоретико-методологічної проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 516 с.
418. *Владимирский-Буданов М. Ф.* Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. — СПб., 1909. — 699 с.
419. *Гербильський Г.* Українські козачі полки і українське ополчення у вітчизняній війні 1812 року / Г. Гербильський. — М.: укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. — 20 с.
420. *Гершинзон М. О.* Эпоха Николая I / М. О. Гершинзон. — М., 1910. — 187 с.
421. *Гольцев В. А.* Законодательство и нравы в России XVIII века / В. А. Гольцев. — СПб., 1896. — 365 с.
422. *Горизонтов Л. Е.* Парадоксы имперской политики: Поляки в России и Русские в Польше (XIX — начало XX в.) / Л. Е. Горизонтов. — М.: Индрик, 1999. — 272 с.
423. *Градовский А. Д.* Высшая администрация России XVIII ст. / А. Д. Градовский. — СПб., 1866. — 312 с.
424. *Градовский А. Д.* Начала русского государственного права / А. Д. Градовский // Собр. Соч. — 2-е изд. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. — Т. 9. — Ч. 3. Органы местного управления. — 410 с.
425. *Градовский А. Д.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / А. Д. Градовский // Собр. соч. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. — Т. 1. — С. 299–338.

-
426. *Градовский А. Д.* Русское государственное право / А. Д. Градовский. — Т. I. — СПб., 1875. — 315 с.
427. *Градовский А. Д.* Сочинения / А. Д. Градовский. — СПб.: «Наука», 2001. — 512 с.
428. *Градовский А. Д.* Исторический очерк учреждения генерал-губернаторов в России / А. Д. Градовский. — СПб., 1899 (соч. Т. 1). — 326 с.
429. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст / Я. Грицак. — К.: Генеза, 2000. — 360 с.
430. *Грушевский М. С.* Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст / М. С. Грушевский. — СПб., 1907. — 15 с.
431. *Грушевский М. С.* Единство или распадение России / М. С. Грушевский. — СПб., 1907. — 15 с.
432. *Грушевский М. С.* Иллюстрированная история Украины / М. С. Грушевский. — К.: МПП Левада, 1997. — 696 с.
433. *Грушевский М. С.* История украинского народа / М. С. Грушевский // Украинский народ в его прошлом и настоящем / Под ред. проф. Ф. К. Волкова, проф. М. С. Грушевского, проф. М. М. Ковалевского, акад. Ф. Е. Корша, проф. А. Е. Крымского, проф. М. И. Туган-Барановского, и акад. А. А. Шахматова. — Т. 1. — С. 37–360.
434. *Грушевский М. С.* — Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский — К.: Лыбидь, 1991. — 400 с.
435. *Грушевский М. С.* Самоотвержение малороссиян / М. С. Грушевский // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. — К.: Веселка, 1992. — С. 9–17.
436. *Грушевский М. С.* Украинский вопрос / М. С. Грушевский // Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907. — С. 12–41.

437. *Грушевський М. С.* Безглузда національна політика Росії / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2002. — С. 256–257.
438. *Грушевський М. С.* Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. — Львів: Світ, 2002. — С. 75–82.
439. *Грушевський М. С.* Рух політичної і суспільної української думки в ХІХ столітті / М. С. Грушевський // Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. — Т. І. — Львів: Світ, 2002. — С. 397–405.
440. *Гуржій І. О.* Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років ХVІІІ ст. до 1861 р.) / І. Гуржій. — К.: «Радянська школа», 1958. — 168 с.
441. *Гуржій І. О.* Зародження робітничого класу України (кінець ХVІІІ ст. — перша половина ХІХ ст.) / І. Гуржій. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. — 180 с.
442. *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року) / І. Гуржій. — К.: Видавництво АН Української РСР, 1962. — 208 с.
443. *Гуржій І. О.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України пер. пол. ХІХ ст. / І. Гуржій. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1954. — 452 с.
444. *Гуржій І. О.* Устим Кармалюк / І. Гуржій. — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1955. — 52 с.
445. *Гуржій О.* Податне населення України ХVІІ–ХVІІІ ст. Нариси з історії та статистики / О. Гуржій / НАН України. Інститут історії України; Черкаський

- національний університет ім. Богдана Хмельницького; Науково-дослідний інститут селянства. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2009. — 296 с.
446. *Дві Русі / За загальною ред. Л. Івшиної.* — К.: Факт, 2003. — 496 с.
447. *Деятнадцатый век: Исторический Сборник / Изд. П. Бартевым.* — М., 1872. — 438 с.
448. *Дедицкий Б.* Народная история Руси от начала до новейших времен / Б. Дедицкий. — Львов, 1870. — Ч. 3. — 208 с.
449. *Демкович-Добрянський М.* Українсько-польські стосунки у ХІХ ст. / Український Вільний Університет; Передмова Янева / М. Демкович — Добрянський. — Мюнхен, 1969. — 119 с.
450. *Дитятин И. И.* Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года / И. И. Дитятин. — Ярославль, 1877. — 231 с.
451. *Дитятин И. И.* Статьи по истории русского права / И. И. Дитятин. — СПб., 1895. — 638 с.
452. *Дитятин И. И.* Устройство и управление городов в России / И. И. Дитятин. — Т. II. — Ярославль, 1877. — 508 с.
453. *Дитятин И. И.* Наши города за первые три четверти настоящего столетия и «Русский дореформенный город» / И. И. Дитятин // Статьи по истории русского права. — СПб., 1895. — 51 с.
454. *Донік О. М.* Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.) / О. М. Донік / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2008. — 271 с.
455. *Дорошенко Д.* Про минулі часи на Поділлі, Коротенька історія краю / Д. Дорошенко. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 50 с.
456. *Драгоманов М. П.* Историческая Польша и великорусская демократия / М. П. Драгоманов // Собрание

- политических сочинений М. П. Драгоманова. — Т. 1. — Paris: Societe Noubelle de librairie et dediton 17, Rue Cujas, 1905. — С. 1–268.
457. *Драгоманов М. П.* Передне слово до [„Громади” 1878 р.] / М. П. Драгоманов // Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 276–326.
458. *Драгоманов М. П.* Предисловие к „Письму к издателью “Колокола” / М. П. Драгоманов // Костомаров Н. И. Казаки. Исторические монографии и исследования. — М.: Чарли, 1995. — С. 597–602.
459. *Драгоманов М. П.* Пропавший час / М. П. Драгоманов // Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 559–574.
460. *Драгоманов М. П.* Україна і Москва в історичних взаєминах / М. П. Драгоманов. — Львів: Самоосвіта, 1937. — 32 с.
461. *Драгоманов М. П.* Україна і центри / М. П. Драгоманов // Громада. — Женева. — 1878. — С. 429.
462. *Драгоманов М. П.* Украинский вопрос в его историческом освещении / М. П. Драгоманов // Киевская старина. — 1905. — № 11–12. — С. 169.
463. *Драгоманов М. П.* Чудацькі думки про українську національну справу / М. П. Драгоманов // Вибране. — К.: Либідь, 1991. — С. 461–559.
464. *Дремлюга С. П.* З історії суспільно-політичної думки першої половини ст. Гурток князя М. Г. Репніна-Волконського / С. П. Дремлюга // Дніпропетр. Іст.-археограф. Зб. — Дн., 1997. — Вип. 1: На пошану проф. М. П. Ковальського. — С. 386–397.
465. *Дремлюга С. П.* М. Г. Репнін та його вплив на культурно-громадське життя України першої половини ХІХ ст. / С. П. Дремлюга // Під знаком Кліо (На пошану О. Апановіч). — Дн.: Промінь, 1995. — С. 81–95.

-
466. *Дубровин Н. Ф.* Русская жизнь в начале XIX в. / Н. Ф. Дубровин // Русская старина. — 1899. — № 6. — С. 37–51.
467. *Дьяков В. А.* Методология истории в прошлом и настоящем / В. А. Дьяков. — М.: Мысль, 1974. — 190 с.
468. *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. — М., 1983. — 352 с.
469. *Ерошкин Н. П.* Крепостническое самодержавие и его политические институты / Н. П. Ерошкин. — М., 1981. — 252 с.
470. *Ерошкин Н. П.* Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860): Учеб. Пособие / Н. П. Ерошкин. — М., 1985. — 362 с.
471. *Ефименко А. Я.* Два наместника / А. Я. Ефименко // Южная Русь. — Т. 2. — СПб., 1905. — С. 189–190.
472. *Ефименко А. Я.* История украинского народа / А. Я. Ефименко. — К.: Лыбидь, 1990. — 512 с.
473. *Ефименко А. Я.* Очерки по истории Правобережной Украины / А. Я. Ефименко. Оттиск из журнала «Киевская старина». — К., 1895. — 174 с.
474. *Єршов В.* Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. Монографія / В. Єршов — житомир: Полісся, 2010. — 454 с.
475. *Ефименко О. Я.* Історія України та її народу: Пер. з рос. / О. Я. Єфименко. — К.: Мистецтво, 1992. — 256 с.
476. *Жилин П. А.* Фельдмаршал Михаил Илларионович Кутузов: Жизнь и полководческая деятельность / П. А. Жилин. — 3-е изд., доп. — М.: Воениздат, 1988. — 368 с.
477. *Жуковский А., Субтельный О.* Нарис історії України / Ред. Я. Грицак, О. Романів / А. Жуковский, О. Субтельный. — Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1991. — 230 с.
478. *Завальнюк О. М., Комарницький О. Б.* Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського / О. М. Завальнюк. —

- Кам'янець-Подільський: "Абетка-Нова", 2003 — 316 с.
479. *Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П.* Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII — початку XX ст. / А. Б. Задорожнюк, О. П. Реєнт / НАН України. Інститут історії України. — К.: Інститут історії України, 2008. — 270 с.
480. *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в / П. А. Зайончковский. — М.: Мысль, 1978. — 288 с.
481. *Закревский Н.* Описание Киева / Н. Закревский. — 1 т. — М., 1868. — 460 с.
482. *Закревский Н.* Описание Киева / Н. Закревский. — 1 т. — М., 1868. — 540 с.
483. *Залізняк М.* Російська Україна й її відродження / М. Залізняк. — Львів: НТШ, 1910. — 72 с.
484. *Захарченко М. М.* Киев теперь и прежде / М. М. Захарченко. — К., 1888. — 348 с.
485. *Зашкільняк Л.* Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. — Львів: Львівський державний університет ім. Івана Франка, 1999. — 228 с.
486. *Иванов В. В.* Методологические основы исторического познания: Учебное пособие по исторической социологии / В. В. Иванов. — Казань: издательство Казанского университета, 1991. — 150 с.
487. *Ивановский В. В.* Русское государственное право / В. В. Ивановский. — Казань: Типография ун-та, 1896. — Т. 1. Местные установления, история их и современная организация губернских установлений. — 316 с.
488. *Ивановский В. В.* Учебник административного права. — СПб., 1911. — 279 с.
489. *Ивановский В. В.* Русское государственное право. — Казань, 1896. — 422 с.

490. *Игнатъев В. И.* Всемирная история как целостность (проблемы методологии) / В. И. Игнатъев / Новосибирский государственный технический университет. — Новосибирск: НГГУ, 1993. — 155 с.
491. *Иконников В. С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк / В. С. Иконников. — К., 1904. — 359 с.
492. Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи: В 2 т. / Под общей ред. В. В. Черкесова. — Т. 1. — СПб.: Изд-во С-Пб. 1-та, 2001. — 452 с.
493. История государства и права украинской ССР / под ред. Б. М. Бабий. — Т. 1 — К.: Наукова думка, 1987. — 317 с.
494. История Киева — Киев периода позднего феодализма и капитализма / под. Ред. В. Г. Сарбея. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1984. — 464 с.
495. История России в XIX в. Изд. Граната, под ред. М. Н. Покровского. Т. I. — 374 с.
496. История Украинской ССР. — Т. 3 — Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождение капиталистических отношений. (вторая половина XVII–XVIII в.) / под ред. Ю. Ю. Кондуфора. — К.: Наукова думка, 1983. — 720с.
497. История Украинской ССР. — Т. 4 — Украина в период разложения феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.) / под ред. Ю. Ю. Кондуфора. — К.: Наукова думка, 1983. — 694 с.
498. История Украинской ССР / руководитель Ю. Ю. Кондуфор. — К.: Наукова думка, 1982. — 544 с.
499. История Правительствующего Сената за двести лет (1711–1911). 5 томов. — СПб., 1911.
500. *Иванов В. В.* Методология исторической науки. — М.: Высшая школа, 1985. — 168 с.

501. *Іконников В. С.* Александр Андреевич Беклешов — малороссийский военный генерал-губернатор, киевский военный губернатор, генерал-прокурор / В. С. Іконников // Історичні портрети / Упорядник В. Ульяновський. — К.: Либідь, 2004. — С. 394–417.
502. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Горань, О. І. Гуржій та інші; Під. ред. В. А. Смолія. — К., Альтернативи, 1997. — 416 с.
503. Історія України / Кер. авт. кол. Ю. Зайцев. — Львів: Світ, 1996. — 488 с.
504. Історія України / Мицик Ю, Власов В.: З найдавніших часів до кінця ХІІІст.: Посіб. для вступників до вищ.навч. закл. — К.: Видав. дім «КМ Академія», 2001. — Ч. 1. — 208 с.
505. Історія України / С. Юшков, Л. Славін, М. Петровський, К. Гуслистый. Під ред. проф. М. Н. Петровського. — Т. 1: Вид. АН УРСР, 1943. — 329 с. Історія Української РСР / гол. Ред. К. К. Дубина. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 1967. — 467 с.
506. Історія українського селянства / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій; Авт.: О. В. Андросчук, А. В. Блануца, Д. П. Ващук та ін. — К.: Наук. думка, 2006. — 631 с.
507. Історія Української РСР. — В 2-х т. — Т. 1. — К.: Наук. думка, 1967. — 806 с.
508. Історія Української РСР. — В 8 т., 10 кн. — Т. 4. — К.: Наук. думка, 1979. — 342 с.
509. Історія Української РСР. — Т. 1 / Ред. колегія Дядиченко В. А. Голов. ред. О. К. Касименко. — К. АН УРСР, 1955. — 904 с.
510. *Казьмирчук Г. Д.* «...Все, що посіяне зійде...» (нариси суспільно-політичного руху Росії першої половини ХІХ ст.) / Г. Казьмирчук. — К.: Київський університет, 1988. — 100 с.
511. *Казьмирчук Г., Соловійова Т.* Основні напрямки розвитку сільського господарства Правобережної Ук-

- раїни першої чверті XIX ст. / Г. Казьмирчук, Т. Соловйова — К.: Центр міжнародної освіти, 1997. — 28 с.
512. *Казьмирчук Г., Соловйова Т.* Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX ст. / Г. Казьмирчук, Т. Соловйова — К.: ТОВ “Міжнародна фінансова агенція”, 1998. — 176 с.
513. *Калініч Т. Д.* Початковий етап інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII — початок XIX ст.) / Т. Д. Калініч // Проблеми історії України. XIX — початок XX ст. — випуск XI. — К.: НАНУ Інститут історії України, 2006. — С. 235–248.
514. *Каппелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. — 360 с.
515. *Карамзин Н. М.* Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях / Н. М. Карамзин. — М.: Наука, 1991. — 71 с.
516. *Киевская губерния. Живописная Россия.* — Т. 5. — СПб.: Изд-во товарищества М. О. Вольф, 1897. — 179 с.
517. *Кизеветтер А. А.* Император Александр I и Аракчеев / А. А. Кизеветтер // Исторические очерки. — М., 1912. — С. 31–58.
518. *Кизеветтер А. А.* Исторические очерки / А. А. Кизеветтер. — М., 1912. — 263 с.
519. *Киселев И. Н., Мироненко С. В.* О чем рассказали формулярные списки / И. Н. Киселев, С. В. Мироненко // Число и мысль. — М., 1986. — Вып. 9. — С. 6–31.
520. *Клочков М. В.* Очерки правительственной деятельности времени Павла I / М. В. Клочков. — Петроград, 1916. — 579 с.
521. *Ключевский В. О.* Курс русской истории / В. О. Ключевский. — Т. 5. — М.: Мысль, 1989. — 476 с.

522. Коваленко Г. Українська історія / Г. Коваленко. — К., 1912. — 240с.
523. Коваленко Ю. Москва-Париж. Очерки о русской эмиграции / Ю. Коваленко. — М.: Известия, 1991. — 384 с.
524. Ковалинський В. В. Київські мініатюри / В. В. Ковалинський. — Книга перша. — К.: 2006. — 384 с.
525. Ковалинський В. В. Київські мініатюри / В. В. Ковалинський. — Книга друга. — К.: 2003. — 416 с.
526. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — 2-е изд., доп. — М.: Наука, 2003. — 486 с.
527. Корінець Д. Короткий огляд української історії / Д. Корінець. — Відень, 1915. — 218с.
528. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. — СПб., 1905. — 347 с.
529. Корнилов А. А. Курс истории России XIX века / А. А. Корнилов. — М.: ООО «Изд-во Астрель»: ООО «Изд-во АСТ», 2004. — 862 с.
530. Корф М. А. Жизнь графа Сперанского / М. А. Корф. — СПб., 1861. — 251 с.
531. Корф М. А. Материалы и черты к биографии императора Николая I и к истории его царствования. Рождение и первые 25 лет жизни / М. А. Корф // Сборн. Имп. Русск. историч. общества. — Т. 98. — СПб., 1896. — 361 с.
532. Корф С. А. Административная юстиция в России / С. А. Корф. — Кн. 1. — СПб., 1910. — 315 с.
533. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов / С. А. Корф. — СПб., 1906. — 442 с.
534. Костомаров Н. И. Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею? / Н. И. Костомаров // Н.-П. и П. П. — К., 1928. — С. 224–225.
535. Костомаров Н. И. Две русские народности / Н. И. Костомаров // Основа. — № 3. — С. 33–80.

536. *Костомаров Н. И.* Историческая неправда и западно-русский патриотизм / Н. И. Костомаров // Казаки. Исторические монографии и исследования. — М.: Чарли, 1995. — С. 367–378.
537. *Костомаров Н. И.* Мысли об истории Малороссии / Н. И. Костомаров // Библиотека для чтения. — Т. 7. — 1846. — С. 23–41.
538. *Костомаров Н. И.* Письмо к издателю “Колокола” / Н. И. Костомаров. // Казаки. Исторические монографии и исследования. — М.: Чарли, 1995. — С. 401–411.
539. *Костомаров Н. И.* Украинский сепаратизм / Н. И. Костомаров // Казаки. Исторические монографии и исследования. — М.: Чарли, 1995. — С. 395–400.
540. *Кочаков Б. М.* Русский законодательный документ XIX — начала XX вв. / Б. М. Кочаков // ВИД: Сб. статей. — М.–Л., 1937. — С. 319.
541. *Кримський С. Б.* Запити філософських смислів / С. Б. Кримський. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. — 240 с.
542. *Крип'якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип'якевич. — Київ, Львів, Відень: Т-во „Вернигора”, В другому році відбудування Української держави. — 81 с.
543. *Крип'якевич І. П.* Історія України / Відп. Редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович / І. П. Крип'якевич. — Львів: Світ, 1990. — 520 с.
544. *Крип'якевич І. П.* Русь — Україна і Московщина: (Змагання України до визволення з Московської неволі від часів Хмельницького) / І. П. Крип'якевич // Календар. — 1915. — С. 130–133.
545. *Кругликов-Гречаний Л. П.* Киев в прошлом / Л. П. Кругликов-Гречаний. — К., 1899. — 412 с.
546. *Крупницький Б.* Історіознавчі проблеми історії України / Б. Крупницький. — Мюнхен, 1959. — 251 с.

547. *Кудрявцев Л.* Институт губернаторства Украины. — К., 2008. — 128 с.
548. *Кудрявцев Л.* История губернаторства в Киеве и Украине / Л. Кудрявцев. — К.: ДрУк, 2003. — 352 с.
549. *Куліш П. О.* Зазивний лист до української інтелігенції / П. О. Куліш // Твори в двох томах. — Т. I. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 400–412.
550. *Кульчицький С.* Империя и мы / С. Кульчицкий // День. — № 9. — С. 4.
551. *Лавров П. А.* Українське селянство та польське повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні / П. А. Лавров // Записки історичного факультету Львівського державного університету. — Т. 1. — 1940. — С. 89–110.
552. *Латкин В. Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII–XIX вв.) / В. Н. Латкин. — СПб., 2004. — 576 с.
553. *Лебединцев Л. Г.* Русские государи в Киеве / Л. Г. Лебединцев. — К., 1896. — 178 с.
554. *Левченко Л. Л.* Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900): Навчальний посібник / Л. Л. Левченко — Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. — 300 с.
555. *Левченко Л. Л.* Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство: історія створення та засади функціонування / Л. Л. Левченко // Регіональна історія України. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — № 2. — С. 161–180
556. *Левченко Л. Л.* Миколаївський військовий губернатор І. І. де Траверсе / Л. Л. Левченко // Український історичний журнал. — Київ, “Наукова думка”, 2000. — № 6. — С. 94–102.
557. *Липинський В.* Вступне слово для читачів з ворожих таборів / В. Липинський // Повне зібрання творів,

- архів, студії. — Т. 6. — Кн. 1. — К., Філадельфія: Інститут Східноєвропейських досліджень НАН України, Східноєвропейський дослідницький інститут ім. В. К. Липинського, 1995. — С. VII–XLVIII.
558. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Повн. збір. творів, архів, студії. — Т. 6. — Кн. I. — К.–Філадельфія, 1995. — 471 с.
559. *Лисяк-Рудницький І.* Михайло Драгоманов / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе. — В 2 т. — Т. I. — К.: Основи, 1994. — С. 281–288.
560. *Лисяк-Рудницький І.* Між історією й політикою: Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки / І. Лисяк-Рудницький. — Мюнхен: Сучасність, 1973. — 443 с.
561. *Лисяк-Рудницький І.* Польсько-українські стосунки: тягар історії // Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. — К.: Основи, 1994. — С. 83–111.
562. *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // Історичні есе. — Т. 1. — К.: Основи, 1994. — С. 145–173.
563. *Лисяк-Рудницький І.* Структура української історії в ХІХ столітті // Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. — К.: Основи, 1994. — С. 197–198.
564. *Литвин К.* Об истории украинского народа / К. Литвин // Большевик. — 1947. — Апрель. — № 7. — С. 41–56.
565. *Лурье Ф.* Политический сыск в России. 1649–1917 / Ф. Лурье. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2006. — 399 с.
566. *Лучицкий И.* Труды А. Ф. Кистяковского в области истории и обычного права / И. Лучицкий. — К., 1895, — 24 с.
567. *Лысенко Л. М.* Губернаторы и генерал-губернаторы Российской империи (XVIII — начала XX в.) / Л. М. Лысенко. — Изд. 2-е, испр. и допол. — М., 2001. — 256 с.

568. *Магочій П.-Р.* Історія України / Редактори С. Саваневська (частини 1–7, 10), Р. Свято (частини 8, 9); Наукові редактори Е. Гийдел (частини 1–6, 8), А. Порицький (частини 9, 10) та Б. Янишин (частина 7); Авторизований переклад з англ. Е. Гийдела (частини 1–6, 8–10), С. Грачової (частина 7, «Рекомендована література») / П.-Р. Магочій. — К.: Критика, 2007. — 640 с.
569. *Макаров А. Н.* Киевская старина в лицах. XIX в. / А. Н. Макаров. — К.: Довіра, 2005. — 878 с.
570. *Максимович М.* Обзорение старого Киева / М. Максимович // Киевлянин — К., 1896. — С. 5–58.
571. *Максимовский, Шильдер, Хорошхин.* Исторический очерк деятельности Военного управления в России в первое 25-летие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.) / Максимовский, Шильдер, Хорошхин. — Т. II — СПб., 1879. — 417 с.
572. *Малик Я., Вол Б., Чуприна В.* Історія української державності / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. — Львів: Світ, 1995. — 248 с.
573. *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. І. Марченко. — К., 1959. — 227 с.
574. *Мацузато К.* Генерал-губернатор в Российской империи: От этнического к пространственному подходу / К. Мацузато // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб, статей / Под ред. И. В. Герасимова. — Казань, 2004. — С. 427–458.
575. *Миллер А. И.* Русско-украинские отношения в XIX и начале XX в. Русификация и причины ее неудачи / А. И. Миллер // Русский исторический журнал. — 1998. — Т. 1. — № 1. — С. 131–146.
576. *Мироненко С. В.* Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. / С. В. Мироненко. — М.: Наука, 1989. — 240 с.

577. *Міхновський М.* Самостійна Україна / М. Міхновський // Вивід прав України. — В-во „Пролог”, 1964. — С. 154–164.
578. *Могильницький Б. Г.* Введение в методологию истории / Б. Г. Могильницький. — М.: Высшая школа, 1989. — 174 с.
579. *Морякова О. В.* Система местного управления России при Николае I / О. В. Морякова. — М.: МГУ, 1998. — С. 32–38.
580. *Мулукиев Р. С.* Полиция и тюремные учреждения дореволюционной России / Р. С. Мулукиев. — М., 1964. — 331 с.
581. Национальные окраины Российской империи: становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. — М.: Славянский диалог, 1998. — 351 с.
582. *Нобуя Х.* Учебная политика Российской империи в Западных губерниях и “польский вопрос” (конец XVIII в. — первая половина XIX). — С. 132–174.
583. Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. — К.: Ніка — Центр, 2004. — 392 с.
584. *Окунь С. Б.* Нариси з історії СРСР. — кінець XVIII — I чверть XIX ст. / С. Б. Окунь / Переклад з рос. Видання 1956. — К.: Рад. Школа, 1957. — 396 с.
585. *Окунь С. Б.* Нариси з історії СРСР. Друга чверть XIX ст. / С. Б. Окунь. — К.: Рад. Школа, 1959. — 415 с.
586. *Олуйко В. М., Слободянюк П. Я., Баюк М. І.* Адміністративно-територіальний устрій Поділля. Історія і сучасність / В. М. Олуйко, П. Я. Слободянюк, М. І. Баюк. — Хмельницький, 2005. — 400 с.
587. *Оржиховский И. В.* Самодержавие против революционной России. (1826–1880 гг.) / И. В. Оржиховский. — М., 1982. — 325 с.
588. *Орлик В. М.* Фінансова політика Російської імперії в українських губерніях у XIX ст. (історіографія проб-

- леми) / В. М. Орлик // Проблеми історії України. XIX — початок XX ст. — випуск XI. — К.: НАНУ Інститут історії України, 2006. — С. 85–96.
589. Описание Киева. — К., 1890. — 211 с.
590. Очерки истории СССР под ред Насонова А. Н., Черепнина А. В. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 289 с.
591. Павленко Н. И., Кобрин В. Б., Федоров В. А. История СССР с древнейших времен до 1861 года / Н. И. Павленко, В. Б. Кобрин, В. А. Федоров. — М.: Просвещение, 1989. — 559 с.
592. Павловский И. Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А. Б. Куракина (1802–1808 гг.) / И. Ф. Павловский. — Полтава: ПУАК, 1914. — С. 349–350.
593. Павловский И. Ф. К истории Малороссии во время генерал-губернаторства кн. Н. Г. Репнина (Очерки, материалы, переписка по архивным данным) / И. Ф. Павловский // Тр. ПГУАК. — 1905. — Вып. 1. — С. 49–154.
594. Петров Н. И. Киев. Его святыни и памятники / Н. И. Петров. — К., 1896. — 175 с.
595. Писарькова Л. Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы / Л. Ф. Писарькова. — М.: РОССПЭН, 2007. — 743 с.
596. Писарькова Л. Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII — первой половине XIX века / Л. Ф. Писарькова. — http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/Pisar_RossChin.php
597. Платонов С. Ф. Лекции по русской истории / С. Ф. Платонов. — М.: Высш. Шк., 1993. — 736 с.
598. Позняк П., П'ятериков С. Київ. Погляд через століття / П. Позняк, С. П'ятериков. — К., 1988. — 209 с.
599. Полиевктов М. Николай I / М. Полиевктов. — М., 1918. — 396 с.

-
600. *Полонська-Василенко Н.* Історія України / Н. Полонська-Василенко. — Т. 2. — К.: Либідь, 1992. — 608 с.
601. *Посохов С. И., Ярмыш А. Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы / С. И. Посохов, А. Н. Ярмыш. — Харьков, 1996. — 213 с.
602. *Потульницький В. А.* Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В. А. Потульницький. — К.: Либідь, 2002. — 480 с.
603. *Пресняков А. Е.* Российские самодержцы / А. Е. Пресняков. — М., 1990. — 448 с.
604. Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу: Харківський історіографічний збірник / Редкол.: С. І. Посохов (голов. ред.) та ін.; Харківський національний університет ім. В. Н. Карабіна. — Х.: НМУ „СД”, 2002. — 168 с.
605. *Пузыревский А. К.* Польско-русская война 1831 г. / А. К. Пузыревский. — Т. 1. — СПб., 1890. — 347 с.
606. *Пузыревский А. К.* Польско-русская война 1831 г. / А. К. Пузыревский. — Т. 2. — СПб., 1890. — 351 с.
607. *Пушкарев С. Г.* Обзор русской истории — издание пятое, стереотипное / С. Г. Пушкарев. — СПб.–М.–Краснодар: Лань, 2003. — 432 с.
608. *Рамбо А.* Живописная история древней и новой России / А. Рамбо. — М.: Современник, 1994. — 445 с.
609. *Ремнев А. В.* Генерал-губернаторская власть в XIX столетии. К проблеме организации регионального управления Российской империи / А. В. Ремнев // Имперский строй в России в региональном измерении (XIX — начало XX века) / Отв. Ред. П. И. Савельев. — М.: МОНФ, 1997. — С. 56–66.
610. *Реєнт О. П.* Актуальні проблеми історії України / О. П. Реєнт // Перечитуючи написане. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 201–226.
611. *Реєнт О. П.* Деякі проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки /

- О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 3–26.
612. *Реєнт О. П.* Духовні й культурні підстави соборності України в XIX ст. та на початку XX ст. / О. П. Реєнт // Проблеми історії України. XIX — початок XX ст. — випуск XI. — К.: НАНУ Інститут історії України, 2006. — С. 8–18.
613. *Реєнт О. П.* Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспект / О. П. Реєнт // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч. II. — Одеса–Київ–Львів. — 1999. — С. 9–22.
614. *Реєнт О. П.* Проблеми історії України XIX — початку XX ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Перечитуючи написане. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 80–120.
615. *Реєнт О. П.* Проблеми сучасного поступу краєзнавства / О. П. Реєнт // Перечитуючи написане. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 173–178.
616. *Реєнт О. П.* Соціогуманітарний вимір сучасного краєзнавства / О. П. Реєнт // Перечитуючи написане. — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 189–193.
617. *Реєнт О. П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. — 1999. — № 3. — С. 3–22.
618. *Реєнт О. П.* Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / О. П. Реєнт. — К., 2003. — 340 с.
619. *Рибаков М. О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / М. О. Рибаков. — К., 1997. — 374 с.
620. *Романович-Славатинский А.* Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. — СПб.: Тип. МВД, 1870. — С. XII.

621. *Романович-Славатинский А.* Генерал-губернатор или губернатор? / А. Романович-Славатинский. — К.: Т-во печ. Дела, 1889. — С. 10.
622. *Румянцева М. Ф.* Теория истории: Учебное пособие / М. Ф. Румянцева. — М.: Аспект Пресс, 2002. — 319 с.
623. *Рыжов К. В.* 100 великих россиян / К. В. Рыжов. — М.: Вече, 2002. — 656 с.
624. *Салтовський О. І.* Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О. І. Салтовський. — К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. — 396 с.
625. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України — К.: “Альтернативи”, 1999. — 336 с.
626. *Сафонов М. М.* Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII–XIX вв. / М. М. Сафонов. — Л., 1988. — 263 с.
627. *Сафонов М. М.* Протоколы Негласного комитета / М. М. Сафонов // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л. — Вып. 7. — С. 192–199.
628. *Сергеевич В.* Лекции и исследования по истории русского права / В. Сергеевич. — СПб., 1893. — 997 с.
629. *Середонин С. М.* Граф М. М. Сперанский: очерк государственной деятельности / С. М. Середонин. — СПб., 1909. — 212 с.
630. *Середонин С. М.* Исторический обзор деятельности Комитета министров / С. М. Середонин. — СПб., 1902. — 325 с.
631. *Сиповский В. Д.* Родная старина. Отечественная история / В. Д. Сиповский. — СПб., 1879. — 186 с.
632. *Смит Ф.* История польского восстания и войны 1830 и 1831 годов / Ф. Смит. — Т. 3. — СПб., 1863. — 264 с.
633. *Смолій В. А.* Воз’єднання Правобережної України з Росією / В. А. Смолій. — К.: Наукова думка, 1978. — 192 с.

634. *Смолин М. Б.* „Украинский туман должен рассеяться, и русское солнце взойдет”. Украинофильство в России. Идеология раскола / М. Б. Смолин // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. — М.: Москва, 1998. — С. 5–22.
635. *Соколов К.* Очерк истории и современного значения генерал-губернатора / К. Соколов // Вестник права. — С.Пб., 1903. — Кн. 7. — С. 110–179; Кн. 8. — С. 39–76.
636. *Сокольский В. В.* Краткий Учебник русского государственного права / В. В. Сокольский. — Одесса, 1890. — 334 с. — X с.
637. *Соловьев Б. И.* Генерал-фельдмаршалы России / Б. И. Соловьев. — Ростов н/Дон: Феникс, 2000. — 382 с.
638. *Солодкин Н. И.* Очерки по истории русского уголовного права / Н. И. Солодкин. — Л., 1961. — 169 с.
639. *Стороженко Н.* К портрету князя Николая Григорьевича Репнина / Н. Стороженко // КС. — 1897. — Кн. 12. — С. 473–480.
640. *Страховский И. М.* Губернское устройство / И. М. Страховский // Журнал Министерства юстиции. — 1914. — Кн. 9. — С. 128–129.
641. *Субтельний О.* Україна. Історія / О. Субтельний. — К.: Либідь, 1994. — 736 с.
642. Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. / За ред. Ю. М. Алексеева. — К.: Вища шк., 1993. — 187 с.
643. *Тойнби А.* Цивилизация перед судом истории: Сборник / Пер. с англ. / А. Тойнби. — 2-е изд. — М.: Айрис-пресс, 2003. — 592 с.
644. *Тойнби А.* Постигание истории / А. Тойнби. — М.: Прогресс, 1991. — 736 с.
645. *Тоць С.* Царские чыноуніцтва Горадні: структура, соцыальнае паходжанне і асаблівасці штодзеннаго

- жыцця // Гарадзенскі палімпсест. 2010. Дзяржаўныя і соцыальныя структуры. XVI–XX ст. // Пад рэд. А. Ф. Смаленчука, Н. У. Сліж. — Мінск: Зміцер Колас, 2011. — 502 с.
646. *Томсинов В. А.* Светило российской бюрократии. Исторический портрет М. М. Сперанского / В. А. Томсинов. — М.: Молодая гвардия, 1991. — 335 с.
647. *Тош Д.* Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка / Перевод с английского Коробочкин М.П. / Д. Тош. — М.: Весь мир, 2000. — 295 с.
648. *Тхоржевский И. И.* Исторический обзор деятельности Комитета министров / И. И. Тхоржевский. — СПб.: Издание КМ, 1902. — Т. 4: Комитет Министров в царствовании Александра Третьего (1881 г. марта 2 — 1894 г. 20 октября) / Под. ред. статс-секретаря Куломазина. — 293 с.
649. *Ульянов Н. И.* Происхождение украинского сепаратизма / Н. И. Ульянов. — М.: Индрик, 1996. — 288 с.
650. *Уортман Р.* Властители и судии. Развитие правового сознания в императорской России / Р. Уортман. — М.: Новое литературное обозрение, 2004 — 520 с.
651. *Февр Л.* Бои за историю / Л. Февр. — М.: Наука, 1991. — 630 с.
652. *Філінюк А. Г.* Правобережна Україна наприкінці XVIII — на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А. Г. Філінюк. — Кам'янець-Подільський: аксіома, 2010. — 728 с.
653. *Филиппов А. Н.* История русского права / А. Н. Филиппов. — Юрьев. — 1912. — 276 с.
654. *Филиппов А. Н.* Сперанский, как кадификатор / А. Н. Филиппов // Русская мысль. — 1892. — № 10. — С. 23–31.
655. *Чишко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чишко. — К. БМТ, 1996. — 240 с.

656. Чулков Г. Императоры. Психологические портреты / Г. Чулков. — Х.: СП «Интербук». — 432 с.
657. Шандра В. С. Адміністративні установи Правобережної України к. XVIII — поч. XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В. С. Шандра. — К.: Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, 1998 — 76 с.
658. Шандра В. С. Військові губернатори / В. С. Шандра // Енциклопедія історії України / голова редакційної колегії В. А. Смолій. — Т. I — К.: Наукова думка, 2005. — С. 549–550.
659. Шандра В. С. Генерал-губернатор О. Г. Строганов про необхідність децентралізації управління в Російській імперії / В. С. Шандра // Київська старовина — № 2 — К., 2001 — С. 80–90.
660. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. / В. С. Шандра. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — 427 с.
661. Шандра В. С. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М. Г. Репніна (1816–1834) / В. С. Шандра // УІЖ — № 4–5. — К.: Наукова думка, 2000 — С. 79–90; 78–88.
662. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856): структура, штатний розпис, архів // Студії з арх. справи та документознавства. — 1999. — Т. 4. — С. 103–109.
663. Шашкевич Я. Перегук віків: Три погляди на минуле і сучасне України / Я. Шашкевич // Україна: наука і культура. — К., 1993. — Вип. 26–27. — С. 54–58.
664. Шереметев С. Киев / С. Шереметев. — СПб., 1893. — 23 с.
665. Шероцкий К. В. Киев. Путеводитель / К. В. Шероцкий. — К., 1918. — 364 с.

666. *Шильдер Н. К.* Император Александр I: его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. — СПб., 1897. — Т. 1. — 447 с.
667. *Шильдер Н. К.* Император Александр I: его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. — СПб., 1897. — Т. 2. — 498 с.
668. *Шильдер Н. К.* Император Александр I: его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. — СПб., 1897. — Т. 3. — 477 с.
669. *Шильдер Н. К.* Император Александр I: его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. — СПб., 1898. — Т. 4. — 469 с.
670. *Шильдер Н. К.* Император Николай Первый, его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. — СПб., 1903. — Т. 1. — 472 с.
671. *Шильдер Н. К.* Император Николай Первый, его жизнь и царствование / Н. К. Шильдер. — СПб., 1903. — Т. 2. — 396 с.
672. *Шильдер Н. К.* Павел I / Н. К. Шильдер. — СПб.: Вече, 2009. — 384 с.
673. Шиман Александр Первый / Перевод с немецкого. Изд. т-ва Образование / Шиман. — М., 1911. — 157 с.
674. *Шип Н. А.* Интеллигенция на Украине (XIX в.): Ист.-социол. очерк / Институт истории Украины; Отв. Ред. В. Г. Сарбей / Н. А. Шип. — К.: Наук. Думка, 1991. — 172 с.
675. *Шмурло Е.* История России 1862–1917 / Е. Шмурло. — Мюнхен: Изд-е кн. Магазины «Град Китеж», 1922. — 565 с.
676. *Шпенглер О.* Закат Европы: Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. — Т. 1. Образ и действительность. Мн.: ООО Попурри, 1998. — 688 с.
677. *Шпорлюк Р.* Імперія та нації: з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Перед., пер., упоряд. Г. Касянова / Р. Шпорлюк. — К.: Дух і Літера, 2000. — 354 с.

678. *Щербина В. И.* Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы (1654–1775) / В. И. Щербина // Чтения в историческом обществе Нестора — летописца. — 1892. — Кн. 6. — С. 123–148.
679. *Щербина В. І.* Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до пчатку світової війни і революції (1654–1914) / В. І. Щербина // Нові студії з історії Києва. — К., 1926. — С. 19–23.
680. *Штейнгель В.* Настольный указатель постановлений, относящихся до устройства военносухопутных сил России (1550 до 1890) / сост. барон Вячеслав Штейнгель / В. Штейнгель. — СПб., 1890. — 254 с.
681. *Шульгин В. Я.* Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова. Древняя и новая Россия / В. Я. Шульгин. — 1879. — Т. 2. — 154 с.
682. *Щербина В.* О киевской старине. Для народного чтения. Чтение 1 / В. Щербина. — К., 1889. — 79 с.
683. *Щітківський І.* До історії забудови Києва до початку ХІХ ст. Київ. Зб. з історії й археології, побуту й мистецтва / І. Щітківський. — К., 1930. — 28 с.
684. *Эйдельман Н. Я.* Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII — начало XIX столетия / Н. Я. Эйдельман. — СПб.: Санкт-Петербургский комитет Союза литераторов РСФСР, ЭТС “Экслибрис”, 1992. — 384 с.
685. Эпоха Николая I. — М., 1910. — 189 с.
686. *Яворницкий Д. И.* История города Екатеринослава / Д. И. Яворницкий. — Днепропетровск: Проминь, 1989. — 197 с.
687. *Яковенко Н.* Вступ до історії / Н. Яковенко. — К.: Критика, 2007. — 376 с.

Дисертації та автореферати дисертацій

688. *Левченко Л. Л.* Миколаївське і Севастопольське військове губернаторство (1805–1900 рр.): Автореф. дис.

- ... канд. іст. наук (07.00.01) / Донецький національний Університет. — Донецьк, 2003. — 20 с.
689. *Конопка Н. О.* Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Репнін: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01. — Історія України. — Національний університет “Острозька академія”, Острог, 2008. — 223 с.
690. *Скрипник А. Ю.* Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. — К., 2006. — 245 с.
691. *Шандра В. С.* Інститут генерал-губернаторства в Україні ХІХ — початку ХХ ст.: структура, функції, архіви канцелярій: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук (07.00.06) / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. — К., 2002. — 39 с.

Довідкові та енциклопедичні видання

692. *Бантыш-Каменский Д.* Словарь достопамятных людей русской земли. Т. 3. — СПб., 1847. — 627 с.
693. Большая Советская Энциклопедия. — Изд. 3 / Гл. ред. А. М. Прохоров. — Т. 2. — М.: Советская энциклопедия, 1970. — 632 с.
694. Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. — репринтное издание. — Т. II. — М.: Научное издательство. Большая российская энциклопедия, 1992. — 832 с.
695. Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. — Биографии. — Т. 1. — М.: “Советская энциклопедия”, 1991. — 799 с.
696. Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. — Биографии. — Т. 2. — М.: “Советская энциклопедия”, 1992. — 831 с.

697. Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. — Биографии. — Т. 3. — М.: “Советская энциклопедия”, 1993. — 799 с.
698. Брокгауз и Ефрон. Энциклопедический словарь. — Биографии. — Т. 5. — М.: “Советская энциклопедия”, 1994. — 863 с.
699. *Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф.* Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник — К.: “Наукова думка”, 2005. — 718 с.
700. Военная энциклопедия. / Под редакцией: генерал-штаба полковника В. Ф. Новицкого, преподавателя Николаевской Инженерной Академии, военного инженера подполковника А. В. фонь-Шварца, полковника В. А. Апушкина и капитана 2-го ранга Г. К. фонь-Шульца. — Т. 6. — СПб.: Т-во И. Д. Сытина, 1911. — 642 с.
701. Военное дело. Энциклопедический словарь. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / Редактор — составитель И. Е. Адресов. — М.: Вече, 2006. — 640 с.
702. Военный энциклопедический лексикон, издаваемый обществом военных и литераторов и посвященный Его Императорскому Высочеству Наследнику Цесаревичу Великому Князю Александру Николаевичу. — Издание Второе. — Т. III. — СПб. Въ типографіи штаба военно-учебныхъ заведеній, 1853. — 710 с.
703. Военный энциклопедический словарь / Редкол. А. П. Горкин, В. А. Золотарев и др. — М.: Большая Российская Энциклопедия, “РИПОЛ КЛАССИК”, 2002. — 1664 с.
704. Государственность России: Словарь-справочник. — М.: Наука, 1996. — Кн. 1: А–Г. — 330 с.
705. *Губарев В. К.* История Украины: Универсальный иллюстрированный справочник. — Донецк: ООО ПКФ “БАО”, 2006. — 576 с.

- 706. Довідник з історії України. — Підкова І., Р. Шуста. — К.: “Генеза”, 1202. — 1135 с.
- 707. Енциклопедія історії України. — I том. А–В / Ред. колегія. Голова колегії — В. А. Смолій. — К.: Наук. думка, 2003. — 688 с.
- 708. Енциклопедія Українознавства. — Т. 2. — К.: НАНУ Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1995. — 800 с.
- 709. Киев. Энциклопедический справочник. — К., 1986. — 768 с.
- 710. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. — К.: “Либідь”, 1997. — 464 с.
- 711. Русский биографический словарь / А. А. Половцев. — Т. 2. — СПб., 1900. — 799 с.
- 712. Радянська енциклопедія історії України / Ред. кол. А. Д. Скаба та інші. — Т. 1. — К.: АН УРСР, 1969. — 625 с.
- 713. Тысячелетие России. 862–1862. — Симферополь: “Таврия”, 1992. — 264 с.
- 714. Советская историческая энциклопедия. — Т. 3. — М.: Сов. Энциклопедия, 1963. — 975 с.
- 715. Український радянський енциклопедичний словник. — В 3-х томах. — Т. 1. — К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1986. — 709 с.

Іменний покажчик

Аракчєєв А. 53, 139, 154, 169

Аркас М. 11, 33

Бантїш-Каменський Д. 9, 32

Бахметьєв О. 106, 110, 146,
180, 191-192

Барклай де Толлі 130

Беклєшов О. 10, 42, 44-45,
84, 99-101, 106-107,
109, 124, 132-133, 137,
139, 149, 177-180, 187,
190-191

Беклєшов С. 99-100, 107, 150

Бенкендорф О. 43-44, 160,
164-165

Бібіков Д. 78, 193

Блінов І. 13-14, 53, 116

Бовуа Д. 30, 35

Велевейський 69

Верига В. 19, 33

Вєрменич Я. 25-26, 34

Вігель Ф. 53

Вязмітінов В. 155

Герліца 69

Голєніщєв-Кутузов М. 5, 22,
27, 45, 54, 99, 105, 107-
108, 112, 129, 153-154,
176

Гольцєв В. 13, 15, 33

Горізонтов Л. 28-29, 35

Градовський О. 13-14, 33

Грицак Я. 20, 23, 34

Грушевський М. 11, 32

Гудович І. 9, 38, 48-49, 67,
99-101, 104, 106-107,
109-110, 119, 123, 131,
179, 182, 189

Гуржій І. 16-17, 33

Датишамп 38

Дашков П. 25, 99-100, 106,
150

Дверницький 174

Дітятин І. 13-14, 33

Домогацький 161-162

Дорошенко Д. 19, 33

Драгоманов М. 11, 32

Жандр 44, 141, 160, 170

Жєлтухін П. 37, 55, 99, 105,
109-111, 121-122, 139,
142, 144, 157-160, 162-
173

Єрошкін М. 16-17, 33

Єфимєнко О. 11, 32

Єссєн І. 106, 109, 136, 184-
186

Зайончковський П. 16, 33

Іконников В. 9-10, 32

- Казьмирчук Г. 20, 23, 34
 Калініч Т. 24, 34
 Канкрін Є. 150, 162
 Каппелер А. 30, 35
 Кармалюк У. 180
 Катерина II 21, 59, 65–66,
 72–73, 79–81, 177
 Каховський 60
 Клейнміхель П. 169
 Ключевський В. 12, 33
 Княжнін Б. 5, 40–41, 91, 99,
 102, 104, 109, 140, 143–
 144, 162–165, 171, 173–
 175
 Ковалинський В. 20, 27, 34
 Конде 179
 Конопка Н. 20, 22
 Корнілов О. 12, 33
 Костомаров М. 10, 32
 Костюшко Т. 57, 72, 74
 Костянтин Павлович 38, 44,
 48–49, 131, 160, 164,
 179, 189
 Кочубей В. 75, 171
 Кречетников М. 21, 60
 Кудрявцев Л. 21–22, 34

 Лагарп 73–75, 79
 Ланський В. 121
 Левченко Л. 20, 22, 34
 Лисяк-Рудницький І. 19, 33,
 57–58
 Лур'є Ф. 29, 35
 Любовецький 68

 Магочій П. Р. 28, 35
 Макаров А. 27, 35, 107
 Мацузато К. 31, 35

 Микола I 7, 29, 70, 73, 158,
 170–171, 173–174
 Милорадович М. 5, 22, 27,
 53, 92, 99, 104, 107, 112,
 125–126, 130, 154–156,
 191

 Наполеон I 75–76, 104, 155–
 156
 Новосільцев М. 75
 Нобуя Х. 32, 35

 Олександр I 5, 13, 17, 21, 32,
 52, 69, 72–76, 79, 82,
 88–89, 91, 93, 95, 98,
 106–108, 111, 115–116,
 126–127, 145, 150, 152,
 156, 191
 Олександр II 15
 Олізар Г. 165
 Орлик Ф. 25, 34

 Павло I 5, 10, 12–13, 15, 17,
 20–21, 23, 47, 52, 55, 61,
 65, 67, 72–74, 79, 82–88,
 95, 98, 102, 106, 110–
 111, 114
 Панков 91, 139, 143, 172
 Панкрат'єв П. 153, 194
 Повало-Швейковський Я.
 99–100, 110, 176
 Полонська-Василенко Н. 19,
 34, 63
 Потоцькі 59
 Потоцький П. 165
 Потоцький Ф. 186

 Рєпнін М. 22

- Ресент О. 20, 22, 34
Рибаков М. 20, 26–27, 35
Розенберг А. 45–46, 88, 99–
100, 106, 109, 135–136,
149
Румянцев О. 147, 151

Салтиков І. 45, 99–101, 107–
108, 130, 133, 147, 149
Сестренцевич С. 64–65
Скрипник А. 20, 22, 34
Смолій В. 16, 18, 33
Соловйов С. 23
Строганов П. 75
Субтельний О. 19, 34

Тормасов О. 5, 22, 39, 42, 99,
101, 105, 112, 116–117,
151–152, 184
Тутолмін Т. 60–61, 66, 84,
177

Тучков М. 5, 92, 104, 106,
181, 187, 191

Уортман Р. 31, 35

Федорович С. 165
Феньш А. 88–89, 94, 99–100,
107–108, 132, 150–151
Філінюк А. 24, 34

Харланський Ф. 165

Чарториский А. 53, 59, 69,
75, 79, 151, 196
Чернишев З. 60

Шандра В. 20–21
Шильдер М. 13, 32, 73
Шумигорський Є. 13, 32
Штейнгель В. 15

Яковенко Н. 20

Наукове видання

РОМАНЦОВ ОЛЕКСАНДР

**Становлення інституту
військових губернаторів
на теренах Правобережної України
(кінець XVIII — перша третина XIX ст.)**

Монографія

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 30.11.2017 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 15,58. Обл.-вид. арк. 14,28.
Наклад 300 прим. Зам. 23. 2017.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виговлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.